

84(2р=Балк)

Т 52

С 10498

98
С 10498

ЗЕЙТУН ТОЛГУРОВ

ЭРИРЕЙ

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК
1 9 7 2

85498
С 1949

З Е Й Т У Н Т О Л Г У Р О В

Эрирей

П О В Е С Т Ъ

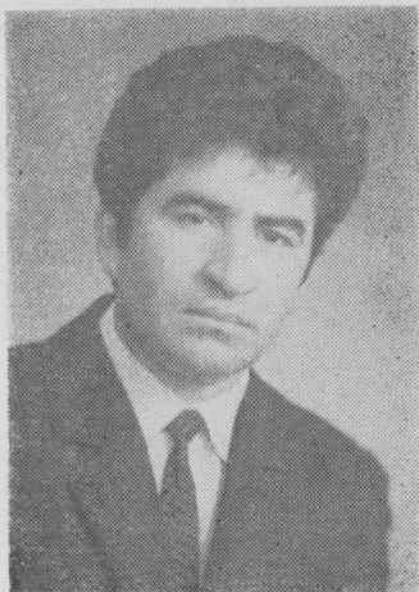
Кабардино-Балкарская Государственная научная

Библиотека и ека И. И. Крупской

ул. Мухоморова, 42

С (Балк) 2

Т 52

еНддд

7—3—3
32—М 72

Азамат, отоуга киргенлей, ундурукда саусузну эс-леди. Ол кѣпню кѣрген тиширыуду. Арыкъ кѣолларын жуургъандан тышына чыгъарып жатады. Доктор, ундурукъга жууукълашып, энишге ийилди. Саусуз солуун кыйын алады. Бети арыкъды, узунуракъ бурнуну кыйыры саргъалгъанды, къансыз эринлери уа ууакъ-ууакъ жарылгъаннга ушайдыла.

Азамат, саусузну бууунундан тутуп аз мычыды да, артха айланып, юй мюйюшюнде мудах сюелген кыызга къарады.

— Не замандан бери ауруйду?

— Ийнан, эртдеден жарсыйды, алай бюгюнча болуб а ким кѣргенди...— Тиширыу, ундурукъ къатына келип, саусузну жастыгъын бийигирек этди.— Эшда, эшда, хор-

латханды. Мени кёреме деп келгенлей, тууарылды, энди ажим этгенлей турлукъма.

Азамат а Наипханны кёлегини женгин ёрге этип, билегини къан тамырына къан салды.

Бир кесекден саусуз башын доктор таба акъырын бурду. «Биягъы докторла, докторла, быладан къачан къутуллукъ болурма, къачан?..»

Энди Наипхан келгенни бет сыфатын ачыкъ кёреди. Азамат къалын къара чачлы, къошкъаш жашды, акъсылдым жукъа бетлиди. «Ким эсе да чырайлы адам кёреем, харип, бусурман къанлы...».

Наипхан жашны кимге эсе да бир бек ушата эди. Кимге? Аны уа алыкъын кеси да билмейди. Баям, Наипхан бу жашны къайда эсе да кёре тургъанды, огъесе бир таныгъан адамыны жашымыды? Болур, алай ол бусагъатда кимни эсине тюшюралсын, кимни?.. Ауруу эсиртип тургъан Наипхан...

Саусуз докторну кёзлерине къарады да, не зат эсе да бир зат сорургъа умут этгенча кёрюндю. Алай къургъакъ эринлерин къымылдатхан болмаса, сёз чыгъармады.

— Ненг ауруйду? — Азамат Наипханны кёкюрегине тынгылай башлады. Саусуз аны жаратмай эди. Ол эр кишини къатында кёкюрегин, аркъасын ачаргъа да суймейди.

— Мен сизден, Фаризат, бу докторланы чакъыра турмагъыз деп ненча кере тилейме, сизден да, быладан да жалкъыгъанма, — деди ол къызына.

— Къайгъырмаз, анам, къайгъырмаз, къаратсакъ игиди.

— Къой, къой, ёлюмге не дарман...

Азамат тынгылап бошар-бошамаз биягъы:

— Къалайынг къыйнайды, — деп тауча сорду. Наипхан а анга бютюн да ышанлап къарады. «Таулу жаш болгъанын а сезгенем, жүрекден жүрекке жол, дейдиле... Арабий, мен муну кимге ушатама? Къайда кёргенме?..»

— Ненг ауруйду дейсе? — Наипхан къарыусуз ышарды. — Ауругъаным, къалгъаным да энди кимге керекди, айымыды, аллах буюргъанлай болурбуз...

— Ауругъанын жашыргъан сау болмаз, дейдиле. Докторгъа бош ышанмайса.

— Ийнан, жашырмайма, бек билимли усталарыбыз

окъуна бардыла. Билимли уа бир аурууну угъай, мингин окъуна жыгъар... Алай мен оздургъанма. Сиз менден жашыра эсегиз да, неден ауругъанымы кесим сеземе...— Наипхан бираз тынгылады да сора дагъыда: — Соргъаны айыбы жокъду, сен кимладанса? — деди.

— Менми? Мен Тегиладанма.

Наипхан жингиригин жастыкъгъа тиреп: — Тегиладанмы? — деп шыбырдады. Ол кёзлерин къаты къысып, бираз мычыды. «Эшда, эшда, Шарауну жашы уа болмаз, аны сабийи къалгъанды деп билмейме, алай нечик ушайды. Союп къаплагъан кибики...».

— Шарауну жашы иш туюлюмюсе.

— Хау, аныма.

Наипхан жукъ айтмады. Энди ол Азаматны бет сыфатын да толу кёралмайды. Жилиямуқлары, къудорулача, бир бири ызындан жууургъаннга-жууургъаннга тама, къырау адамча, къолларын алгъа, Азаматха, узатды. «Эй, ётген ёмюр, акъгъан суу».— Наипхан башын жастыкъгъа бошлады. Ол биягъы кёзлерин жумгъанда уа, къарап-къарагъынчы, кёз чунгурлары жилиямуқладан тола да, заман къойгъан бет ызлыкълары бла энишгенишге, къулакълары таба саркъып, агъаргъан чачында тас боладыла.

Отоуда шошлукъну киши бузмайды. Киши Наипханнга жукъ сорургъа да базынмайды. Баям, Фаризат анасыны халин ангылай болур, Азамат а сакълайды, арасыны юсюнден бир зат эштир муратда тынгылауну ийип, сакълайды.

«Шарау» — деп шыбырдады Наипхан. Тауукъ къулагъыча, аны саргъалгъан бетин къарыусуз ышарыу аз жарытды. Кёзлерин акъырын ачып, Азаматха къарады... Энди аны къатында Азамат угъай, Шарау сюеле эди. Эркин санлы, чырайлы Шарау. Аны къош къашлары, жютю къарамы Наипханны бююнча эсинде турадыла. Ол, Азаматча, кекел жюрютмей эди. Жазгъыда ариу юлюннген башындан уллу акъ къалпагъын да хазна тешмеучю эди. Артда Наипхан анга, анасындан жашыртын, бир къалпакъ этип берген эди. Наипханны эсиндеди. Шарау аны кёп кийген эди, бек кёп, не сейир эсе да, къалпакъны тюрсюню тюрленмей эди, къыз бла Шарауну бир бирлерине сюймекликлерича, тазалай чыммакълай тура эди...

Наипхан бла Шарау бир элде, хоншуда жашай эдиле.

Ала экиси да гитчеликден бирге ёсе, бирге жюрюй келгендиле. Шарау Наипханланы юйде айраннга картоф бушто этип аз ашамагъанды. Алай кюнден кюннге кызыны анасы Шараугъа терс къарап башлагъан эди. Ол жашны келлигин суймегенден угъай, баям, энди кыыз да, жаш да гитче туююдюле, халкъны кёлуне не келир дей эди.

Бир жол а Шарауну келе тургъанын кёрюп, ол юйге киргинчи, Зурум арбазгъа чыкъды да, сехлени къатында булжугъан кибики этди.

— Наипхан юдемиди? — деди Шарау, келгенине сокъурана.

— Нетесе?

— Да, бош...

— Кёлюнге тиймесин, Шарау, сени туугъан балам кибики кёреме, алай, тау артындан къарагъан ай кибики кызыма кир къонарын да суймейме.

Экиси да бираз тынгыладыла.

— Да, хау... дагъыда суйген юйюнге суу ич, дегенликден келеме.— Шарау кызыарып, андан ары жукъ айтмай, артха бурулду.

— Кёлюнге тиймесин, жашым, ариу кыыз — хоншуда ахшы, ариу жаш а — узакъда ахшы, дейдиле.— Наипханна анасы Шарауну арбаздан ары ашырып, сехлени да этип, юйге киргенде, кызы, эринлери да къалтырай, отоуну тюз ортасында сюелип тура эди.

— Анам, ол этгенинг неди? Не адепсиз сёлешдинг, не адепсиз, кесинг, ойнап айтсанг да, эслеп айт,— деучю эдинг да.

Наипхан эски тапчаннга бауурундан тюшюп, санларын ууакъ къалтырата, аясуз жилиды.

— Сен энди сабий туююлсе, намысынга сакъ болургъа керексе. Кызыны намысы мияла табакъ кибикиди. Сынса — жалгъанмаз, сатып да алмазса.

— Мияла табакъча сынаргъа хазыр намыс манга керек да туююдю. Тенглеринден къачхан намыслымы боллукъду?

Наипхан тапчанда хыны бурулуп, сыртындан жатды. Аны кёзлери бир тола, бир а къургъакъсый тура эдиле. Кёзлери толсала, кыыз жамычы туюгуча узун, къара кирпиклерин терк-терк къагъа, жилимукъларын саркъыта эди.

Зурум а, кётюртмени тубюнден эски четенни чыгъарып, жюн тите башлады.

— Жия, жия, — деди ол кызына шош ауаз бла.— Бурунгулула, артадa кесинг анга жиягъандан эсе, жашынгы жиятсанг игиди, дегендиле.— Эл аузундан кьоркьургъа керекди, ол тулукъ тьююлдю, суйген заманында башын кысалмазса. Биреулен бир керексиз сёз чыгъарса, жарлы тьююлмюсе, ол ат туягы кибикди, урур да жыгъар... Зурум акъырын сёлешгенича жюнню да акъырын тите эди.

Наипхан аллай бир неге жарсыгъанын кеси да билмейди. Тюзюн айтханда, Шарау биягыча хоншуда къалады, экиси да бир бирлерин кюн сайын кёрюп турлукъдула. Да сора кыыз жюрек нек инжиледи? Суймекликми? — Аны юсюнден Наипхан бир да сагыш этмегенди, жюрегинде аллай зат барды деп бир да эсине келмегенди. Кёлю уа толады. Нек?

Бираздан, Шарау кьойчу болуп кьошха кетгенден сора, Наипхан кеси кесин ангылай башлады. Ары дери ол эртден сайын жюрек кьууанчы бла уянса, мен неге кьууанама деп сагышланыр эди. Артадa уа Шарауну кёрлюгюн эсине тюшюрюп, ышарыр эди. Энди уа ол узакъдады, не заманда келир, келсе да, не файда, суйгенлерича сёлешалмазла, алгынча жалан аякъ этип, орам бла энишге чапмазла, ингир сайын бузоуларынын излерге бирге баралмазла. Кетди сабийлик, аны кьуууп ызындан жеталмазса...

* * *

Баям, сагыш аурууун унутдургъанды: Наипхан кеси кесине бираз мажал болгъанча кёрюнюп, ёрге кётюрюлдю да, чёкдю. Азамат биягыча олтурады, кыыз а арлакъда шургулу сюеледи.

Наипхан экисине кезиу къарап, аз ышарды.

— Шарауну, харип, кесин кёргенча болдум да... Фаризат, кийимлерими берчи, кетерге керекме.

— Ол дегенинг неди, анам? «Босагъадан атлаялмагъан къартны тогъуз ыфчык ауар кёлю болур» — дегенлей, не этесе? Бир кесек къарыу киргинчи мычы.

— Угъай, угъай, хатам жокъду, мындан осал болгъунчу элиме барайым, ёлсем да туугъан элимде ёлейим. Азамат, сен а атангы элине барыргъа суймеймисе? Ол элин, тауларынын да бек суйюучю эди.

Азамат терк окъуна къобуп, «мен тургъанлай, кий-нирге уялыр» деген акъылда эшик таба атлады.

— Кетипми бараса, бирге чыгъарек, ашыкъмай эсенг...

— Ашыкъмайма, ишлеген жериме билдирип, бусагъат машина бла жетейим, атамы туугъан элине бармай а. Шахарда ишлегенликге, жашауум мени да андады...

Наипханлары шахардан элге атланганларында, кюн тюшден аугъан эди. Къыш болгъанлыкъгъа, жерде къар жокъду. Жол къургъакъды. Жазгъыда, билеуча, къара кёрюнюучю асфальт акъсылды. Кюнню тыякълары жумушакъ тегюлгенден болур, жол жанлары кез тутхан къадар сары лаудан жайылгъанга ушайдыла. Наипхан башын аз энишгерек этип, машинаны терезелеринден ёрге къарады. Кёк тенгиз сууча кёксюлдю. Анда-мында булутчукъла тырмы-тырмы болуп бозарадыла. «Тегерек былай жарыкъ, къууатлы, мен а ауруйма, ышангысызма...». Наипханны жюрегин такъырлыкъ алды. Машинаны терезелеринден къарагъан сылтау бла жилимукъларынын сюртдю. Аны кезлерине жол жанында энди чыгъа келген кёк гяхиникле илине эди. «Къышхыда кырдык... Ол къаудан бла бирге къатыш ёседи. Сууукъ къакъса, юшютюр да къояр, жаз башына дери тезсенг эди уа!.. Мен да бираз кечирек туусам, эндиги къызлагъа сукъланмаз эдим. Алай къартлыкъ, къарыусузлукъ соруп келмейди; жашлыкъны бир сынагъан экинчи сынаялмаз... Мен да кёрлюгюмю кёре келгенме, ким биледи, мени кибиклеге бираз къыйналыргъа тюшмесе, къызларым тынч жашамаз эдиле, ма, Шарау харипни жашы Азамат да доктор болуп турурму эди?.. Угъай, угъай, заманым кетди, къартлыкъ келди деп жарсырча туююлма, манга киши да жан аурутмасын... Бир бирле сейирдиле, кеслерин къарт, къарыусуз болмазлыкъ сунадыла. Мен бюгюн къарт эсем, сен — тамбла, бюгюн мени бет къууатым кетди эсе, сени — тамбла... Жашау алай барады. Да сора аны неге унутадыла. Къарыусузну кёрседе, муну да хайт деген заманы болгъан болур, бу ариу да, субай санлы да болгъан болур деп эслерине алмай, кеслерини жашлыкълары, саулукълары бла ёхтемлене, ичлеринден санга жазыкъсына болурла... Угъай, аллай жазыкъсыныу къартлагъа да керек туююлдю. Мен бюгюн къарыууму тас этдим эсем да ёхтемлигим биргемеди... Кюн кесини жылыуун къартха, жашха да бирча береди, жашау къа-

рыулудан, къарыусыздан да къудретин, къууанчын къызгъанмайды. Мен алыкъын ауруугъа хорлатмам, жашарма, санларым тохтасала да, хоншуларымы къууанчларына къууана, жашарма... Ма, Азамат, сен жанымда шош олтуруп келесе, бетинг сагъышлыды, ким биледи, манга жан аурута, ай харип къыйын ауруйду, заманы кетгенди дей болурса... Сен а, Азамат, атанг Шарау бла мени жаш заманыбызны билемисе? Угъай, билмейсе».

* * *

Наипхан Шарауну къошдан келирин къалай сакълаучусун бюгюн да эсинден кетермейди. Ол арбазда урчукъ ийире кеп олтуруучу эди, кезлери уа — жолда. Жол тюз да Наипханланы бла Шарауланы юйлерини къатындан башланып, жагъагъа элте эди. Сора андан ары уа ёрге бурулуп, эки жанын къаяла къуршалагъан къарангы къолда тас бола эди. Къош табадан элге адам энсе, ол жолну суугъа бурулгъан жерине жетгинчиге, керюр онг жокъду, Наипхан хар заманда кезлерин алайдан алмаучу эди. Атлы керюнсе уа олсагъат суугъа тебирей эди. Таудан а аз адаммы энеди. Наипхан, кеси кесине айып эте, артха къайыта тургъанды. Шарау къошдан келип къалса уа, Наипхан анга кез-къаш бермезге кюрешгенди. Алай ол анга бек термиле эди. Шарау келгенлей, тансыгъымы алгъынчы, суу бойнунда биргесине сюелирме деп эсине келтире эди. Нек сюеледи, ким не айтырыкъды? Наипхан челеклерин жуугъан кирик эте туруп, ол а атына суу ичирир... Болса да, Шараугъа жууукълаша башлагъанынлай, сансыз этип, бир жанына бурулуп аз кетгенди. «Бар алай, сени ючюн ёлген суна болурса, бек аман». Сора суу къылычны имбашында алышындыргъан кирик эте, кез къыйыры бла къараса, Шарау, тор атын тепсете, баргъанын кеп кергенди. Экиси да бир бирине ёхтемлене, хар заманда селешмей къала тургъандыла. «Къызны термилгени къолгъа тюшсе, ыспассыз болур дегенлей, мен нечик этеме...» Наипхан, суу къылычны ауурлугъундан бутлары аз сюрюше, юйге келе эди... Ма Шарау арбазларында атны иерин ала турады. Аны кергенлей, къызны сокъураныуу къайры кете болур эди? Бир кюн суу жагъада Наипханнга ким эсе да:

— Э-хей, ахшы къыз — жагъадагъы къундуз, — деп селешди. Наипхан терк окъуна артха бурулду: атындан да тюшюп, Шарау сюеледи. Ол къошдан келе келген эсе

да, юсю-башы тизгинлиди. Боялган гён чарыкълары, мор ышымлары... Этеклери артха къайырылган чепкени да ышымларыча мор, Шарауну жохар сакъалы уллайган адамга ушатса да, бютюн ушагъыулу кёргюзтеди. Мыйыкъ тюбюнде къызгылдым эринлери аз эсленедиле. Ышарса уа, сакъалы асыры къарадан болур, тишлери чыммакъла кёрюнедиле.

«Нечик тюрленгенди, алгъадан да чырайлы» — деди Наипхан ичинден. «Кёкюреги да къалай кенг болганды», — акъырын атлай барып, ол Шараугъа къол берди.

— Сау кел...

— Тейри, Наипхан, кёз къаматаса.

— Алай эсе, сакъ бол, абынып иш жыгъылырса,.. — экиси да кюлдюле, сора сёз тапмай, иги кесек тынгылашдыла. Шарау Наипханга къарады да ичинден: «Ёсгенди, субай болганды» — деди. — Токъ ёшюнлю, узун бойлу къызды, аны къаты эшилген къара эшмелери белинден энишге озадыла, бели уа ышым бау эркин жетер кибик инчгеди. Наипханны гюлмендисини къыйырлары аркъасына бош атылыпдыла. Ала аны бетин къалай эсе да сюйдюмлю этедиле. Алай Шарау не бек къарады эсе да, Наипханны кёзлери былайдыла деп билялмады. Ол къара кёзле бирде сагъышдан, бирде уа ийнакълаудан толадыла. Жууукъда аякъ таууш эштилсе, сёлешгенибизни бирле кёрселе, эслерине не келир дей болур, Наипхан жур кийикча, тегерекге сагъаяды. Сора Шарауну къарамы бла тюбешсе, башын энишге бошлайды. Ол заманда аны сыйдам, акъсылдым бетинде билинир-билинемез ингилик тартылады.

— Санга бир саугъачыгъым барды... — Шарау артамагъындан айры агъашчыкъгъа чулганган сары къаймакъ чыгъарып, аны кырдык чёпледен тазалай, Наипханга узатды. — Айып этме, сюрюучюню саугъасы — нарат чайыр дейдиле...

— Юлюшлю бол... — Наипхан, къаймакъдан азчыкъ чимдип, тилине жетдирди. Сора, экиси да акъырын атлай, юйлери таба тебретдиле.

— Эште, эште турама, тартмабоюн Сафарны санга сёз айтхан хапары барды. — Шарау мудахланды. Наипхан аны кючсюннгенин ачыкъ эштди... — Энди ол къулукъ иесиди, биз а... — Жаш тынгылады.

— Кет, кет, къотур улакъ сюрюуге баш болганлай. Сёз айтдыргъанын къайдан эштинг?..

— Сюрюочю тыягына да сорады.— Шарауну хар сё-
зюнде не эсе да бир жашырын мудахлыкъ сезиле эди.
Жаш ойнагъан кибик этип айтханлыкъгъа, къыз аны ангы-
лайды.

— Кёлюнге жукъ келмесин, мен, билемисе... —
Наипхан сёз излей бир аз мычыды... — Билемисе, къыз-
ны ызындан макъа да секиреди, ол лакъырда этгенлик-
ге, менде не терслик...

— Да, хау къызыл алмагъа таш атаргъа суюгенле
кёп болуучудула, билеме. Алай, башланган иш бишер,
къымылдагъан тиш тюшер дегенлей болуб а къалмагъы
эди.

— Тоба, тоба, алай къалай айтаса, Шарау, мени таны-
маймыса? — Наипхан жашха тырман этген бет бла къа-
рады...

Азамат Наипханны сагъышын бёлдю.

— Нечиксе? — деди ол, саусузгъа айланып.

— Хатам жокъду, игиме. — Наипхан къолан ботасын
имбашларына тюшюрюп олтурады, чох къысылгъан гюл-
мендиси мангылайындан аз артхаракъ кетипди да аны
агъаргъан чачыны ариу айырылып таралгъаны эсленеди.

— Къоркъма, иги болурса, аллах айтса...

— Охо да... сиз кёп жашагъыз, биз а, айымыды. —
Наипхан бир кесек тынгылады. — Ауруу ожакъ бла тю-
шюп, ийне кёз бла кетеди. Кийик саулукълу болмасам
да, игиге айланырма...

Машина энди акъырыныракъ барады, Наипханны аякъ
тюплери алгъындан эсе бегирек жылына, бурнуна ауур
хауа урады. Наипхан жанында гитче терезечикни ачды
да желни сызгыргъанын эштди, терезеден юфгюрген
желчик аны бетин сылады. Кёп бармай, жолну тикли
жери бошалды. Былайдан Наипханны туугъан элине узакъ
туйюлдю, ол ачыкъ кёрюнеди, ожакъладан чыкъгъан боз
тютюнле окъуна кёрюнедиле. Ма эл ёзени да... Наипхан
сабийлигинде чабыучу ёзен, жыгыралы ёзен...

— Азамат, сен не айтаса ансы, мындан ары жыяу
барырек...

— Болалсанг а?..

Наипхан машинадан тюшюп, арлакъ барып тохтады.
Аны онг жанында, кюнлюмде, уллу черекни ары жанын-
да къысыр къаяла сюеледиле. Аланы башларын, акъ
кийиз жайылгъанча, жукъа къар жапханды. Энишгеракъда,
ташла юсюнде, адамла ёрлеп баргъанча, анда-мында

артишле кёрюнедиле. Наипхан къарамы бла неден да бек къая кьоюнлада кюн тууушланы ийнакълай эди. Ол анда аяз къакъмагъан, деменгили талгъыр ташладан сууукъ тартмагъан сунады. Наипхан кюнлюмден къарамын алып алгъа атлады. Узакъда бир бирден бийикге чыгып, тёпелери кёкню кыйырына тиреле, чыммакъ таула... Андан къар ийис келеди, андан ургъан аяз сууукъ къанатын Наипханны бетине тийире, пальто этеклерин артха къайырады.

Бусагъатда Наипхан бу жугъутур ташладан, ёзенледен да айырыллыкъма деп жарсый эди. Ким биледи, энди ол Шарау бла бирге жюрюучю жолун экинчи кёралырма, энди аны бетин аяз бюгюнча сылармы? Тамагына бир къаты, жылы зат келгенча болуп, Наипхан тохташды. Фаризат бла Азамат аны эки кьолтукъ тюбюнден тутдула да ючюсю да бирге элге тебретиле. Наипханны кёлю толду, алай аны ючюн кишиден уялмайды. Чууакъ кёкню, акъ таулары суйгени ючюн, анга ким айып этер?..

* * *

Кече къар жаууп, тёгерекни агъартханды. Арбазлада тереклени бутакълары жумушакъ мамукъ бёркле кийгендиле. Къар жолну чунгур-мунгурларын сыйдамлагъанды: энди орам алгъындан кенг кёрюнеди. Алыкъына къарда аякъ ыз жокъду. Бусагъатда Наипхан, жаш заманындача, ботасын башына атып, хауадан эркин тогъуй, энишге, колхоз правленнге тебресе эди... Анда уа, контор аллында, кишиле жыйын болуп, ушакъны кыыздыра, бир бирлерине чам эте... Наипхан да, алгъынча конторда исси печни юсюне кьолларын жайып жылыта, стол артында олтурур эди...

Алай заман кетгенди, кетгенди... Наипхан, гитче кызын — Жаннетни шош уятып, терезе аллына барды. «Адам дегенинг да къужур кёреме. Заманында эслеялмагъанын артда тергерге кюрешеди. Къар жаугъанлыкъгъа, эл былай ариу болады деп кимни эсинде бар эди. Таулары уа кёремесе...»

Ала, нек эсе да, алашаракъ болгъанча кёрюнедиле, алгъындан жууугъуракъдадыла, этеклери тюзюнлей келип, бахчала кыйырларында тохтадыла. Бетлери уа сыйдам... Жалан да анда-мында ташла билинедиле. Ала-ны элге айланган жанларын къар жабалмагъанды. Ол ташла элге къарап тургъан къара дёрденли, акъ сыртлы уллу къушлагъа ушайдыла.

Аякъ таууш эштип, Наипхан орамгъа къарагъанында, Сафар озуп бара эди. Ол къалауурду. Эртден сайын танг аласы бла юйюне къайытады. Бюгюн а, кечирек да къалып, къоллары да тон женглерине сугъуп, гуппуруракъ болуп барады. Аркъасында къошкъулакъ къауалы... Сафар, аякълары суйрей, мыккыл барады, сабан агъачны къалагъыча, жолда къарны эки жанына тегеди. Заман кесин анга да танытханды.

«Заман, заман» ... деди Наипхан, башын шош чайкъай. Сора, эринлерин къаты къысып, биягъы Сафарны ызындан къарады. Сафар отуз жыл мындан алгъача, хар кюнде Наипханни юйюню терезесини аллы бла ингир сайын ёрге, эртден сайын а энишге озады. Наипханни да жүреги анча кере чанчады, Сафарны терсликлери бола келген эсе, къадар анга дерт жетдиргенди. Тюзюн айтханда, бирсилеча ашайды, кюнню жылыууна тынгылайды. Алай, ма бусагъатда орамда жангызлай кетип баргъанча, кёпден бери ол жашауунда жангызды, жарлы туююлмюдю? Бир заманда ол ёлюр, кюн эритген жангы къарча, терк унутулур. Къабырыны жаны бла озса, киши бу аны жатхан жериди деп эсине алмаз... Жюрек жарсыу алайды, таш туююлдю. Алып аны бир жанына атмазса. Кетмейди, жашайды. Наипхан Сафаргъа асыры терс кёз бла къарай болурму? Жюрек жарсыу, жюрек жара, дей кетип, аны жүрегин керексиз къатдыра болурму? Не этгин, сакълыкъ жокъду. Сафар тохтап Наипхан бла сёлеширге умут этсе, ол бар-бар жолунга деп азмы айтханды? Ким биледи, Сафар терс туююл эсе уа...

Заман — баргъан сууду. Ол бир бирлени башында ойната келеди да, артда уа, талыштакныча, жагъагъа быргъап жибереди. Толкъунла аны артха алыргъа кюсемей, юсюн талай да артха тюрте, биягъы жолларына кетедиле. Толкъунла элтип ташха урурла, ёрюне барама десенг, аямазла — сыртынгдан салырла. Алайды да Сафарны терслигин-тюзлюгюн къалай ангыларгъа билмей, Наипхан аз сагъыш этмейди, къызы Жаннет бла да аны юсюнден кёп кере даулашханды.

— Сен, анам, Сафаргъа дертинги унутмайса да аны андан кёрюп болмайса, — деди Жаннет дерсге хазырлана. Ол школда устазды.

Наипхан жууап этерден алгъа иги кесек тынгылады. Ол Жаннетни айтханына, эс буруп, сагъыш этди.

— Угъай, къызчыкъ, дертим болуб а, мени анга не

дертим боллукъ эди. Манга этгени эсеме да келмейди. Бир жангылгъанны ким да кечеди. Сафар аман адам эди.

— Къой анам, къой, сиз бусагъатда къазан къазаннга сени тюбюнг къарады дегенлей этесиз. Энди бир биригизни терсликлеригизни кёрюрге уста болгъансыз. Сафар терс эди эсе, заманында айтсагъыз эди уа, энди къоюгъуз...— Жаннет, кесин бир затдан къоруулагъанча, къолларын силкди.

Жаннетни аллай сёзлери Наипханны хар заманда да бир кесек жунчутуучудула. Ичинде не эсе да бир заты къырккылгъанча болуп, санлары тюшдюле. Ол терезе аллында юсюнде жастыгъы болгъан шинтикге олтурду.

— Заманында алай тынгылап тургъаныбызны къайдан билесе, ким айтханды? — деди шош ауаз бла. — Шукур болсун, тынгыламагъанма. Тынгылаб а... Биреулен терс сёлешгенде, аны билмегенча этип къойгъан андан да терсди.

— Ой, анам, артыкъ къаты сюелгенме десенг да, ийнанмам. Бир затла къоша болур эдинг. Кесингден тамата къуллукъчуну кёзюне къарап, «сен терссе» деген тынч туюлдю. Ол заманда сен ким эдинг — эл Советни къагъытчысы. Сафар а — колхозну башчысы, председатели. Мен кесимден сагъыш этеме. Жыйылыуда, директорубузну терс сёлешгенин билсем да, жукъ айталмайма, бетсинген этеме...

— Сен бетсинген этмейсе, Жаннет, къоркъгъан этесе... Керекли жерде биреу къоркъса, аны хатасы кёплеге жетеди. Алай бош этесе. Сора сен директоругъузну терслигин ачыкъ айтыргъа бетсинесе да жанынгадагъындан а ийменмейсе. Ол иги туюлдю, — деди Наипхан сагъышлы бет алып.

— Биреуге палах жетеди деп, кеси башынгы хатагъа къойсанг да, хычыуун кёрюнмез... — деди Жаннет, пальтосун кие.

Жаннет кетди, айтхан сёзлери уа анасыны жүрегине туюрелгенлей къалдыла. «Сафаргъа къалай айып этгин, кеси къызынг — устаз къызынг жел ургъан жанына ауаргъа хазыр болуп турады. Баям, Сафарчала быллайладан чыгъадыла. Сени къызынг а ол заманда къуллукъгъа бир тюшге эди, Сафардан башха болса кёрюр эдинг. Огъесе хар зат да заманнга кёреми бола болур. Ким биледи. Алай эсе, Сафарны не хатасы барды, анга не кёл-

къалды? Ол кесин заманга кёре жюрютгенди. Бир бир-лени айтханларына къарасанг, терс адам жокъду. Не амал? Заман алай эди. Угъай, — Наипхан кеси кесине ышарды, — заман заман болгъанлыкъгъа, адам адамлай къалыргъа керекди. Адам кеси терс, тюз атлам этгенин билирге борчлуду. Кеси башыга алай тап кёрюп, сен тал чыбыкълай бюгюле жашай эсенг, заман анга жууаплы болалмаз».

Фаризат ийнек саууп, юйге кирди.

— Жылы сютчюк ичерми эдинг, анам, — деди ол сютню сюзер къайгъы эте.

Наипхан жукъ айтмады. Ол биягъы терезеге къарап турады. Энди орамда къар аякъ ыздан толгъанды. Наипханни эллилери кезиу-кезиу ёрге-энишге озадыла. Алгъынча, къызла суу къылычланы тюплеринде ийиле келедиле. Жашчыкъла да малланы суу жагъагъа къууалайдыла, кими бузда хойнух къыздыра, кими учаргъа кюреше, булжуйдула. Малла суудан къанып, эки жанларына ауур чайкъала, акъырын атлайдыла. Ала келе-келедиле да, хунала таба бурулуп, боюнларын къашыйдыла.

Ма Сафар да ийнеги бла танасыны баш бауларындан тутуп, бери айланганды. Ючюсю да эринип атлайдыла. Сафар артха айланса да жыжым къыйыры бла аланы къарын тюплерине къатыла келеди. Ол бираз жууукъ-лашханда, Наипхан аны бетин шарт кёрдю. Сафарны уллу чырпа бёркю мангылайын, къашларын да жабып, жыйырылгъан бетин бютюн гитче кёргюзтеди. Сафар арлакъ озгъанлай, Наипхан аны ызлыкълы, арыкъ желкесин да кёрдю. «Тартмабоюн» деди Наипхан ичинден, жаш заманларында Сафаргъа айтычулары эсине тюшюп. Аны эсине дагъыда кёп затла тюшдюле...

* * *

Сафар Наипханга лакъырда эте башлагъанлы, танг кесек заман озгъан эди. Аны эллиле, Шарау да биле эдиле. Алай, анга ким эс бура эди. Сафар сант сёлешиучю адамгъа саналгъанды. Ол — эллилени бек жарлыларындан эди. Кёкбаш эшегинден сора малы жокъ эди.

Сафар сёзге уста болгъанды. Эллиле ныгъышда аны бла аз безиремегендиле. Тюз да ингир болургъа, ол гитче такай башына бёркюн алчи кийип, ныгъышха жетиучю эди.

— Алан, кёгетсиз, ауанасыз терек кибик, колхозда

бир затха жарамай, бери жюриуп тура болурса дейме,— деди юсюнде да хыртлы кьатападан кьапталы бла бир кьара кишичик, Сафар ныгышха жууукьлашханлай.

— Ийнек билген — куудушду. Сен да былайны уа бек кьаты сакьлайса, колхозну бир жанын ёрге кьачан кьаларыкь эсенг да...

Сафар кишичикни кьатында бутун узун узатып тохтады. Ныгышчыла кюлдюле. Андан-мындан сёз кьошдула.

— Ой, сен кьуруп кетгин, сен годуражух, не кьарт, не жаш деп билмей эсенг, — деди тиширыу ауазлы бир толубет киши. Аны толулугьуна, инчге ауазы чырт да келишмегени адамланы кюллюклерин келтире эди.

— Сен а не этесе, бёрю кьойгьа туюкю дегенлей? Эки уууртунг да ийнек желини кибик...

Биягьы кюлкю кьабынды. Жалан да Сафар бла ол тиширыу ауазлы киши кюлмедиле. Ол кьолу бла жыякьларын сылай кетди да, ныгышдагьыла тынгылашханда, кюлюп башлады. Алай Сафар аны жеринде кьоймады.

— Ма, кёремисиз, гула кьойну артда юргенин, не айтханымы унутхан да этгенме, мынга уа энди жетгенди.

Тиширыу ауазлы киши, секирип туруп, Сафаргьа жууукьлашды.

— Желкенги сюе эсенг, аузунгу тый.

— Тейри, иш желкеге жетсе уа, сени желкенг да боллукьду бир урум... — Сафарны сёзлерини андан арысы эштилмеди. Ныгышдагьыла лахор этдиле.

— Таусо, не этесе, хайырсыз? Керилген да ургьан кибикди...

— Айып туююлмюдю... Сабыр бол!

— Сёз кётюраллыкь туююл эсенг, сёзге кьошулма,— деп, андан-мындан кьакьгьын-сокьгьун этдиле.

Сафар алай эди. Сёз башланган жерде, бирлени чекден чыгьармай кьоймагьанды. Сары улу кьуллакь иеси болур умут этип эртдеден жашагьанын, председатель Шамшудинни хар атлагьанын, кьымылдагьанын да кьагьытха туююрюп, окружкомгьа бир бири ызындан письмола жиберип тургьанын элде киши билмей эди. Шамшудин кьачан эсе да Сафарны бичен чалыргьа болушдургьанын эсине туююрюп «жалчыланы кьыйынын ашаргьа юйренген, энтда андан умутун юзалмагьанды», — деп жазгьан эди. «Мен кесим аны кьолунда аз инжилмегенме»...

Сары улу председатель тукъум-жууугъуна, байлагъа бирсиледен артыкъ онг бергенине кеси ишексиз эди да, окружкомдагъыланы да анга ийнандырыгъа, совет бластны «жашыртын душманларын» белгили этерге кю-решгенди. Сафар аны кулакга чыгъарылгъан эллиле бла бирге сюелип кѣп кѣргенди. Сары улуну бай хоншусуну уа сабийлери кѣпдю деген сылтау бла юйюн сыйырыгъа къоймагъанды, харакетлерин дорх этдирмегенди. Ким тѣзсе да, Сафар председателни аллай ишлерине тѣзал-май жазып тургъанды. Нени да къойсун, тукъумуна уа къайры баргъан ишди. Ёздеңле энтда ёзденлейми къа-лыргъа керекдиле. Сафарны атасы, ауул Советни кямса-ры, аны ючюнмю жанын бергенди...

Жыйылыу башланырны аллында Шамшудинни пред-седателлиги узакъ бармазлыгъын Сафар биле эди. Алай эл башчылыкъ кимге жетерик болур? Сары улу ахшы умутун юзмей тургъанлыкъгъа, жыйылгъан халкъ аны барын, жогъун да билмегенча сюеледи. Элде жашха таплыкъны излерик, ол игилик сынарыгъын сюерик кѣп табыллыкъ туююлдю. Сора Сарыны жашы нек умутчуду, не сакълайды. Жаш, председателликни нек марагъанын кеси да толу билмей, жыйылгъанла анга кѣл нек этдир-мегенлерине ачыуланып сюеле эди. Былай алып къара-гъанда андан тийишли ким барды. Атасы граждандан уруш-да болгъанды, кямсар къуллукъда жоюлгъанды, кеси партизанлагъа къатышханды, аныча къара таныгъанла да кѣп туююлдюле.

Сафар кеси кесине кѣл этдирип, окружкомдан кел-геннге, Крайгъа кезиу-кезиу къарайды. Ол нек эсе да окружкомдан келгеннге бек базына эди.

Бир кесекден партячейканы секретары Край туруп:

— Эллиле и колхозчула, комиссия къарап и тинтип председателни терс ишлерин тапханды. Мында бир къауум адам айтханча,— Край Сафаргъа къарады,— биз аны и класс душманнга санайбыз. Биз санайбыз сакълыгъын тас этгеннге, энди аны мюлк башчылыкъда къалдырыгъа бла къалдырмазгъа сизни оноуугъузду. Айтырыгъы болгъан сѣлешсин, — деп олтурду.

— Жамауат, мен былай дейме... мындан ары пирси-дателибизни жеринде къоюп жарарыкъ туююлдю, — деп башлады Сафар, сѣз тилеп. — Бѣрюню къойлагъа къалауур этгенлей, андан тийишли адам табылмаймыды? Ол халкъны тюз жолгъа къалай салыр, колхозну къалай

аягы юсюне этер, кеси малларын, ахлуларыны малларын да таша кьоллада букьдуруп турса. Шамшудинни хатасындан тиргизиле баргъан отубузгъа суу бир кьюлгъанды. Эсигиздемиди? — Былайда Сафар аз тынгылады. — Ким не десе да, ёзден дукъумгъа боялгъан ёзденлеге тартдырыллыкъды ансы, жарлыла ючюн къарны бурлукъ туюлдо. Бу жашау жарлыланы эсе, башларында да жарлы болсун. Бизге кесибизни арабыздан къаты адам керекди...

— Къалмай ёзденнге аталгъанланы суугъа кьююп, сен тукъумсуз-жууукъсузгъа тыянса бласт, зауукъ этер, деп кыычырды ким эсе да.

— Шамшудин жеринде къалсын, андан игиси керекмейди.

— Хатасын кёрмегенбиз.

— Айт, айт, Сафар, ким тийишлиди дейсе председателге?

— Кимди ол къаты адамынг?

— Кесин санай болур!

— Ёнге уа, кесин тежейди.

— Ары дери аны къабайыкъ, ол Шамшудинден иги болмаса.

Сюйгенича сёлеширге кьоймагъанлары, къакъты-сокъту этип кыычыргъанлары ачыу тийип, Сафар жерине къайытды. Алай андан сора жамауат эки кьауумгъа бёлюнюп, адамла дукъум-жууукълукъгъа жетдиле. Ала алыкъын кьуллукъда кеси адамыбыз, дукъум-жууугъубуз болсун деген акъылда даулашхан болмаса, «тийишли пирсидатель» керекди деген ниетге келишалмай эдиле.

— Биз бери дукъум даулашлагъа тынгыларгъа и аланы сюзерге жыйылмагъанбыз, — деди биягы Край. — Совет бласт адамлагъа тукъумларына, чыкъгъан жерлерине кёре багъа бичип, аланы бурунгу жүрек аурууларын кьозгъатып турур ючюн деп кьуралмагъанды. Ол тенглик юлешип, сизни бирликге юйретирге деп келгенди. Сиз а. — Край узун мыйыкларыны кыыйырын чайнай, шошая баргъан жамауатха къарады. — И сёлеширги болгъан бери чыкъсын.

— Ма, былайда, бир кьауумла, Сафар тукъумсузду, деп эниш этип сёлеширге кюрешедиле. — Къарт Иналукъ кеси ёзденледенди. Алай аны жашырын мураты барды да ол муратны жууукълашдырыгъа Сафардан тийишлисин кёрмей эди. — Ма, Край айтып олтурду, сау болсун,

алгъыннгы жахиллигизден чыгъаргъа керекбиз. Не ту-
къум-жууукъ хапарды бу, Сафар кимден осал жашды.
Пирсидателге уа излеп да тапмаз кибикди. Ёмюрюне
къул жекгени жокъ, башы жарлылыкъдан чыкъмай
жашагъанды. Атасы сиз танымагъан адам туюлдю.
Мени сартын Сары улу Сафардан...

— Къуарын тапханса!

— Къой, муну не этесе, бизге десе, Сафарны кёк-
баш эшегине окъуна къуллукъ берсинле.

— Эки сёз айтыргъа эркин этигиз, — деп тиледи Ша-
рау.

— Сафарны ууакъ-ууакъ чимдигенден хайыр жокъ-
ду, — деди ол къалпагъын ууа чыгъып. — Шамшудинни
чыгъармай жарамай эсе, аны орнуна эсли адам салынса
тапды.

— Телимиди да, — деп къычырды Ийналукъ.

✓ — Ачыуундан жаншайды!

— Сен къыз ачыуунгу бизни жашдан алмачы! —
Къычыргъан Сарылану келинлериди.

Шарау къулакъ артларына дери къызарды, алай ар-
тыкъ бек апчымады. — Мени анга ачыуум жокъду, тели-
ди деп да айтмайма.

— Да сора уа...

— Тохтагъыз бир, — Край столну къакъды.

✓ — Башчылыкъ эталлыкъ туюлдю дейме. — Шарау-
ну бла Сафарны къарамлары тюбешдиле. — Къуллукъ
адамгъа жарлылыгъы ючюн артыкъ нек бериледи? Кол-
хозгъа оноучу этер ючюн жарлылыкъдан сора да ишлей
билирге керекди. Не билейим, мен акъылымдагъын ай-
тама.

— Оллахий, тюздю.

— Сёзню ачыгъы игиди.

— Иш къол кётюрюрге жетгенде, Сафарны ахлулары,
кёзбау этгенле болмасала, адамла, къара тынгылауну
ийип, жерлеринден тепмедиле. Ол заманда окружкомдан
келген туруп жамауатха къарай, аз мычыды.

— Сарыев Сафар жютю, класс сезими болгъан жаш-
ды. Окружкомда аны танийдыла, — деди.

Андан бери Сафар председателди. Ныгъышха ба-
рыуун къойгъанды. Энди кишиге чам этмейди. Кеси къа-
тында аны къагъып да киши сёлешмейди.

Сафарны юсюнден къара сахтияндан этилген чубур
пальтосу, дигинал гелефей кёнчеги кетмейди. Ол орам

бла озса, башлы чурукълары жыр-жыр этедиле, бир бирле орамгъа чыгып, къолун тута, салам береди. Кюн тууушлада урчукъ ийире тургъан тиширыула ёрге туруп, къарамлары бла ашырадыла. Ол узайгъандан сора, арбаздан арбазгъа эштиле, ушакъ башланады.

— Э кыыз, Наипхандан кёзюн алмай озгъанын эследингми?

— Ийнан, менден алгъа бир зат къабарыкъса. Бусагъат айтайым деп аузуму ача тура эдим...

— Къачырады, дейдиле... Ма, тюнене кыызчыкъ да айтып келгенди.

— Унаса уа.

— Оу, кет, кет, нек унамай эди? Бирси кыызларыбыз пирсидатель жашла табып турадыла, дейди.

II

Сафар Наипханны къачырады деген хапар, шо минараны башына минип къычырсанг да, элге андан терк жайылмаз эди. Эки адам бирге тюбеген жерде сёзлерин бек алгъа аны юсюнден башлап, эрикгинчи ушакъны кыыздыра, Шараугъа жан аурута, шарайыпсыз Наипханнга чурумла таба эдиле.

— Айхай, кьойчу жашдан пирсидатель мажал болур, жаным, ким да башына тапны излейди...

— Мал иесине ушамаса, бёрю ашайды: анасы Зурум да, бирин суююп тургъанлай, башхасына кетгени бюгюнча эсимдеди.

Эллиле кеслери туудургъан хапаргъа кюнден кюннге бегирек ийнана, Наипханны хар къымылдагъанын, атлагъанын элек бла сюзе эдиле. Энди суйгени, суймегени да анга бир чурум тапмай кьоймайды. Наипхан орамны озса, бирле «Кёремисиз, ол Сафарны арбазындан кёзюн алмай баргъанын»,— дей, кызны жукълап тюшюнде да кёрмегенин туудура, гурушха этедиле, бирле уа «Харип, жангы келинчикча, асыры уялгъандан, башын окъуна кётюралмайды»,— деп къошадыла. Наипхансыз урчукъ ийирмеучю, олсуз суугъа бармаучю кызла энди кеслерин анга къошмайдыла. Кими Наипханнга бир уллу насып келип къаллыкъча, зар кёз бла къарайды, кими уа, Наипхандан кичи болмагъанын да биле тургъанлай, кесин сабий сунуп, эрге барлыкъ кыыз бла эллилени кёзлерине урунмазгъа кюрешеди...

Кюнлени биринде элде намыслары жүрюгенлеге саналганладан ючеулен Зурумну ююю таба атландыла. Келгенле арбаз зехледен атлар-атламаз, хоншуда жашаган Буккаш от алыргъа барган сылтау бла Шараулагъа кьууулду.

Буккаш, жангыз кызын Шараугъа берир умутда, иги кьууум этгенлей жашай эди. Аны кызыны уа не хата-сы барды. Не кьолдан хунерсиз, не харакетсиз туююл. Тейри, кёзню кысып ачхынчы. Буккаш аланы топ-толу юй этер! Ол кишини да, харип, бир болушур адамы болмай ёлюп кьалады. Шарау уа излеп тапмазча киеулюкдю, тарт-созу жокъ. Алай Буккашны иги кьууумуна, аллахдан аман табарыкъ, уялмаган Наипхан жол бермей эди. Шарау кьайры барса да, кьара жин кирик, аны аллында чыгып кьалады. Кызы тишируу уа эр кишини ызындан бир тюшсе, хазнамыды, алдайды да кьояды. Кьорагы эди кьузгун, Шарау Буккашны кызына лакьырда эте башлаганлай, «тенгизни малын тонгуз аяр» дегенлей этип кьоймадымы. Буккаш кызын Наипхан бла аз тенг-лешдирмегенди. Алай Наипханни бу заты артыкъды деп биялмаганды. Да сора Шарау аны несине сукъланды. Сени жауунг тергеусюз болсун. Шарау Буккашны кызын суймегенини терслиги Наипханда эди да, ол аны кёрюп болмайды. Шарауну анасы бла ушакъ башлап, Буккаш Наипханни сёгер умут этмей хазна кьоймаганды. Гелля уа бир заманда да анга кьулакъ салмаганды, нёгерлик эталмаганды. Ма, энди турсун алай, ийнан, иги парийча да кёрмеди. Охо да, иш кьурала турады: Шарау ол кьахмеден кьол жууарыкъ болур.

Буккаш Гелляланы юйге киргенде, Шарау тапчан кыйырына олтуруп, жууурт бла нартюх гыржын ашай тура эди.

— Э жаш, тойда тонун сыйыртханлай, тартмабоюн пирсидателге кызыны сыйыртып кьалай кьойдунг... Сау кел кесинг да.

Буккаш эски кийиз юсюнде, Гелля атхан жастыкьгъа чёнюп, башында чачакълы кьолан жаулугъун тешди да кьанатларын энишге салындырды. Аны ичинден кысылган акъсыл чикилясы кьаты тартылгандан, чачыны бары-жогъу да билинмей, башын гитче, тёп-тёгерек кёр-тюзтеди. Ал жанында жаулугъуну чох этилген кыйырлары, маске кьулакъларыча, ёрге-ёрге айланыпдыла.

— Ол ишни кәрмеги эдим ансы, кәзлеримден окъуна бошагыем, — деп ахтынды Буккаш.

— Нечик? — Шарау гыржын чайнагъанын тохтатып сагъайды.

— Нечик болуб а, Наипханнга Тартмабоюн келечиле жиберди да. Эштмегенмисе? Аланы озгъанларын кәргенимде, башыма уллу палах келгенча, жүрегим бир ачыачы чанчды.

Киши жукъ айтмады. Жалан да Шарау гыржын къабаргъа унутуп, жуууртну къыстау-къыстау уртлап башлады. Иги кесекге дери отоуда жууурт уртланган тауушдан сора жукъ эштилмей турду. Гелля, Шарауну келегин тобукъларындан алып, жамау салып башлады.

— Да, бош жарсыйса, сен да биз да андан палахдан къалайыкъ — деди ол. — Наипхандан сора кыз жокъмуду, Шарау аны тилей барып, не да келечиле жиберип, къурлай къайытмагъанды. Алыкъын адамла семиртгенликге, аллай акъылыбыз да жокъду. Охо да, бу эки сабий бир арбазда ёсе келгендиле. Мен да Наипханны кеси кызымдан башха кәрмей эдим. Болса бек сюе эдим, болмады эсе да тәзербиз.

— Аман кыз барыр жерин сайламаз, деп аллай бирден айтылган болур, мен Наипханны Шараугъа бир заманда да тенг этмегенме сен кесинг бош экеуге тыйдырмай, анга жукъ айтсакъ, киштикни отха тартханлай эте эдинг ансы.

— Угъай, ийнан, Наипханда терслик кәрмейме, кызыны минг адам тилер да биреу алыр. Къадары алай болур. Барсын, аллах насып берсин, — деди Гелля, халысы чыкъгъан ийнени ёрге тутуп, жангыдан халы сууура.

Шарау тынгылап турду да, сёз да айтмай, эшикке чыкъды. Атына иер салып, арбаздан тышына тартды. Ол аны алай нек этгенин кеси да хазна билмейди. Алай, орамда бир-эки нәгери бла Сафар келе тургъанын эслеп, тохтады. Сафарны, хар замандача бёркю алчи кийилип, чурукъ башында уа къамичесини сабы кёрюнеди. Аны эки нәгери, элде айтханларына кёре, тәбентин келген къуллукчуладыла. Шарау Наипханланы арбаз таба къарады. Анда киши эслемеди. Жалан да ожакъдан къалын къара тютюн бурулуп чыгъады. «Келечиле уа тейри, быланы кёллерине ушагъандыла», — деди ол ичинден. Сора аны эсине Зурум жёбелеп ашарыкъ этерге кюреше, Наипхан а, ассыры къууаннгандан, отоуда

бугъуп сюеле болур, деп келди да, секирип атына минди. Къамичини иги жетдиргени бла да къоймай, къатхан чабырларыны бурунлары бла къатылып, атны алгъа хыны секиртди. Ат тюз да Сафарланы къатлары бла, алагъа къум чачдырып, будуман болуп озду. Сафар артха къарагъанында, ёзен туманча, акъсыл букъудан сора башха зат эслемеди, сора къайда эсе да жерге ташла къотарылгъанча, туякъ тауушланы эшитди.

Председатель Зурумланы юйню тенглигине жетгенде, нёгерлерине эслетмей, кёз къыйыры бла ары къарады. Сафар не конторда, не юйюнде чыдаялмай, орамгъа чыгъа келе эди. Ол хапар билирге адыргы этеди. Келечиле уа ашыкъмайдыла.

— Ала келгенде, Зурум намаз эте тура эди да, жеринден тепмеди. Къонакъланы экиси, тёрге ётмей, бирер жерде шош чёкдюле. Ючюнчюсю — тиширыу, бу юйге къаршы жууукъ эди да, тыш адамына саналмагъанын билдире, намаз эте тургъанны жаны бла ётюп, Наипханны къучакълады. Сора бир затла шыбырдай, аны ич отоугъа алып кетди. Эки кишиден бирини аты Ийналукуду. Ол кёпню кёрген, уллайгъан адамды. Алай сакъалында акъ тюклеринден бла къара тюклеринден къайсы аслам болгъанын айтхан къыйынды. Жукъажыякъ кёрюнсе да, къансыз туююдю. Баям, уллу иш тындырыргъа жиберилгени ючюн кийинген болур, юсю-башы къолайлыды. Къап-къара меслерини тышындан жангы галошлары, анга кёре, акъбаш хазырла тизилген чепкени, кюмюш бел бауу. Олтургъан заманда чепкенини этеклери артха къайырылып, гелефей кёнчеги кёрюндю. Ийналуку, тыягъын бир бутуна тыяндырып, къапталыны хуржунундан кюмюш баулу сагъатны чыгъарып, анга къарады. Сора тыягъын алып, эки къолун да бир бири юсюне салып сагъышланды.

Ийналукуню нёгери — Къурман — жаш адамды. Сафардан кёпге эсе, эки юч жылгъа таматады. Алай, ол андан алгъа юйюрлю болуп, бир кесек тозурагъаны ючюн, жашаулугъа ушайды. Къурман эшикге жууукъ жерде олтуруп, эрикгенден, Зурумну отоунда тырнакъ басарча жер къоймай, бир къаты къарап бошап, экинчи кере къарайды. Отоугъа «гитчеде» дерге жарамаз. Алай жангыз терезечиги аны хазна жарыталмайды. Отоуну бир мюйюшюнде — кенг от жагъа, ожакъдан къурум басхан, узун шынжыр салынады. От жагъадан узакъ

болмай, къазан тылпыу этеди. Къурман, не кюрешди эсе да, аны ичинде не болгъанын билялмады. Ол адыргыдан бурну бла жыйылап да кюрешди, алай бир тюрлю ийис сезмеди. Ахырында уа къазанда жюн бояй тургъанларын ангылап, ол ичинден: «Къурусунла, бу тишируула. жюн бла кюрешгенден сора не биледиле», — деп чамланды. Алай, ёчюлмеген мыдыхда табаны кёрюп, бираз жарыды.

Баям, анда, сел отда, гыржын бише болур. Къурман жау бла исси гыржынны ашаргъа да бек суюючюдю. Къалын айран бла да аман туююлдю. Ожакъ къулакъда къакъ эт окъуна кёрюнеди. Зурум, къарнын иги бурдурса, андан шишлик этип бералмаймыды. Бир жукъ ашатмай а иймез да, таланган... Юйню башха муююшюнде уа уну бла тулукъ сюеледи. Аны къатында, тырхык юсюнде элек, тегене ...

Къурманны сагъышын намазлыкъ таууш бла Зурумну бир затла шыбырдай, ёрге тургъаны бёлдюле.

— Игилик бла келигиз. Къайдан ажашхансыз? — деп ол къонакъланы къолларын тутду. — Ай, таланган, не тапсыз олтуруп турасыз. Къызчыкъ, ёлмезлик, юйюнге келгенлени олтурта билмеймисе?..

— Зурум, ол сен къайгъы этерикледен туююлбюз. Тыш адамлабызмы? Жарсыма,— деди Ийналукъ, тыягъын билеги узунлугъу бла кенге салып, къолун аны башындан айырмай.

Наипхан ич отоудан чыгъаргъа сылтау излеп тура эди да, анасы айтханнга ыразы болду. Ол, къонакъла тюз эшикден киргенлеринде окъуна, аланы нек келгенлерин сезген эди. Андан бери уа Жаухарат къызны къулакъларын сасытханды. Кёп болмай Наипхан хиликгя этип тургъан Сафар, сейир туююлмюдю, энди анга келечиле иерге базынганды. Наипхан аны келечилерине къубулуп, къалай бугъуп турсун. Алагъа ачыугъа окъуна чыкъса уа, келгенлерича кетерле. Къыз тыш юйде бош сюелип туругъа, не да олтуруп къалыргъа бетсинди. Жаухарат а къызны жанында тохтап, кишиге эслетмей, аны аягъын иш да басып кюрешди. Наипхан, ангыламагъанча этип, отжагъагъа ётдю да, къазанда боялган жюннге урчукъ сабы бла узалды. Къурман аны субай санларындан кёзюн алмайды. Ол, ичинден Сафаргъа сукълана, къызны анга къызгъанган окъуна этеди. Сафарны Къурмандан неси артыкъды, умутун а бир кёр. Къой сен му-

ну... Наипханны бети бойну да чыммакьдыла. Къап-къара къалын чачы, бир базыкъ эшме болуп, белинден энишге озады. Ол не омакъ, не артыкъ ушагъылы кийинип туююлдо. Къурман ичинден кесини къатынын Наипхан бла тенглешдирди. Ол алаша топал, къара тиширыучукьду. Элде хар къыз къачырылгъаны сайын, андан келю чыгъа, дагъыда унута жашайды. Энди уа кересе, тартмабоюн Сафар къаллайны сайлагъанды... Къурмандан къызгъа къарау, къыз сайлау да кетгендиле, тели къабынын алгъа къабар дегенлей, неге ашыгъа эди. Бираз сакъласа, ким биледи, Наипханны Сафар угъай, ол окъуна алыр эди... Бу Сафаргъа барып къалса, ачыу тиймезми? Тиймей а? Аллах сакъласын. Къурманнга ариуу жетмегенден ары, Наипханча къызла кишиге да бармасала иги эди. Жюрек былай жарсымаз эди...

✓ Наипхан, къазанда жюнюнню урчукъ сабы бла ары-бери айландыра мычыгъанын жаратмай, Зурум къатына барды да, жюн иги боялгъанмыды? — деген кибик эте, эс-летмей, къызны билегинден буруп чимдиди. Алай Наипханны башха отоугъа кетер акъылы жокьду. Анасы уялгъандан, аны кеси тыйгъан сунсунла деген акъылда:

— Къызчыкъ, къонакъланы сыйлар акъыл нек этмейсе? Къояжапхагъа бир унчукъ элечи, мен да бишлагъын хазырлайым... — деди.

— Эгечим, къой, ол затны къымылдатма, сыйлы бол, андан эсе, былай олтур... Къызым, сен да башха жумушунг бар эсе, аны эт, бизни уа сёзюбюз барды. — Ийналу къёзю, къашы бла да Наипхан отоуда артыкъ болгъанын сездирди. Сора минчакъларын Журжунуна салып, сакълалын акъырын сылай, кесин сёзге хазырлады. Къалгъан эки келечи да, сагъышлы бет алып, къартха къарадыла. Ол а, тыягъыны къыйыры бла жюн устуккуну аякъ тюбюнден агъач ундурукъ таба тюрте, бир кесек тынгылады. «Балтаны ал урумуна кёре болады арт уруму да, мен сёзню тап башларгъа керекме», деди ичинден.

— Да, Зурум, эгечим, биз санга кесинг билмеген, эштмеген зат айтырыкъ туююлбюз...

— Угъай, угъай, мен эшитген болмагъанды...

— Алайды да, мен сёзню кёп чайнагъанны скоймейме, кёп жауун жерни бузар, кёп сёлешген а халкъны бузар. — Ийналу къ солууун айландырды. — Аллахны ахшылыгъындан сабийинг ёсгенди, терек кибик болгъанды, ыхы да, энди ол бизни жаш да, кесинг билгенден,

халкъ аллында айланганладан бириди. Оллахий деп айтама, мен сени кызынгы андан кем кёрмегениме: не ол жашха озсун демейме. Алай, ахлуларыбыз эртдеден бери да сизникилени жарата келгендиле да, сени жууукъ юлюш этерге бек ыразыдыла, сен да аладан къачмазса деп, мени жибергендиле. Энди жашны танымагъан сен туююл, терге, нени да эсге ал, муратынгы билдир, — деп Ийналукъ тынгылауну ийди.

Зурум жукъ айтмай мычыды. «Кёп болмай, кеси сёгюп айланган Сафарны алапат этди да кьойду. Ма тамаша! Адамла кьужурдула. Ол пирсидатель болгъанлыкъга, мынга артыкъ не кьошулду. Бусагъат дуняда кёп мычыр, кюнден бирин чартлата турадыла. Огъесе, берипми кьояйым, Ийналукъ айтханлай, халкъ аллында жорюйдю, не боллугъун бир аллахдан сора ким биледи?! Алгъа чыкъган кьулакъны артда чыкъган мюйюз озар, дегенлей болуб а кьалырма? Ёмюрге дертин унутмаз, этибизни ашар... Не этейим, ол жангыз ийнекчикни да сыйыртып кьоймагъы эдим. Билмейме, тоба...» Зурум сагъышын бёлдю.

— Сау бол, Ийналукъ, сен бир кишиге да бир заманда да аманлыкъ кьуумагъанса. Сиз мени жууукълугъумдан къачмай эсегиз, мен — бютюн да, алай санга не айтайым, манга не жетеди, башха жууукълары да кёпдю. Кенгешмей жарамаз.

— Сени кёлюнге не келгенин мен бек уста билеме, Зурум. Керти, алгъаракъда Сафарны мен жаратмагъан жерлери болгъандыла, алай ол жаш эди, ким да, анасындан туугъанлай, алапат болуп кьалмайды. Тейри, энди Сафар ол биз таныгъан Сафар туююлдю. Сора эсингде тут, айыпсыз тенг излеген тенгсиз кьалады.

— Угъай, угъай, Ийналукъ, мени жашха чурумум жокъду, — деди Зурум. Ичинден а, алай кьуругъу эди кёзюнг, танымайбыз «ёребутну», — деди.

— Ийналукъ, акъыллы сёзле айтдынг, акъыллы сёзлеге багъа жокъду, — деди дагъыда ол. — Алай, айтама да, кесини жүрекчигин да билирге керекди, жууукъ, тенг бар, кенгешейик, ала айтханнга угъайым болмаз.

Зурум, ундурукъ тюбюне узалып, жүн устуккуну алды да, аны сизилтип башлады. Ийналукъ сагъышланды. «Тап кёрмейме муну халин, кьарт кьузгъун, мен ол сылхыргъа не айтып барайым. Керексиз махтанып кьалама, кьарайма да. Сафары, Наипханы, Зуруму да от тебе бо-

луп кьалгы эдиле. Энди ол тебентин келгенле, кимле эселе да, ала турганлай, Сафарны келюне жетмесем, ишим не боллугун кьайдан билейим. Тейри, угъай, бу кьарт кьузгунну бюкмей жарамаз».

— Зурум, эгечим, — деди Ийналуку, — сен тюз айта-са, сорган да, кенгешген да эт. Алай, ким ары, ким бери дер. Сафарны, Наипханны да суйгенле, суймегенле да бар. Аны юсюнден да сагыш эт. Сора сен халкь сезюне тынгылап, ишни бузсанг, сокьуранырса, оллахий деп айтама, сокьуранырса, ол сен кенгешгенле келип, «алай бош этген эдинг» демеселе сакьалыма тюкюр. Арба аугьандан сора, жол кергюзтюучю кеп табылады. Сагыш эт, эгечим, сагыш эт, адам заманны халин да тергеуге ала билирге керекди.

Ийналуку Зурумга ич ауруун билдирмез муратда, адетде болуучусуча, дагыда бир талай сыйдам сез айтырга юрешгенликге, ишни кьуралмазлыгын, кьураллык эсе да ол умут этгенча, бир келгенлей болуп кьалмазлыгын ангылады. «Кьой бу Зурумну, аман тюрлю кьууурдакды, кишиге кесин алдатдырмы дейсе? Тиширыу эринлерин кьаты кьысып, сезлени сууук ташчыкьланы атханлай чыгара башласа, бир да кьууанма. Охо да, ким биледи, бош багьалы этдире окьуна болур. Зурум угъай, андан осалла да хыйласыз болмаучудула. Экинчи кере келгенликге, Ийналукуну бутлары айрымы боллукьдула. Андан эсе сезню мындан ары созмай кьойсам игиди, тейри, Ийналуку керген Зурум сезню чорт салып кьоярга да артха турмаз, сора бери экинчи келиу кьалыр. Сыйы бла кетсе игиди...».

— Да, Зурум, сен хар заманда да акьылынг бла эр кишилеге тенг бола келгенсе, энтда терс иш этмезинге ийнанам. Не алапат жерге да (Сафарны кезю алай кьуругу эди, Наипханны башы бла этер) сабийин берип кьойган алай тынч туююлду. Кьыз да сени, оноу да сени... Хайда, алгыш биргеди... — Ийналуку арсарсыз, черчек жашчыкьча, секирип ерге турду да босага таба атлады.

— Бек ашыкьмай эсегиз, олтурсагыз а, сыйлайыкь...

Келечиле юден чыкьганларында, кез байланган эди. Ол угъай эсе уа, кьарангыдан терезе жарыкьлары болмаса, хоншу юле окьуна керюнмейдиле. Ийналуку ичинден «тап болду, киши эслемей кьутулама» деп кьууанды. «Керселе, ким биледи, алай-былай дерикле

табылырла, Ийналукъ Сафарны хиликгя этип айланганлы кѣпмю болады? Энди уа... бу дуня малы этдирмезлик не барды?.. Къой, адам жолукъгъандан, аллах сакъласын. Сорурла. Сорсала уа не айтырыкъса? Айхай, иш мажарылган болгъа эди. Зурум сѣз берди дейсе да не этгин, бермеди деп да къалай айтхын? Ол ёрекайны гынтдысы элгеми сыйынады?»

Ийналукъ арбаз зехледен атлагъанында, керексиз алданып къууанганын ангылады: кече, алгъа кѣрюннгенича, къарангы туююлдю, чыракъ жарыкъда туруп чыкъгъаны ючюн кѣрюннгенди. Орамда ким тубесе да, ол угъай арбаздан къараса окъуна, Ийналукъну бек тынч танырыкъды. «Бюгечеге къарап тургъанча, орамда эллиле аслам жюрююдюле, хайырсызла, не эте болурла кече айланып, ох деп, юлеринде олтуруп турмай. Тейри, мени къачан чыгъарымы марлап тургъанла окъуна болурла. Къой сен быланы, харамланы... Сюгенингча айланыргъа, сѣлеширгеми къоярыкъдыла. Ма, энтда ючеулен келедиле».

Ийналукъ, орамны бир жанына ётюп, хуна къарангысы бла тебреди. Къурман ангылагъаннга кѣре, ол таууш этдирип, кишини эсин кесине буругъа къоркъгъандан, тыягъын жерге акъырын салады. Алайлай, Ийналукъну эсинде да болмай тургъанлай, бир парий, ёчкеге этгенча, тюз къулакъ жанындан «хафф» деп бир аман юрдю: хайырсыз хунагъа минип тура кѣре эдим. Парий кесидамы элгеннген эди, нек эсе да бирден сора юрмеди. Талап ишми къойду деген акъыл бийлеп, Ийналукъ бир жанына къысха бурулуп «иир-р-р» деп къычыргъаны бла, керилип, тыягъын хунагъа «жаркъ» этдирип ургъаны тенг болду. Артда, керексиз къаугъа этгенине уялып, «ярабий, киши кѣрген болурму?» деген акъылда тѣгерегине къарады. Ол ючеулен, эл тубюнден жыйылмазлыкъла, ким эселе да, кѣрюп къойдула ушайды...

— Ийналукъ, Къазийни кючюгю сени не аман тепдирди, тейри, хунаны оя эдинг, — деди аладан бири.

Арбаз табадан а «Къорасын ол, алай кирик этгенликге, къуйругъундан бассанг окъуна, тийген къылыгъы болмаучуду» деген ауаз эшитилди. Ийналукъ, къара тынгылауну ийип, терк-терк атлап башлады.

— Алан, — деди Къурман, ууакъ кюле, — терс жолну барган палах табар дегенлей, кесинги итге талатып къоя эдинг да.

Ийналукъ нёгерине ачыу тиерча жууап табалмай, бираз барды. Орамда аны бла атышыргъа да суймейди. Ийналукъ кесин анга тенг этиб а?.. Ыхы, да Сафарны эт жууугъуду, не этерик эди, ат жюриюген жол бла эшек да жюриюдю, нёгерге алды. Керти, Къурман сёзге аман болмаучуду. Сафаргъа жууукъ жетгени андан окъуна белгилиди, сора бюгюн аны тынгылауу сейир туююлмю-дю? Бир сёз къошмады, таланган. Эгечден туугъанла тана тулукъ алышмазла деп быллайлагъа айта болурла. Тейри, къалай эсе да, бу Сафаргъа артыкъ таза жюрек гутмайды. Жууукъгъа аталып тургъанлай, кесини нек келгенин ангылатмай, мен а жагъамы жыртдырып. Хай-ырысыз, ишге чырмау болду. Тфуй, итден туугъан...

Ийналукъ ачыуланып келе эди да Къурманнга игирек къатылыр муратда аузуна келгенни быргъады.

— Эшекни хажы къылыргъа Меккягъа ийсенг да, эшеклей къалыр. Сени ол этгенинг не эди? Сен, къаудан-дан къарылгъан токълу кибик, бюгюн не тынгылай эдинг, сёлешалмай эсенг да, бир макъырсанг эди уа, жанынг ичингде къадарда.

Ийналукъ кеси кесине ыразы болуп, гулош тыягъын жерге хыны урду.

Къурман аны сёзлерин жутарыкъ эди. Не десенг да, къартды. Ол а къартха бет этмезчаладан туююлду. Алай жаш бираз сагъышланды, Ийналугъ а бу жол асыры озду. Сафарны суйгенинлей кеси болсун. Хау, Къурман андан телиди, ол сёлеширге тенгсинмеучю Ийналукъ энди Сафар ахшылыкъ кёрсюн деп кюрешеди. Къарачы сёзлерине... Угъай, къартны да къарт биледи. Мынга уа сёз жутуп къояргъа жарамаз. Алсын юлюшюн.

— Да, Ийналукъ, мен нек тынгылагъаным билесе, уллу тууаргъа гитче тууар да къояды жер, сен сёлеше тургъанлай, аузунга чабалмадым. Алай, бир сейирим: эшекге кюмюш иер салгъанлай, Сафар сени келечиге нек ийди?

Ийналукъ, чачыкъгъанча жётел эте, ачыуу бурнуна бютюн бек ётгенин билдирмей, аз тохташды.

— Ыхы, тамамды, кертда дегенлей, сен не оюн, не къарт деп тергемей, — деди сабырыракъ ауазы бла. — Ишни экибиз биширебиз. Сафаргъа сен жукъ айтма, кесим жолугъурма. Хайда, алгъыш биргеди. — Ийналукъ, кёп мычымай, къарангыгъа сингди...

Келечиле кетгенлей, Зурумну юйюнде суу къуйгъан-

ча, шошлукъ орналгъан эди. Анасы да, кызы да тынгылауну ийип, бирер иш бла жубана башладыла.

Наипхан анасыны келечилеге жуабын эштмезча жерде туйюл эди. Зурум аны, кызыны, жүрегин да биледи. Ол къадалып жүн титеди. Наипхан анасыны бармаклары бюгюнча терк кымылдап бир заманда да кёрмегенди. Алай, бармаклары ишлегенликге, Зурумну кыйгысы, эшда да, жүн болмаз; кызы сынап, анасына иги кесек къарады. Ол къолларында титген жүнүн алышындырмайды. Сора, Зурум башын кётюрюп, алгъа кызына, ызы бла уа юнню мюйюшюнде мор чепкен бла тышланган тоннга къарады. «Ол сау болса эди, биз быллай кюннгеми къаллыкъ эдик?» — деди ичинден. «Сени кызынги кимле тилей келгенлерин билсенг, къабырынг эки жарылыр эди. Нечик аман басынчакъладыла? Нечик аман... Жилин дугъуманы кёрюп болмай эди, ол а барып аны тешигини аллында бите эди дегенлей, ол жазыкъ кеси ёмюрюн Иналукъчала бла кюреше оздургъанды. Аны ючюн а кёр, кесин ким иги жашаугъа жарашдыра биле эсе да. Иналукъ ёмюрде кызынги тилей келген угъай, босагъангдан басар деп кимни эсине келлик эди?.. Не этериксе, аллахны къадары алай болур, андан ким къутулады. Зурум биягъы башын кётюрюп, алгъа юй мюйюшюнде башлыкъгъа, ызы бла уа кызына къарады. Наипханны бети къансыз эди, узун къара кирпичери уа ууакъ инжичикле сырылгъанча жылтырайдыла. Зурумну кёлю бютюн да такъыр болду. Керти окъуна бирле кызын Сафаргъа къачырып кетгенча, мудахланды. Ол Наипханнга артыкълыкъ этип сыйырилмазлыгъын, кеси да Сафаргъа кыйын ана болмазлыгъын жүреги, эси бла да уста биледи. Алай, дагъыда, къара къузгъунлай, жүрегине бир кыйгы келип къоннганды да, тохтамай аны кемиргенлей турады. Зурум сагъыш этди да, кесине толу базынмагъанын сезди. Хазнамыды, ол тиширыуду... жашау суйген — жалынчакъ деп хорлатып къояргъа болур. Ахлу, жууукъ, тенг да Сафаргъа кёзбау этмеги эдиле. Ышаныу жокъду. Жангыз тиширыуну уа эр кишиле бюгалмаймыдыла? Зурум бюгюлсе, бююкъса уа, сени жауунг Наипханлай къаргъышлыкъ болсун.

— Кызым, къоркъма. минг тилер, биреу алыр дейдиле, жарсыма, жүрегинг суймесе, жаным сау болуп кишиге бермем, — деди да биягъы тынгылауну ийди.

Зурум ичинден кеси-кесине кызы башлады. Ол бюгюн Ийналукъну, Къурманны да, халкъ эшите, халкъ кёре тургъанлай, арбаздан кыайтарып нек ийген болмаз эди, парийлени кыыстагъанлай, энди уа ала умутчулай кыалгандыла, энгда кыайтырла да келирле. Жангыз баламы намысын кыоруулай билмеген башым, итле ашы болсун...

Зурум, жюн бла четенни тапчан тюбюне тюртюп, патеген жугъу кыолларын тери алботасына сюрте, Наипханны ызындан арбазгъа чыккыды.

— Кыайдаса? — деди ол.

— Былайда...

Зурум барып, кызы бла бирге юй тырхыкга олтурду. Ала экиси да, бир бирине эслетмей, кёз кыыйрылары бла Шарауаны арбазгъа кыарайдыла. Зурум бир заманда Шараугъа уллу кёз-кыаш бермеучюсю эсине тюшюп жарсыйды. Бусагъатда уа андан бек суйгени, анга тенг этгени барды деп биялмайды. Ол угъай, жюрегине кызымдан жаш ёнгелер деген кыоркыуу тюшюп, Шарауну анасына баргъан сылтау бла келечилеге сёз бермегенин, ёмюрде да бермезлигин билдирлиги келди. Алай тиширыу ёхтемлиги, адеплилиги аны, олтургъан жеринде чюй бла бегитгенча, теберге кыоймады. Сагъышланы жюрекде кыайнатханлыкыгъа, ол затланы бирин да этмезлигин уста ангылайды. Ким биледи, бюгюн келечиле келмеселе, Зурум, ары барып, Гелля бла ушакъ да этер эди. Нек ушакъ этмейди, экиси бир бири ауузларына тюкюре, алай жашай келгендиле. Бюгюн а Зурум ары таба айланмаз, не ючюн кыарны бургъанын сездирип кыоярыккыды: ол биреуню аллында жойкыулланып, аны алдай юйренмегенди. Жаш кеси келсе... аллах-аллах, Зурум бек ыразыды. Не да Наипхан барып, Шарау бла селешсе, кыууанган болмаса, тюбюне кёрмез. Алай кызыны кылыгыын да биледи. Ол энди Шарау бла алгынча буюкымай селешалмазлыгыын, селеширик эсе да, онг табылмазлыгына жарсыйды. Шарау ёхтем жашды. Наипханны суйюп ёле турса да, аны сансыз, не да кёрмегенча, билмегенча этип, жюрегин кыыйнаргъа кюреширигин, кеси аузу бла айтханча, толу биледи. Келечиле келгенли уа, сау кёрейим. Эки суйген бир бирлерини жюреклерин инжитирге кюрешгенлери не адетлери болур? Наипхан а кеси да азмы кокаланганды? Жюрегинде болмагъан затланы айтып, Шарау бла сансыз

халда аз сёлешмегенди. Алай энди уа сёзню ачыкъ этерге керекди.

— Къызы, элде айланган ол жангы адам кимди? — деп сорду Зурум. Сафар бла айланган адам дерик эди, аны атын айтыргъа кёлю бармады.

— Инструкторду, округдан келгенди.

Наипхан анасы таба бурулду. «Бойнун тартсанг, бир тамычы къан чыкъмаз»,— деди Зурум ичинден, къызгъа къарай.

— Хау, сени «интурукъдурунгу» бла «киркинги» билеме дейди.

— Да къалай ангылатайм? — Тёбентин келген къул-лукъчуду.

Энди уа не этерге умутлары болур? — Зурум башын эки жанына кезиу-кезиу чайкъайды. Сора Шараулары арбазда сехле тюшген бла тенг ат туякъ тауушланы эшитип, ары таба къарады. Ол Шарауду. Арабий, бизни былайда олтургъаныбызны билсе, сёлеширми эди дегенча, Зурум ёчкеге жётел окъуна этди. Наипханлары арбазда олтургъанларын жаш биле эди, болса да, атына хыны минип, анасына:

— Хайда, кетдим, — деди.

— Ахшы жолгъа, энди уа къачан келликсе?

— Ким биледи, алай терк келге эдим, — арт сёзлерин, баям, башха арбаздагъыла да эштирлерин сюе болур эди, уллуракъ ауаз бла айтды. Сора биягъы хыны туякъ тауушла, ит юрген тауушла бла къатыш бола кетип, къайда эсе да узакъда тунчукъдула.

Зурум, эки эрнин къаты къысып, иги кесек заманны кёкге къарап турду. Не эсе да бир уллу кюч къара тауушланы башындан жинкни сызып ийгенча, жулдуз кёкню къызгъылдым шаугютюн ача барды да, сора, суугъа кёмюлюп ёчюлгенча, элни огъары жанында, таула башында тас болду.

III

Элден чыкъгъанлай, Шарау атыны лохун тыйды, сора, асыры женгиллик этгенин ангылап, кеси кесинден уялырыгъы келди. Шарауну бюгюн къошха къайтыр умуту жокъ эди. Ол элде бир талай жумушун битдирирге керекди. Алай, жаш не кесини, не нёгерлерини жумушларын этмедди. Ол угъай, ич кийимин алышындырмагъан-

ды, нёгерини «гён чарыкъларымы ала кел» деп тилегенин да унутуп кьойгъанды. Сабий кибик, Шарау хар заманда алайды... Башха иши болмай, Наипханни бир кёрюр ючюн, бир сёз айтыр ючюн кьошдан элге ненча кере энгенди. Тюбесе уа... Кёрмесе да, тёзалмайды. Типиски этгенлей, юден чыгъа, кире турады. Не да терезе аллында булжуй кетип, Наипханни эслесе, арбазгъа чыгып, кесин аз кёргюзтмегенди. Бир бирледе уа, кьызыны суугъа озгъанын кёрсе, атына иер салып, ол кьайтырны марап туруп эди да, аны аллы бла бир озар ючюн, эсинде болмай тургъанлай, тюзюнлей кьошха уруп кетер эди. Алай элден чыгъар-чыкъмаз а жүрегине кеси да былайды деп иги ангылаялмагъан бир сезим, жарсыу тюшюп, санлары бошайыр эди. Наипханни кёргенде, ичиндегин айтмай кетгенине жарсып башлар эди, артха уа кьайытмаз эди. Шарау, кеси ангылагъаннга кёре, Наипханнга сүймеклиги ёсе баргъаны кьадаар, «сабий кылыкъланы» кёбюрек этеди. Ол а жыйырма бла алты жыллыкъ жаш...

Наипханлагъа келечиле баргъанлары Шарауну чамландырып, кьызыны кёралмагъан ачыуу да бурнуна чабып эди. Наипхандан терслик болмагъанын, Наипхан аны сүйюп тургъанын ол биледи. Алай, жашны акъылына кёре, келечиле анда иги кесек мычыгъандыла. Шарауну жүреги кыйналыр, эсине не келтирер деп тергеу эталмаймыдыла? Энди жаш Наипханнга ачыуу этерге, жүрегин инжилтирге керекди. Тюбесе, «председателни кьатынлыгъы, кьалайса?» деп сормай кьоймаз. Алай тюбемеди, эртденликге дери чыдамады. Арбазгъа чыкъды да, Наипханланы ауазларын эштип, эрляй атына иер салды. Башха заты болмай, Наипханнга сан да этмеди, кьошха кетип кьалды деп айтдырыр ючюн жолгъа чыкъгъанды. Энди уа женгиллик этгенине жарсый барады. Ол бир сылтау бла, артха, элге кьайтып ишни тюзюн билирге, кьыз бла да сёзюн ачыкъ этерге кёп кере болду. Алай, жүреги экилиден туюл эсе, не алгъа, не артха деп таукелленалмады. Ат жашны ол халин сезгенча, башын энишге ийип, кьарангыда ташлагъа абына, юйренген жолу бла ёрге арсарлы атлайды! Айхай да, жаш кьызыны жүрегин, умутун ишексиз билсе уа! Алгъаракълада иш башха эди. Сафар лакъырда эте башлагъанлы, келечиле жибергенли председателни таба тургъанлай, кьыз кьойчу жашны сайлар деп ким айталлыкъды. Энди Наипхан Шарауну

чырт да суймей, ол угъай, кёрюп да болмай, Сафаргъа къубула эсе уа? Шарау тели уа кесини къошдан келгеннин анга билдирирге кюрешгенлей, аны кёзюне урунургъа амал излегенлей заманын оздургъаны сейир туююлмюдю? Шарау къошха кетгенликге, Наипхан бетин, чачын жыртмаз. Жаш эндиге дери кесин аллай затлагъа алдатып къалай тургъанды? Бу жол да Наипхан эрге барады деп эл бла бир жумушун къоюп къошха уруп нек кетерик эди?

Жолну гитче тау суучукъ кесген жерине жетгенде, ат тохтап башын энишге хыны узатды. Шарау, кесин жыгъылып баргъан сунуп, иер къашха жабышды. Алай ишни болумун сезгенинде, атха ачыуланды, «Кюймеге эдинг»,— деп, дертлене, кючюнден келген къадар жюгенин тартды. Сора, дагъыда жаны ауруп: «Ич, харип, ич»,— дей жюгенини бошлады. Ат бир ал аягъын бюгерек этип, башхасына ауурлугъун салып суу иче башлагъанында, Шарау ырахат кёл алды. Жаш олсагъат, суу уюп туруп, энишге жангыдан тебрегенча, шырылдаганын эшитди, аны теренинде уа айны къалтырай тургъанын кёрдю. Шарау ёрге къарагъанында, Ай Кюн къушлукъда тохтаучу жерден иги кесек озуп, суу келген къолну ичин жарыта эди. Алай жашны къошха элтген къол ичи уа къаппа-къарангыды. Баям, аны эки жанында сюелген тауладан бирини ауанасы тюшген болур, хар затны къара ау жабынды. Къарай кетди да, дуняда не жууугъу, не тенги къалмагъанча, аны биреулен, зор, кюч бла хорлап, бу къарангы жерде, деменгили таулары, къара къысыр ташланы ичинде жаппа-жангызлай атып кетгенча, Шарауну хали тюрленди. Жаш кеси кесин иги ангыламай эди. Кече, кюн озса да къанатландырыучу тауларындан къоркъгъанмы этеди? Сора «дыркъ» деп, жангыдан аны эсине Наипхан тюшдю. «Наипхандан да айырылдыкъ, ол да атды бизни». Къыз Сафаргъа барлыгъына жашда ишеклик жокъду. Алай субай Наипхан «ёребут, тартмабоюнну» къалай сайлагъанын, Шарауну анга къалай алышханын бир да ангылаялмайды. Уялчакъ, сёз айтсанг, бети жибий тургъан Наипхан энди башха киши бла бир тёшекде жатарыгъы, аны алыкъын чибин къонмагъан субай санларына башха эр кишини къоллары жетеригин эсине келтирип, кеси кесин бютюн инжилте, «тфуй» деп тюркюрдю. Шарау Сафаргъа аны бир заманда да кечалмаз.

Ол председателни гитчелигинден бери таныйды. Бир-

ге, хойнухланы кыздыра, ашыкь ойнай, ёсгендиле. Сафарлары болмагъанча кюлайсыз жашагъандыла. Алай жарлылыкь айып туююлдю. Жауда буюрекча Шарау да ёсмегенди. Жарлылыкьгъа хорлатып адамлыгъынгы, намысынгы тас этген айыпды. Хар адамны ёхтемлиги болургъа керекди. Шарау ангылагъаннга кёре уа Сафарда ол шарт жокь эди. Аны бла тенг жашчыкьла ишни сел кезиуюнде сабийликлерин этселе да, жылны кыстау заманында уа уллулагъа тенг болуп, таугъа чыгъа эдиле. Алай Шарау билгенден, Сафар элден чыгъып, не кеси башына, не башхалагъа тырнакь тенгли бир хайыр этмегенди. Элде аны бла тенг жашчыкьладан киши кьалмаса, Сафар барып, бузоулары ичине бугъа тана киргенлей, кёнчексиз сабийлеге кюшулур эди. Ол заманда Сафар кеси да кёнчексиз болуучу эди. Аны букьу кьоннган ачыкь бутларын кёлексиз этине кийилген не узун эски чепкен, не да тозурагъан къара тон жаба эди. Сафарны аякьлары Шараулада бир уллу боза кьалакь болуучу эди да анга ушаш уллула эдиле. Баям, андан болур эди, ол сабийлени да ызындан тизип, чыбыкь аты бла орамны жортса, ызындан чапханла букьу ичине кёмюле эдиле. Кюлунда гыржыны, бишлакь бурхусу бла сабий келип кюшулса, Сафар сыйырып аны жилиятмай кюймагъанды.

Шараулары Сафарны кеслерини ашыкь оюнларына кюшаргъа суюмеучю эдиле. Ол а гюреннге кёп ашыкь салынырын сакълап турур эди да жашла жугьутур ашыкьны атаргъа арлакь кетгенлей, аланы сермеп, будуман болуп кетер эди. Шарау, ызындан жетип, аны тюбюне аз салмагъанды. Энди уа кёресе... элде жашланы барысына да баш болуп, Наипханны учуругъа кюрешеди, турсун Шарау а кюйланы сакълап. Жашау кюжур кёреме. Кюуллукьчу болмаса, аны бети къара эди, ол Наипханны алмаса.

Шарауну артха къайтып, гитче замандача, Сафарны тюбюне салып, такай башын жерге-жерге урлугьу келди. Ол бусагъатда аны бютюн да кёрюп болмайды. Гиназланып айланнганы кёзюне кёрюнуп, асыры ачыудан, кеси да сезмей, эки бутун гыжы этип, атны кьабыргъаларын кючюнден келгенча кысыды. Шарау Сафаргъа председатель кюуллукьну кызгъаннганын кеси кесинден жашырмайды. Элде иги жашла азмьдыла? Ала тургъанлай, ол нек болду? Жарлылыгы ючюн. Шарау аны кишиге сормай да биледи. Созет власть жарлыланыкьы,

ишчиленики болгъанын биледи. Алай адам аз тюрлю затдан жарлы болмайды. Биреу эринчекликге хорлатып, заманын, калак ит кибик, эл тюрбюнде ашыра эсе, ол жарлыдан да жарлыды. Аллаила кьол кыйынлары бла башларын тутта келгенлеге оноу этерик эселе, аллах бергенди. Кеси башын туталмагъан элге къалай оноу этерикди?

Къалай да болсун, элде «бластха» башха адам салынса иги эди. Шарау Сафаргъа бир заманда да бюсюремеучю эди. Энди уа бютюн да Наипхан бла алай болгъанлы, анга бойсунуп туруп деп кесине базынмайды.

Сафаргъа суйген кызын да сыйыртып, дагъыда аны колхозуну кьойчусу болуп турса, Шарауну не намысы къаллыкъды? Эллиле да тюрбегенлери сайын, къайгъы сёз бергенча, председателни сёге, аны махтай, кеслерин жазыкъсындыра, Шарау кесине жазыкъсындырыргъа бек суйюучюдо да. Хау, ол кишини аллында буюгъа келмегенди, Сафарны аллында уа... Шарау нек эсе да ышарды. Эшда, экисине ёрелеширге тюшерик болур. Алай андан не хайыр. Оноу аны кьолунда, алай бош угъай, элни оноуу, сора анга бир сюрюучюню хорлагъан кыйынмыды. Не медет, суйген кызын къачыргъаннга хорлатыргъа уа суймейди. Айхай, энди ол заманда Наипхан да эрине кьошулуп кьууаныр. Сейир кёреме Шарау, Наипхан къачан эсе да бирде аны суйгенликге, энди эри жанлы болмай, не этерикди?

Эсине келген затла керти окъуна болуп къалгъанча, алагъа кеси кесин ийнандырып, къалай эсе да Шарауну жюрегин бир тюрлю сезим бийледи да жангыдан мудахлыкъгъа хорлатды. Энди жашауунда мынга кьууанырма, мынга жарсырма деп билилмайды. Алгъаракъда, кьошдан энип, элге кире туруп, жюреги къалай учуна эди. Энди уа кимине ашыгъып келликди?

Шарау жолда жукъусурай келген атны къамчи бла сермеди да, лохуна салды: чыртда билинмей тургъан кечеги жел, кьойчуну бетин сылай, урады...

* * *

Наипхан, терезе аллында бираз сюелип, шош атлай, эшикге чыкъды. Кечеги жангы къар хуна, чалы ырбынларында болмаса, хазна къалмай эригенди. Жол, кюннге жылынып, тылпыу этеди. Орамда, хоншу арбазлада да

ол бир жан элемеди. «Хар кимни, кьайнайдыла, иши, бирер муркгусу болур. Жаны саулай ишден айырылгьандан жарлы жокьду. Дуниягьа термилиу, дейдиле. Ол бошду. Санларын эркин кьымылдатып, эркин ишге узылыргьа термилиу, деселе уа... Эшда да, адамны жашауу, ол урунуудан, адамладан айырылса, юзюле болур. Мен жүрегим, кьаным бла да адамла блама, не медет. Аны ким биледи. Ангылатыр онг жокь. Сёзле бламы?»

Наипхан керексиз гоккаланыуу бир заманда да кёрюп болмагьанды. — Адамла, мен сизни сюеме, сизни блама, — деп кьычыр да тур: эл сенсиз айчыйды, жашнайды, мирзеу орулады, бичен да сенсиз чалынады. Тур алай, жол жанында ташча. Адамла: «Сен бизге жюксе», демезле, ариу айтырла, жүрегинги жапсарырла. Алай ол жазыкьсыныуу ишиди.

Адамла жазыкьсына башласала, кесинг кьарыусуз болгьанынгы, жараусузлугьунгу бил да кьой.

Наипхан барып, кьабыргьагьа тыянып тургьан жугарны кьолуна алды. Кьарыусузлукьгьа, ауруугьа хорлатып кьалай кьояр. Жашау ючюн кюреширге керекди. Сермешчи бир ауруу бла, ай хомух а. Наипхан илипинчик этип, чунгургьа жыйылып тургьан сууну кетерирге умут этди. Болалмады. Аз энишге ийилгенлей, башы тегерек айланды, кьолла жугарны энишге жибердиле да экинчи ёрге алыргьа бойсунмадыла. Наипхан алгьа тепчип, кёкюреги бла эски чалыгьа тыянды. «Сен да менича оюлгьанса, жашауунг тауусулгьанды. Бир заманда уа жапжангы эдинг. Эсимдеди, сени эшгенлеринде кёпге дери чыбыкьларынг кёгергенлей, ариу ийислерин да тас этмей тургьан эдиле. Ала бюгюле эдиле, алай сынмай эдиле. Энди заман сени кьабыргьаларынгы талагьанды, ауруу ашагьан ёпкелей болгьанса, бахчадан тауукьланы окьуна тыялмайса. Энди кьызым сени аямайды — тамызыкьгьа чыбыкьларынгы ууатады. Кьарыусузса: кьазыкьларынг эски кьошунну окьуна кётюралмайдыла. Энди сен да, мен да бирчабыз» — Наипхан, чалыдан айырылып, арбаз зехле кьатында тохтады. Кьызыны ишден келир заманы жетгенди да, ол аны аллына кьарайды. Эслемеди. Бирча ёсюмлю школчу кьызчыкьла бла жашчыкьла, жолну сокьмакь жерлерин сайлай, орамны ёрге келедиле. Кьарап кьарагьынчы, тийре жарыкь ауазладан толуп, аланы бир суху жел алып кетгенлей, дагьыда шошлукь орналды: сабийле кезиу-кезиу юйлерине кьайта,

ёрге оздула. Ызы бла башха, таматаракълары хоншудан чыгып, арлакъ баргъанлай, бир бирлерин табадыла. Ала тамата класслада тюшден сора окъугъанла болгъанларын Наипхан биледи. Кёбюсю къайсы жыллада туугъанлары окъуна эсиндедиле. Тюненеги сабийчикле ёсгендиле, чыбыкълача субайла болгъандыла.

— Кюнюнг ахшы болсун, Наипхан, — деди къызладан бири аз тохташып.

— Ахшылыкъ кёр, Фаризат! Школгъамыса?

— Хау.

— Бар, балам, бар.

✦ Фаризат узайгъандан сора да Наипхан иги кесекге дери аны ызындан къарагъанлай турду. Къызны ариу санларын мор жыйрыгы бла акъ ал ботасы бютюн ариу кёргозтедиле. Ол эркин, ёхтем атлайды. Жюрюшюнде жангы жете келген жашлыкъ кючу, толу санланы тириликлери сезиледиле. Наипхан къарады да ол къадар субайлыкъны заман хорлап кесича этеригине ичинден жарсыды. «Мен да кесими ёмюрде къарт болмазлыкъ суна эдим, ол да суна болур. Алай къартлыкъ къарыусузлукъ да билмей тургъанлай жетедиле, амалымы алдыла, ахшы муратларым, арыгъан атлача, жарты жолда къалдыла. Кёп жыл жашадым эсем да, бир кюн киби кёрюмедиле. Мен Фаризатча орамда эркин атлап жюрюгенли, жюрегими сыймеклик оту кюйдюрюп тургъанлы, кёпмю болгъанды? Дунияны кесинг элтирик, элни эм чырайлы жашлары да сени ючюн термиле жашарыкъ суна эдинг да. Ол хычыуун эди, насып эди. Адам табигъат берген кюч, жашлыкъ бла хайырланады, къууана жашайды. Алай табигъат бергенича сыйыргъан да этеди. Кюч, жашлыкъ, субайлыкъ къонакълача келедиле да кетедиле. Сен къаласа. Къаласа, жашил чапракъларын жел алып кетген жалангач тереклей.»

Жашлыкъ хаух болгъанын кёпле эслерине алмайдыла: жаш заманында Наипхан да эсине алмагъанды. Баям, къартлыкъ, къарыусузлукъ жетмеселе, энгда да хазна саргыш этмезге болур эди. Алай энди уа... Ол жашлыкъны татыуун ангылагъанды. Не медет: къанатла жангыз бир кере бериледиле. Энди уа жашлыгъын созар ючюн Наипхан не этерге керек болгъанын уста биледи. Ол ёмюрде аны таныгъан адамланы эслеринде жашлай турурча, къанатларын ёртенде кюйдюрюп эди, бир бек бийикге чыгып къанатларын анда ууатыр эди. Наипханны

эсине таулу халкъны махтаулу жашлары тюшдюле. Кёрдюгюзмю, — деди ол жангыдан, жанында бир адам сюелип тургъанча, — заманны хорларгъа жарамай эсе... Керти хар адамны алача жигитлик этерге онгу болмайды, къолундан келмейди. Хар ким жазыучу болуп, кесинден сора китап къалдыралмаз, илму ишлеге ие да болалмаз. Алай, адам кеси къылыгъына ие бола уа билсин, хоншусуну аллында жууаплылыгъын унутмасын!..» Наипханны сагъышларын аякъ тауушла бёлдюле. Суу жагъадан, къунажинни баш бауундан тутуп, Сафар келе эди. Ол тиширыу бла тенглешгенлей, малны къабыргъасына жипни къыйырын жетдирди.

— Хайда, бар энди.

— Кюнюнг ахшы болсун, Наипхан! — Сафар буюкъгъан этгенча, акъырын атлай келип, эки къолун зехлеге салып тохтады. Сора къашларыча къара чырпа бёркню тюбюнден арсарлы, Наипханнга угъай, башха жанына къарады.

— Ахшылыкъ кёр, Сафар, кел. Биз, бир бири бети-бизге къарап, сёлешмегенли кёп заман озду.

Сафарны башында чырпа бёркню алгъа бла артха къымылдады.

— Хау, тюз айтаса. Къалай алай бола келдик эсе да заман бирге сюркелетгенди. Сен сууну — бир жагъасында, мен башха жагъасында къалдыкъ.

Сафар тынгылады. Ол бу тиширыуну аллында, элни аллында да терслигин эртде ангылагъанды. Алай, не медет, терслигинги тюзетирге заман жокъ. Жашлыкъ къайытмаз. Энди, алгъынча атны жюйрюгуне минип, орамлада сюзюлмезин, къуллукъ иеси болуп, эллиерине хайыр келтиралмазлыгъын биледи. Суу тюбюне бир тюшген таш, аны башына чыгъармы дейсе? Не этсин, заманында кесин жюрюталмады, абынды. Ай, дуня уа! Сафарны ол жюгю бла къабыргъа киргенден башха амалы болмазмы? Шо Наипханны окъуна кёлюн алырча амал болмазмы, аллай онг табылса эди... Эшда, эшда, аны юсюнден сагъышны эртдеракъ этерге керек эди. Сафар энди бир заманда да озгъан кюнлери артха къайытмазларын, бир заманда эллиерине тенг болмазын жангыдан эсине тюшюрюп жыйырылды, инчге бойнун тонну ичине жыйды. «Болмай эсе да жюрегимдегин айттып, кёлюмю тынчайтсам а» — деди ол ичинден. Наипханнга тарыкъса уа. Кёлюне тийип жашагъан эсе да аны

андан бек ким ангыларыкъды? Хазнамыды, ауруу хорлап турады, олму кетеди, менми кетеме. Сафарны таныгъан къартла алай кѣп къалмагъандыла. Заман чѣплей барады.

✓ Сафар тегерегине къарады. Озгъан кюнлени эсге салгъан элде хазна жукъ жокъду. Хар зат жангыргъанды, тюрленгенди. Адамла, юле, орамла тюрленгендиле. Ма, Шарауну юю болуучу жер. Гунч болгъанды. Аны орнунда уллу акъ юй сюеледи. Арбазындан а Шарауну сабийлери — угъай, башха, танымагъан адамларыны сабийлери чыгъып, школгъа жюриюдюле. Алай бусагъатда уа андан жарлы Шарауну сабийлери чыгъып кѣрсе, Сафар насыплы туююлмю эди. Аны хатасындан Шарау тую болгъанды.

Бу тиширью да, Сафарны кѣрген сайын жюреги чанча турмай, элни жумушун бирге эте келген эртдегили татлы тенглеча сѣлеше жашаса, насыплы туююлмю эди? Алай татлы тенги жокъду. Къапхан гыржын бурхунг, ташча, тамагъында тохтады, жиямукъла къатыш жутулады. Не этерикди, жюгю, суюген заманында къоюп кетерча хуна таш туююлдю — жюрек аурууду.

— Да, Наипхан, экибизни да жашауубуз хазна къуралмагъанды. Юй ишлеген балта эшикде къалгъанлай болгъанбыз. — Сафарны бѣркю биягъы алгъа бла артха къымылдады да энишге ийилип тохтады.

— Ийнан, мени жашаума кѣлкълдым жокъду. Жашадым. Къууанч, жарсыу да кѣрдюм. Эшикде къалмагъанма. Эллилериме къор болайым. Ыхы да, энди къарт, къарыусуз эсем — анга не мадар. Андан алыкъа киши къутулмагъанды. Тѣзерге керекди. — Наипхан, бота къанаты бла бетин жапды, бурун туюбуне дери тартып, тынгылауну ийди.

— Къой, къой, аны башхагъа айтсанг да, манга айтма. Башсыз урчукъ айланмаз, эрсиз къатын ойнамаз, харип, алаамат бола келмегенсе.

— Бош айтаса алай. Насып жашдан къартха дери баш иенг бла жашагъанда туююлдю. Эр тынчлыгъын да сынагъанбыз. Сен билмеген нем барды? Айып этме алай айтханыма. Ол аман къызчыкъла да жашауда орунларын тапхандыла. Насып неди? Мени энди ангылагъаныма кѣре, ол эллилеринги аллында айыплы иш этмезге кюрешиудю. Шукур болсун, къолумдан кѣп зат келмеген эсе да жюрегим тазады, уллу кѣллюлюк этмегенме. Энди уа не? Эллилеге аллахдан къайытсын, бир кюн да терс

къарамагъандыла, мен жангызма деп кѐлюме келирча этмегендиле...

— Да сора мен быланы аталарынмы ѐлтюргенме, юйлеринми тонагъанма? Бирлери босагъамдан атламайды. Сау ыйыкъны тѐшек болуп жатханымда киши къаршы келип стакан суу узатмагъанды. Мени жүрегим чачылып къалмай иги турады. Элни аягъы юсюне эте тупуп, биз да бир мурдор таш салгъан эдик... — деди Сафар къарылгъан ауаз бла, сора, дагъыда башын энишге тутуп, орам бла озгъанла эштирле деп къоркъгъанча, шош, мудах ауазгъа кѐчдю. — Терсликлерим бола келгенин да билеме. Абынмагъан ким барды? Мен да абындым. Абынганда кесим ачып къалмадым, башхаланы да ачитдым. Сен тюзсе, эр къанаты—элди. Ангылагъанма. Эртде ангылагъанма. Алай, ким не десе да, мени терс ишлеримден тюзюм кѐп болгъанды. Энди уа ол затла унутулгъандыла. Аны хатасындан баштѐбен болуп жүрюйме, аркъамда ачыу тюклерим аз туююлдюле. Алай, Наипхан, бирге ишлегенбиз, жашауну кѐгетин бирге татханбыз. Кесинг билесе, заман къыйын эди, кѐгети да ачы. Аны бош унутадыла. Мени орнумда ким болса да, этериги алай эди.

— Тоба, Сафар, элек челекни да тешикли сунады — адамланы барысы ючюн жууап берирге бош кюрешесе. Иш сен айтханча болса, инсанла киштик бла итлей къалыр эдиле. Сен айтханда да барды, балчыкъгъа жыгъылгъан къыйын туююлдю, алай аны кесине тап кѐрюп, ѐрге кѐтюрюлмей тургъан неге ушайды? Ачыкъ сѐлешгеним кѐлюнге тиймесин, балчыкъгъа тѐнгерегенни зауукълукгъа жалан да тонгуз санайды.

Сафар, биреулен келтирип, юсюне къайнар сууну бюркгенлей болду, жукъ а айталмады.

— Мени сартын а, — дей башлады дагъыда Наипхан, нѐгерини жууап этер муратда эринлерин къымылдатханын эслемей,— кесим къуу тѐшекге батып, жауда бюйрекча жыл жашагъандан эсе, бир адамны жүрегин къууандыргъан игиди. Башлары барып тийгинчи, кѐпле аны билирге суюмейдиле. Кеслерине тап тюшгенде, кѐкге къарагъанлай жүрюйдюле да, артда уа элден ѐпкелеучю боладыла, къыралдан а гыржынны уллусун излейдиле. Алай къыралдан гыржын алгъандан эсе, элден намыс алгъан къыйынды. Айт, ѐтюрюкмюдю, Сафар?..

Сафарны чырпа бѐркю ѐрге кѐтюрюлдю, аны туююн-

ден тереннге кете башлагъан кёзле къарт, къарыусуз тиширыугъа къарадыла. Наипхан олсагъат мындан отуз жыл алгъа Сафарны ёхтем къараучу кёзлерин эсине тюшюрдю. Бусагъатда уа аланы мылы ау жабылды.

— Да, хау, энди бериден эсе ары жууукъма, андан къоркъмайма. Кишиден ариу сёз эшитмей кетеме деп къоркъама. Ой, Наипхан... — Сафар эслетмей чикина бармагъыны къыйыры бла кёзлерине узалды. — Алгъындан бир затым къалмагъанды. Не тюрлю азапдан да элни айыбы къыйын болгъанын жашау кёзюме тутханды. Боллукъду, темирни хирпин билегенлей этип турмагъыз. Санга артыкълыкъ этген эсем, терслигим болгъан эсе — кеч, Шарауну табып, энди мен кечгинлик тилеялмам, аны ючюн да кеч. Билеме, мен къарыусузма, алай сен аны къайтарып-къайтарып бош эскертесе. Жангылгъанма. Ташны ата билмей, кеси башымы тешгенме. Элге хайыр этеме деп кюрешгенинг артда сени былай тыкъсытыр деп, кимни эсине келлик эди? Тейри, деп айтама, Наипхан, ол аллахны атыды, ауур ташны кётюрсенг, алгъа барыргъа кюрешесе, ансы артха къараргъа заман, къарыу да табалмайса. Бизни жюгюбюз а чексиз уллу эди, сыйлы эди. Биреу имбашын аны тюбюнде къаралтып баргъан эсе, экинчиси ёчкеге жабышханды. Сора ауурлукъ жетгенни бла жетмегенни тюзюн къайдан билгин. Аллах, аллах, билялсакъ, бек иги эди. Не этгин биреуге къазыкъ тийгенде, аны жол нёгерине чыбыкъ жетеди. Мен заман къыйын эди десем, — бош ахтынаса, кертиси да алайды. Мен сени да ангылайма. Ачыгъанса, жюрегинге жара тюшгенди. Унуталмайса, кюйгенлей тураса. Ант этдир, сен артыкъ тюзсе деп айталмайма. Бизни элге менден таматаракъла келиучюлерин бош унутханса. Алай, терслигиме женгдирген да этеме. Сени жюрегинг эзиллигин билялсам эди, чёп сындырмаз эдим. Андан эсе, кесим кесиме кёр къазгъа эдим, жашауумда ахлуларымы кёрмей, мухажирликни азабын сынагъанлай, жашагъа эдим.

Сафар къаш башына тюшюп тургъан бёркюн артха тюртюп, сёлешиуюн тохтатды. Аны мангылайын тер басханды, чачы, чыкъ жибитген забача, мылыды, бир бирге жабышып, энишге салыннган тюклери мангылайын алашалыгъындан да алаша кёргюзтедиле. Наипхан аны чачыны жукъаргъанын, жумушагъанын эслеп, ичинден «жангы туугъан сабийни чачынлай», — деди.

Арбазны ауана жерлеринде кыстырылып калган кър эрип, суу Сафарны аякъ тюбюнде жыйыла, тауушсуз саркъады.

— Сафар, аякъларынга суу ётеди, бир жанына тур, — деди Наипхан.

— Къайгъырмаз, андан хатадан къалайыкъ... — Болса да къргъакъ жерни сайлап, Наипханнга жууугъуракъ келди.

— Эй, эгечим... — Сафар ауур кючсюндю. — Кюн туушда олтуруп, адамны сёзюн элек бла сюзген тынчды. Илипин хазыр болса, андан суу ичерге кёпле табыладыла. Алай илипин къазган бла суу ичген бир туююдю. Хазыргъа бисмилляла бла халкъны аллында жюрюгенле тенг жууап бермейдиле. Бир бирледе тартхан ёгюзге да тиеди къамичи, жашауда алай да болады... Кишиге омакъ сёзле айта кечинмедим, кесиме гебен окъуна этмей, элге черен этерге кюреше келдим. Аны ангыларгъа сюйменлеге — дауум жокъ.

— Сафар, сен айтхан да барды. Хар ким эллилерины аллында бирча жууаплы болмайды. Тоба, не алапат адамда да шарайып тапхан къыйын туююдю... Эл мени игилик этгеними унутханды дей эсенг, биягъы сен жангыласа, биягъы терс сёлешесе. Ийнан, мен да кёпню сюргенме, ахшылыкъ аманны башын жаба, осаллыкъны унутура, кюгле алай озгъандыла. Эллилерине игиликни сюйген адам, тап, жангылса да, хар заманда къара чёпге алынып турмаз. Алай къолумдан келеди деп башханы аякъ тюпге салыргъа кюрешгенни иши башхады. Сафар, эл сени кесине башчыгъа сайлагъанлыкъгъа, бетине тюкюртмезлигин билмезча гитче киши туююл эдинг. Алай, къояйыкъ, озган кюлени къозгъамайыкъ. Эллилеге, ёсюп келгенлеге аллах тынчыкъ берсин. Биз да алагъа узакъ кюлени къууанайыкъ. Мени тилеригим олду, Сафар.

Наипхан сёзюн бошар-бошамаз, орамны тёбен жанындан «Эштемисиз, бюгюн жетиде собранна боллукъду, келген этигиз... — Не билейим, келсенг — эштирсе», — деген ауаз чыкъды. Бир кесекден а юй мюйюшден ауур жортуу этип, атлы къарады. Ол он эки, он юч жыллыкъ жашчыкъды. Баям, жаш атны жортханын онгунмай, хаман тёрткюллетирге кюрешеди. Алай, жашчыкъ кесин эмилике минген сунганлыкъгъа, ол къарт алашады да, юсюндеги аякъларын тыпырдатханны къу-

лакьгъа алмайды. Бир бирледе ичин суу гыбыт таууш этдирип чапса да, жашчыкьгъа махтаньргъа тюшмейди: юйлени аралары ассыры жууукъдан жигитлигин киши эслегинчи, ол тохтап къалады. Жаш бир-бир арбазладан озуп, чапдырыгъа умут этгенликге, алаша унамайды. Жашчыкь, тишчиклерин къаты къысып, жүгенни артха тартады, ол а, сорма-ормай, арбазгъа бурулады.

Жашчыкь Наипхан бла Сафарны къатлары бла хыныракь озар умут этди. Болса да, не медет, къарт алаша борчун уста биледи, бурулду да ушакь эте тургъанланы къатларына келип чирелди. Ат кючсюнюп башын энишге бошлагъанда, Наипхан аны юсюнде, чокъуракъча, жугъур бетчикни эм дум-къара кёзчюклене эследи.

— Собраннагъа келигиз, жети сагъатда собранна боллукъду, — деди ол ашыкьгъан ауаз бла.

— Охо, наным, иги этдинг билдиргенинги. — Атха айтханьн этдиралмагъаньн эслеген болурла деп, жашчыкьны апчыгъаньн Наипхан уста биле эди. — Кесинг да муну былай бек нек чапдыраса? Жыгъылгъан этерсе, — деп къошду.

— Мен къоркъмайма, андан да бек чапдырлыкь эдим унамайды ансы.

Эки къарт, сёзлерин тауусханча, тынгылауну ийип, бир бирге къарашдыла. Наипханьн «эсингдемиди, Сафар, жыйылыулагъа чакъыртыучунг, энди уа... кесинг — аладан манга не? — деп тохтагъанса» дериги келди. Алай жукь да сагъынмады. Кеси айтханлай, аз эгелмегенди, жүреги кюнден бир сынады. Болса да жангыдан Сафарны бетине къарады да, нек эсе да жүрегин такъырлыкь хорлай башлагъаньн сезди. Адамны жашауу тюрлюдю, деди ол ичинден. Заман аны мычытмай, бюклеп къоя кёреме. Ол адамны ёрге-энишге ата кёреме. Харип, Сафар къууатынг, онгунг барда заман сени, къолташныча, ары-бери сызды, энди уа не, хоншунга жүк болуп ахтынаса. Алай сен кёп затны унутханса, хоншунг а — угъай...

IV

Келечиле келип кетген кюнню экинчи эртденлигинде Наипхан жүрегин мудахлыкь бийлеп уянды. Эшикге чыгъып, агъач челекде буз аз къабырчакъланган сууну ууучу бла алып-алып, бетин жууду. Жүреги неге инжилгенин кеси да ангылаялмайды. Сафар тилегени ючюнмю?

Къызланы азла тилемейдиле. Неге жарсыйды? Наипхан кеси кесине кёл этдире, узун къалын эшмелерин артха силдеп, башын ёргеракъ тутду. Кёк олсагъатда жууулган гюлмендича тазады. Аны таулагъа жетген этегинде уа кюн жашыртын къарай башлап, тегерегинде ёртен жандыргъанды. «Аламат кюн боллукъду». Къыз хычыуун керилип, Шараулары арбаз таба бурулду. Анда киши кёрюнмейди. Арбаз — шош, юй — мудах. Шарауну къачан келлиги да белгисиз. Келсе окъуна андан Наипханнга не? Ол уясындан ёнгелеген къанатлылай болган болур. Кёлюне не келди — ким билсин. Ачыпмы кетди, огъесе сансыз этипми — ким билсин. Ачыб а кетге эди. Суймеген ачымайды. Ол ачыу сау болур. Наипхан кеси кесин анга ийнандырып жарыды. Тегерегине, элге къарады. Ол алгъынча шош кёрюнмеди. Хоншу арбазладан адамла чыгъып юй жумушларына сюеле башлагъандыла. Аланы кёбюсю малларына бичен салады.

— Алан, Хызыр, бичен бла къолайынг къалайды, жетдилаламыса? — деген сёзле эштилдиле.

— Барды алыкъын, бир гебен чакълы болур: Март бир кетсе, къалгъанын несин сурайса. — Селешген тууралгъа чыгъып, сенегине тыянып тохтады. Ол Наипханни эследи, анга тилин жетдирмей къоймады.

— Алан, къызы, сен аламат келин боллукъ кереме. Тейри, арбаз сыйпаргъа эртде туралмай къаллыкъ туюлсе, — деди кесе Оразай.

— Сафарны анасы къууансын...

Наипхан андан ары жукъ эштмеди. Мал орунга кирди да, ийнекни тышына чыгъарып, куудушха такъды. Аллына бичен атып сауаргъа чёкдю. Хоншуларыны арбазларында ким эсе да, «ух, ух», дей, отун жарады.

Къыз от тиргизип, сютню къайнатыргъа салганлай, аякъ тауушла эштилдиле.

— Наипхан, бир къарачы, маржа, адам келди дейме.

Зурум кётюртмени юсюнде эски тешекни чиргилерин жамай тура эди да, терк окъуна аны юсюне жабыу атыды.

Алай, эшик тауушсуз ачылды да, ботагъа чулганнан алаша тиширычукъ, ауана кирик, шыбыртсыз кирип, босагъа аллында тохтады. Ол колхоз конторну юй тубюн сыйпаучу Шахады.

Контор тийресинде айланганы ючюн болур, Шаха кесин кьуллукьчугъа санап, колхозчулагъа артыкъ бек кьошулмайды. Ол угъай, кёлуне жетмеселе, гитче жумдурукьчугъун къаты кьысып: «Тохтагъыз, мен сизни ийманыгъызны жыйдырыма», — деп узун къара пальтосуну тюбюнден топал аякьчыкъланы табанларын ойната озуучуду. Шаха колхозда жангылыкъланы бирсиледен алгъа билгенине да ёхтемленеди. Кьулагъына бир зат чалынганлай, не да къагъыт зат келсе, мычымай эл тюбюне кьууулады. Ол алай эллилеге бир уллу ахшылыкь излегенден этмейди: контордагъыла Шаханы кеси адамларына санай кёреме, Шаха кьуллукьдан кери туююлдю деп айтдырыргъа кюрешеди.

Эллиле уа аны даражасын кёре, биле тургъанлай, андан чырт да кьоркъмайдыла, намысын кётюрмейдиле. Шаха не кюреше эсе да, ол затланы киши ангыламайды.

— Кел, кел, жууукь бол, Шаха, — дей Зурум кёзбау этди.

— Сау бол, артыкъ кьууанч хапа келтимегенме, эшик атында андан сюелгенме. — Шаха узалып женги бла бурун сууун сюртдю.

— Эшигим, ол дегенинг? — Зурум кессенг къан чыкъмазча болду. «Аман ёлгюн сен шыртда кьузгъун», деди ичинден.

— Беляк тучу, айтайым, — Шаха гитче бетчигин Зурумну кьулагъына гам этип, кёз кьыйыры бла Наипханнга къарай, эринлерин кьымылдатды.

— Да аны кьыздан несин жашыраса? Не эте болурла?

— Билмейме, билмейме, шонна контордан кееме, чакъы деп ийгенди.

— Охо, охо, жаныбызны алып кьоя эдинг да, ашагъанмы этерикдиле. Сюелип тураса, чёкчю.

— Олтууа тумайма, ашыкъгъан этеме, бюгюн ишибиз бек кёпдю, жыйыуу да боуукьду.

Хапарчы кетгенде, Зурум бла кьызы иги кесек тынгылашып турдула. Анасы Наипханны кёзюне къарап «былай чырайлы болмасанг, киши дау этмез эди», — деди ичинден. Аллах бард, игиликге чакъырмайдыла. Эшда, эшда, Наипханны конторда не иши къалгъанды. Намысы бла уа ойнатмам, тоба. Ай, мени башым итле ашы болсун. Бар палах да менден чыкъды... Угъай, Сафар, угъай, элни оноуу сенде эсе, малымы сыйыр, ала бла кёмюл, юююмю

сыйыр, жангыз балам ючюн сюелгенликге уа ким да манга не эталлыкъды...»

Зурум, белине ботасын къаты тартып, эслетмей, ары къыптысын салды.

— Охо да, къызым, къадар буюргъанданмы озарыкъбыз, кел.

Наипхан кесин артха къайытмазлыкъ сунду. «Сау къал, Шарау,— деди ичинден.— Зауукъ эт, тюнене менден къача эдинг да энди къачмазса, къошдан келип, ырахат солурса. Мен да, сылтаугъа челекле алып, аллынга бармам. Эртден сайын, эсеме тюшюп, уянсам да арбазынга жашыртын къараялмам. Хайда, зауукъ эт, эл санга къалады, къызла да — кеп. Мен кетеме. Анга жарсымайма, мен сени ючюн къутургъан суугъа кезлерими байлап да секирirme. Алай къыйын кюнюмде сен мени къоюп кетдинг. Эй, хомух а, ёхтемлигингеми, огъесе Сафаргъамы хорлатдың, аны билялмадым».

— Къызчыкъ, эштемисе, къызчыкъ, сен кертда деп, къоркъдунг ушайды... Кел умутун билейик...

— Анам, сен къыйналма, кесим жетип келейим.

— Кесини жаны ючюн, ийдем жангызлай.

Зурум бла Наипхан конторгъа келгенлеринде, эл Советни председатели Къасай улу Аубекир, Сафар дагъыда озгъан кюн Зурум кёрген къуллукъчу слтуруп тура эдиле.

Контор къайсы байдан эсе да сыйырылгъан юйдю. Ол юч отоулду. Биринде — эл Совет, экинчисинде — Сафар, ючюнчюсюнде уа — колхозну бухгалтери бла счетоводу. Баям, ташдан къаланнганы ючюн болур, кире баргъанлай, Наипханны бетине сууукъ урду. Аны юч къабыргъасында юч уллу адам сурат тагъылыпды. Наипхан бири Ленинни сураты болгъанын биле эди. Бирсилени уа — танымайды. Юй тюбю, суу тегерек-тегерек бюркюлюп, олсагъатда сыйпалгъаны белгилиди. Къыз Сафарны кийимлери тюрленгенлерин да эследи. Аны башында ариу къара элтирден таулу тегерек бёркню тёппеси къызыл къатапа бла тышланыпды. Гелефей кенчегини тобукъларына сахтиян журунла салыннгандыла.

— Ётюгюз, биз чакъыртханбыз, ма Округдан келген, сиз таныгъан Гитчеланы Кямил, — деп, Сафар терезе аллында олтургъан къуллукъчугъа къарады. Къонакъ, отуз беш жылдан атламагъан, орта бойлу кишиди. Киши, жаш эсе да Наипханны андан ангылагъаны жокъду. «Сабыр

халлиге ушайды, къашлары алай чюйре некди ансы... Бети кенг болгъанлыкъгъа, эриши туююлдю» — деп келди къызыны кёлуне.

Камил да келгенлеге ышанлап къарады.

— Тукъум атынг къалайды дейсе? — деп сорду.

— Ачейладанма...

— Ачейланы Нух негиз бола эди?

— Атам.

— Эй-я, таланган... Аны уа бек уста таныучем, власть ючюн жоюлюп кетгенледенди.

Зурум ол сёзлени эшитгенде, башына бир уллу ахшылыкъ келгенча, къууанды. Къызына къоркъуу болмагъанына ийнанып, ырахат кёл алды. «Аллахдан болушлукъ тапхын, аллахны жаны ауруса мадар азмыды. Иги адам кёрюнеди, харип, толгъан ай кибик» — деди ичинден.

— Да, Сафар, Аубекир, нек турасыз? Къызгъа жумушугъузну айтыгъыз.— Камил, папирос къабындырып, ары-бери жюрюй башлады.

— Сени нек чакъыргъаныбызны эслеяламыса? — деди Аубекир, тобукъларын бир бири юсюне сала.

— Къайдан билейим?

— Бизни эл Советибизни секретарын бюгече алып кетгендиле, къайытса, — ахшы, къайытмаса да... — Аубекир сёзюн ахырына жетдирмеди. — Къысхасы, ючюбюз да олтуруп, сагъыш эте келгенбиз да сенде тохташханбыз. Бюгюнден ары ишни башлайса.

Наипхан бла знасы, къулакълары эшитгеннге ийнанмай, жунчудула, къуллукъ берликдиле деп эсине ким келтираллыкъ эди? Зурум къыпты алып келгени ючюн кеси кесинден окъуна уялды. Сора эс жыйып:

— Аны сиз айтсагъыз да аллах айтмасын, сабий къыз не эталлыкъды, угъай, угъай, ойнамагъыз, — деди.

— Биз бери ойнаргъа деп жыйылып турмайбыз. Болушурбуз. Окъуу барды. Тёрт классмы тауусханса? Ма, кёремисе? — Аубекир туруп къабыргъада суратланы бирине къарап тохтады.

— Тюзюн айтсакъ, иш бишгенди. Сюйсенг, сюймесенг да, къыйналыргъа тюшерикди, — деп ангылатды Камил да.

Конторда Сафар бла тюбюнден келген къуллукъчудан сора киши къалмады. Экиси эки жанына кетип сагъышландыла. Председатель Наипханны бери ишге алгъанларына артыкъ бек ыразы туююлдю. Сюйгенинг, сүй-

мегенинг бар, халкъны аузуна тюшгенни игилиги жокъду. Къатыннга алгынчы окъуна, къуллукъ иеси этерге кюрешеди деп сёз чыгъарырла. Бу сюелген Сафар аны тилегенин билсе, унамаз эди. Айтып къойса керек кёреем... Кенгбет эсе да, Камил эсе да мындан чыгъалмай къалды да, умут этмеге эди, къызын кёргенлей, бугъа танача, кёзлерин аман тюрлю жандыргъан эди. Тюне неги иш да сейирди. Тонгузну башын къангагъа салсанг, тёнгереп тюшеди. Къор-садагъа болуп, берир жеринде «сагъыш этейим, ахлулагъа сорайым». Кёр сен ол Зурумну. Сафар да сизге алдатса... Сары улу кишиге кюлюге деп турмайды. Чанкалагъа тартып, къуйрукъ булгъагъаннга — кечгинлик жокъ. Иш къуралмай къалса, башха не сылтау. Э, Сафар, жомакъда айтылгъанлай болгъанса, жалан да къуллукъну сыйыртмай турургъа керекди. Бу сюелген керти айтады, Сафар алыкъын асыры жумушакъды. Чанкаланы, алагъа тартхан къауумланы да къанларын бурунлары бла сийдирмесе, ол да председатель туююлду... Бююн сходда кёрюр...

Сафар, сагъышын бёлюп, терезеден тышына къарады. Аны кёзюне сходха жыйыла башлагъанладан юч-тёрт адам илинди. Ала, хунагъа тыянып, бир зат айта да кюле турадыла. Биягъы Таусо бла Туугъан Сафарны арагъа алып кюреше болурла. Алайды, ма Туугъан аны атын айтды... Кечалмайдыла. Сафар баш болгъанын кыызгъанып кечалмайдыла. Ол алагъа кесин иги танытдырыргъа керекди. Алгынча безирерге умут этедиле... Бююн Сафар сходда олду деп танымазча сёлеширге керекди. Айхай, къуллукъчула айтычу сёзлени табалса уа. Председатель тынгылагъанланы сейир этдирирча, ала билмеген жангы сёзле изледи. Аны эсине къачан эсе да эшитген «аппартунист» деген сёз тюшюп къууанды. Гм, Сафар а табалмазед. Ма дагъыда «подкулачник», дагъыда... ы-ы...

— Къалайды, Сафар, умутунг, мен айтханны юсюнден сагъыш этдингми? — деди Камил, тютюн букъулата.

— Мени акъылыма кёре, аллай бир мирзеу жыялмакъ, ол асыры кепдю, элибиз а гитче, сен айтханча, бай юйюрле бар эселе да — аздыла. Аны юсюне жыйырма бла он сегиз мал... Тейри, билмейме. Алай сен айтхан болсун, биз да кючюбюзню аямакъ.

— Келишдик, ол санга, манга керек туююлду, мюлкге керекди. — Камил Сафаргъа къаршы турду. — Сени,

мени да борчубуз алайды. Бусагъатда сен эллилеринги ызындан — угъай, ала сени ызынгдан барсынла. Толка къатылыкъ бла бурлукъбуз. Биз энчиликни тамыры бла къурутургъа керекбиз.

Сходха жыйылгъанланы тауушларын контордагъыла шарт эшите башладыла.

— Къачан башлайла была муну? — деп къычырды къайсы эсе да.

— Келинле кибик, ары бугъуп турлукъ кёреме.

Шаха, конторну жатмасына стол чыгъарып, аны юсюне къызыл жабыу жайды. Ол аны уллу ёхтемлик бла этгени белгилиди, ышаргъанын тыялмайды.

— Шаха, сходну къачан ачаса?

— Тохтагъыз би... — тиширыу гитче къолчугъун силтди.

— Сен да президумда олтурлукъ болурса?

— Анса, мен о стоуну кёмей туама.

Шаха конторну ичине ташайыргъа, андан Сафар бла Камил чыкъдыла. Ызы бла Аубекир, партиячейканы секретары — Край келдиле.

— Башлаймысыз муну, о!

— Кимди ол жанына ашыкъгъан? Ашыкъгъан чибин сютге тюшер деп эшитгенмисе? — Сафар, берлакъ туруп, жыйылгъанлагъа жютю къарады. Эркишилени асламысы, кюнню жылылыгъына да къарамай, тюклю тегерек бёркле кийип келгендиле. Председатель селешгенде, бёркле къымылдагъанларын тохтатып, бир бирге тирелишдиле. Баям, бийигирекден энишге къарагъаны ючюн болур, Сафарны кёзюне ала барысы да бир бирге къошулуп, уллу тюклю тери жайылып тургъанча кёрюнедиле. Нек эсе да председатель жыйылгъанла анга къарап, мыйыкъ тюплеринден кюлген сунду да бир кесек апчыды. «Къой, была Сафарны суймейдиле».

Тиширыула, эркишилеге къошулмай, энчирек сюеледиле. «Юшюр эдигиз, жаулукъланы къат-къат этип къыс-масагъыз а», — дериги келди председателни. Алай жукъ айтмады. Анда, бек артда, къызла хунаны юсюне минип, турадыла. Сафар Наипханны эследи. Ол барысындан да чырайлыды. Председатель да аны къутултса, мыйыгъын жюлюсюнле.

— Жамауат! — Сафар кеси ауазына тынгылай аз мычыды.

— Энна...

— Жамауат! Биз бирлеше башлагъанлы, иги кесек заман озгъанды. Кёп затха кьюандыкъ, кёп зат бизни ачитды. Бир кюралгъандан сора седиреген да этдик. Энди жангыдан тириле башлагъанбыз. Алай энди кюралгъан уллу от жагъабызгъа кишиге суу куйдурмакъ. Билеме, къолда бармакъла бир болмагъан кибики, эччилерибиз да бирча туююдюле. Асламыгъыз тюз ниетли эсегиз да, алыкъын ичигизде жашыртын къабаргъа хазырла бардыла. Алай ампартунистлени да билебиз.

Жыйылгъанла кымылдадыла да желчик къагъып озгъанча болду.

— Неди ол айтханынг а...

— Сандырай турады алай.

— Кимди ол эки эл аузун тыялмагъан? — Сафар ышармыш этген бетлени кёрдю. «Хыликгя этедиле. Абындырыгъа кюрешедиле». Председатель Наипхан таба къарады. Аны бетинде бир тюрлю тюрлениу сезмедиди.

— Ма, сени кибикиге айтабыз биз «ампартунистле» деп...

— Оппортунистле де! — Сафар арт жанында Камилни ауазын эшитгенде, бютюн бек абызырады. «Кертда хыликгялыкъгъа къалдым. Бу да халкъ аллында кесин жарым падчах сундурургъа кюрешеди». Председатель къаны кыызгъанын билдирмезге, сабыр хал алыргъа мурат этди. Шош ауаз бла сёзюн бардыра башлады... — Адамланы акыллари бир кибики болса, ёмюрде базар болмаз эди. Сафар аллай затчыкъланы билмейди дей эсегиз — жангылгъан этесиз. Сизни ичигизде бирле ауузларыны тыялмадыла деп, биз ишибизни жарты жолда къоялмабыз. Сиз, аузугъузгъа ие болалмагъанла, къоркъутургъа умут этмегиз. Биз къоркъа келгенледен туюлюбюз.

Бираз кенгирекде къалгъаны ючюн, Наипхан Сафарны бетин шарт кёралмайды. Алай къашлары бирге къошулуп тургъанларыны а эслейди. Сафар, къолун созуп, чырпыланы бир жанына аудургъанча этип, алгъа атлады.

— Эсигизде тутугъуз, биз ампартунистлени, гуниядцаланы гунч этербиз. Хау, гунч! — Биягъы президиумда олтургъанладан бири «пырх» этди. Сафар эс бурмады. — Жамауат! Сиз аллайлагъа алдатмагъыз кесигизни, ала игилик этмезле, керекли жерде бет этмезле...

— Башыбызны безиретмей, кереклисин айтып къой...

— Хаа... аны айтама, бутларыбыздан бошадыкь,— деп кычырды тиширыуладан бири.

— Аз аш бла кёп сёзден кыймат жокьду...

— Сени сёзге уста болуучунгу биз да билебиз, — деген сёзле андан-мындан эшитилип, Сафарны тыйдыла.

— Не излейсеми? Мен жукь излемейме. Колхозгъа урлукьлукь мирзеу, малла керекдиле.

— Энтдадамы?

— Не хыликгяды ол?

— Бизни ацданмы ёлтюрлюксюз?! Колхозгъа, колхозгъа деп турасыз, андан а ырысхы къачан тюшерикди?

— Тоя билмеген не тюрлю колхозду бу?

— Таза да желмаууз...

Жыйылгъанланы бир къаууму баштёбен болду, башхалары ушакгъа киришдиле. Не айтханларын Сафар, даурдан, ангылаялмай эди. Алай баштёбен болгъанланы асламысы элни бек жарлылары эдиле. Председатель аны кёреди. Ма алайда Чоккаланы Муса — андан жарлы ким барды? Юй бла бир сабийи — несин берликиди. Сафар Мусаны бюгюнча мудах болуп билмейди. Не арыкьды кеси да, огъосе сакъалымы жетгенди? Аны юсюнде тону жамаудан толуду. Жамау салынмагъан жерлери уа, асыры эскиден, аякь тубюнде топуракьча эди. Муса, башын кётюрюп, президиумда, председатель таба къарады, сора биягъы энишге бошлады. Аны ары жанында андан да къолайсызла: Хажичик, Асхат, Тута шум болуп турадыла.

Къаугъа кётюрюрге кюрешгенле уа... Председатель Таусону, Акийни, Копаны эследи. Бир бирлерине ал бермей кычыргъанла, кыыстырыкьларына къоркьгъанла. Сафарны ичинде не эсе да бир заты кырккьылгъанча болду. Кеси да иги ангыламагъан сезим аны бийлеп, тамагъы къургъакьсыды. Кёп болмай ышаргъан бетле, чам сёзле атханла алай нек мугурайып къалгъанларыны сылтауун сормаи биледи. Муса колхозгъа алгъа киргенденди. Эки ийнегинден бирин сёзсюз сюрюп келген эди, мирзеу жыйгъанда да къолундан келгенни этди. Алай аягъы юсюне жангы бола келген колхоз анга алыкьын жукь бералмагъанды, мирзеу берирча, алыкьын тирлик жыймагъанды. Колхоз анга болушур, аягъы юсюне этер, ары дери уа? Ары дери уа сабийлерини къабынын сыйрыгъа жарармы? — Председатель эсине ненча пуд мирзеу хазырларгъа керек болгъанын тюшюрдю да «тю-

бюнден келген кѳуллукѳугѳа» сѳз бергенине сокѳуранды. Сафарны билгенине кѳре, элде жюз он юч юй-юрден кѳолайлыгѳа, байгѳа жалан да бир жыйырма бла он, охо да, эки жыйырмагѳа жууукѳ табыллыкѳ эди. Сафар аллай бир пуд будай кѳайдан чыгѳарсын? Кѳарнын аурута турады Камил. Ассыры кѳпдю. Аны жетдирирге кѳалсакѳ, Мусачаланы да кѳыйнаргѳа тюшер...

— Жамауат! — деди Сафар, аз мычыгѳандан сора...

— Тохтагѳыз бир!

— Адамны сѳзюн эшитме кѳоюгѳуз.

— Жерге урлукѳ себер заман жетип келеди. Урлукѳ кесибизге да керек, хоншулада бизден онгсузла да кѳп-дюле, алагѳа болушлукѳ керек...

— Кесибизге батан этме кѳой да элге черен артда кѳалатырса,— деп Таусо Сафарны аузуна чапды. Председатель аны таба кѳарады: «Озгѳан эте кѳереме бу а».

— Аз сѳлешген кѳайгѳысыз жашар.

Таусону семиз уууртлары энишге салындыла, ол тынгылауну ийип, бир жанына бугѳаракѳ болду.

— Бусагѳатда ишибиз тынч тѳуйюлдю. Юйлеригизде мирзеуюгѳюз кѳаланып турмагѳанын да билеме. Не этерикбиз, артда кѳолайлы болур ючюн, бу кюнледе бир кесек кѳыйналайыкѳ. Сиз ампартунистлеге, гуниядецлеге, подкулачниклеге да тынгыламагѳыз. Ийнаныгѳыз, колхозгѳа, кѳыралгѳа бюгюн бергенибиз тамбла он кѳатланып кѳайытыр.

— Ненча керекди?

— Барыбыздан да бирчамы аллыкѳсыз, огѳосе...

— Жарлылагѳа, кулаклагѳа ненчашар жетеди?

— Заданияланы айт.

— Барыбызны да борчубуз тогѳуз жюз пудду, ким ненча бераллыгѳын а былайда айтырсыз.— Сафар Камилге кѳарады. Ол да, бир кѳашы ѳргеракѳ тартылып, анга:

— Тейри, бу жол а, жууугѳум, как ашадынѳ. Кѳалай оноулашхан эдик? Обѳца постановленаны бузаргѳа ким зркилик бергенди? — деди Камил шош ауаз бла. Алай, Сафар сѳзюне сѳз кѳошмай, барып жанында олтуруп кѳалды.

— Сѳлеширге сѳйгенле бармыды? Ким сѳлешед? — Край, ассыры узундан суу кѳылышча кѳынгырына туруп, бир кѳолу бла мыйыкѳларын сылады.

— Эки сѳз айтма кѳойчугѳуз.— Жыйылгѳанла тиши-

рыу ауазына ушагъан ауаз чыкыгъан жанына бурулдула да Таусону алгъа ётюп баргъанын кёрдюле. Ол, президиумгъа жетип тохтагъанда, Сафарны бурнуна эрик ашагъан тери ийис урду. «Къатынкъуйрукъ» деди председатель ичинден.

— Къарындашларым, эгечлерим, сёзню узуну керекмейди; «бал, бал» деп тургъанлыкыгъа, аууз татлы болмайды. Бизни ахшы умутубуз колхозду дейдиле. Ким биледи. Алай, биз, жарлыла, алыкъын андан...

— Жарлыса да, андан кёпгенд быдырынг...

— Къорагъын сен жел быдыр...

— Ой, сен гадурачыны...— деген сёзле эшитилирге стол да къагъылды.— Тохтагъыз бир.

— Биз барыбыз да тенгбиз, жарлы да жарлылай къалгъанды, бай да жарлы болгъанды. Алай мени айтырыгъым олду: биз колхозда барыбыз да бирча эсек, бизни да анга этеригибиз бирча нек болмайды? Тюзмеми?

— Алай къуран...

— Кёппе кертид...

— Биреу колхозгъа эки-юч жарагъан ийнек берип член болад, биреу — кёкбаш эшегин.— Аланла, сейир туююлмюдю?

— Туююлдю.

— Болмаса, несин берликди.

— Ит туманнга юргенлей, не этесе?.. Инчхама да алайдан тёнгерге, тешден тёнгерерик...

— Къоюгъуз муну, кёп къатылсанг, эшек да чочуучу болады — чочутасыз.

— Да сора уа...— деп созду ахырында бир тишируу.

Край ёрге кётюрюлгенде, жыйылгъанла шошайдыла да, Таусо сёзюне киришди. — Борчну амалы — берип къутулууду. Былайда энди жюзден атлагъан ююр болабыз да 900 жюз пудну анга юлешсегиз хазнамыды. Сегизишер бла бир кесек жетерикди да.

— Сора барыбыз да бирча берликбиз?

— Юйренмейми къалгъанды къуйрукъ булгъаргъа.

— Къарнынгы уа сюесе.

Сафар ёрге кётюрюлдю.

— Сен, Таусо, хапарынгы къой да, ненча пудха къол саллыгъынгы айт!

— Ненчагъамы? — Таусону уллу семиз бетинде гитче къара кёзчоклери ары-бери жортдула. Ол Сафардан Келлетге, Келлетден жыйылгъанлагъа къарады.

— Ненчагъамы? Къыйналсам да сегиз пут сизниди.

— Азды. Бек азды. Он эки,— деп чорт кесди председатель.

— Оллахий, тюздю.

— Анга бир да эринмесин.

— Оу, ол а, аны уууртларында да болур төрт пут нар-
тют.

Сёлеширге эл таныгъан Ийналуку чыкъды. Ол, сакъа-
лын шош сылай, гулоч тыягъына тыяныракъ болуп, жый-
ылгъанлагъа сабыр къарады.

— Эгечле, къардашла, тапхан табанын кётюреди. Был-
лай кюнюгюз кепмеди, айтчыгъыз... «Бу кюнлени къар
басха эди» деди ичинден. — Бизге былай жыйылып бир
бири бетибизге ачыкъ къарагъан насыпды. «Алай къура-
ныгъыз ансы, мени насыбымы сыйыргъанланы жанларын
аллах алгъы эди».

— Биреу гыбыт бла жау чайкъагъан эсе, оноулан кю-
рек бла аланы халжарларын кюрей, жашау алай оза эди.
«Ол кюнлеге къор болгъа эдиле бу кюнле». — Аны нек
унутасыз. Барлыкъ жарашдыра, жокълукъ талашдыра, ит
бла бёрюлей жашагъанбыз, тейри, керти айтханыма...

— Тюздю.

— Сабершанна прабильна.

— Аны сен айтыр керекли туюлбюз. Мирзеу къал-
лай бир бересе?..

Ийналуку, сёзюн бёлгенлерине уллу онгсунмай, прези-
диумдагылагаъа бурулду. Сёзге къошулгъаннга — угъай,
жётел этгенлеге окъуна терс къарап тохтай эди. Бу жол
да, колхозчула тынчайгъынчы, сёз чыгъармады.

— Да къор болайым сизге. «Ары дери сал болугъуз»,
биле эсегиз, нек тирелесиз, Сафар айтханлай, бусагъат-
да къыйналсакъ да, артда къууанырбыз. «Кёзюгюз алай
къурусун». Барыгъыз да билесиз мен да къолайсызладан
бириме.

— Къолайсызла сенича болгъа эдиле.

— Бизни асыры сокъургъа санадынг.

— Биреуню лячининден кесинги къузгъунунг игиди,
деп айлана эдинг да.

«Сатлыкъ итле,— деди Ийналуку ичинден.— Ышан да
тур адамлагъа».

— Хау, тейри, керти айтама. Бюгюнледе, аркъамда
кёлегими алышындырыргъа онгум жокъду.— Ийналуку,
къакъды-сокъдуланы эшитмегенча этип, сёзюн барды-

рады: — Алай, мен колхозубузгъа терими сыдырып берирге артха турлукъ туююлме. Эллилеримден артыкъ энчилик неге керекди. Ач болсакъ да — бирге, къууанчда да бирге болсакъ игиди башыбызгъа... — «Башыгъыз юзюлюп тюшерикле». Сюрюуден айырылгъан къойну бёрю ашар деп сёз барды. Оллахий, ол колхоздан киштик отдан къачханлай къачханланы мен жаратмайма. Къарангылыкъды ол, къарангылыкъ.

Ийналуку, гулоч тыягъын жерге-жерге къагъа, къуллукъчулагъа кёз жетдирди. «Тюбюнден келген» аны жаратып тынгылагъанын сезип, «алай а бол» деди ичинден.

— Боша, боша муну ары, — деп къычырды ким эсе да.

— Бошадым... Къарындашла, эгечле, кесигиз келигиз да, къарагъыз да, не таба эсегиз да элтигиз...

— Берлигинги колхозгъа бер, сени жугъунг керекмейди.

— Алай къуругъа эди кёзюнг, кёп бериученг да...

— Ненча бересе, аны айт!

— Он төрт пуд, оллахий... — Ийналуку, биягъы тыягъын «таркъ» деп жерге уруп, башын ёхтем кётюрдю. — Жангыз атымы да береме.

Эллиле шум болдула. Ала, ичлеринден Ийналукуню тюз ниетлигине ийнанмасала да, жукъ айтмадыла.

— Энди уа ким сёлешеди? Турмагъыз, маржа. — деди Край.

Киши къымылдамады.

— Алаймыды этеригиз?

Ол заманда бир къарт кишичик чыкъды. Аны юсюнде эски чубур тону, ауу тобукъларына дери салыннган тери шалбары, башында гитче къулакълы бёркню туюю тюшгенден, Наипханнга къара къолан кёрюндю. Наипхан къартчыкъны сакъалы акъсылдым болгъанын, тишлери тюшгенини хатасындан, эринлери ичине батып, сакъалы уа алгъа чукуй болгъанын эследи. Сафар а, аны арт жанындан къарап, жумушакъ туюк басхан желкесин, тону белине дери тытыргъа боялгъанын да кёрдю.

— Окъуп, ауунгда тауукъму букъдургъанса?

Окъуп, чамны къулагъына алмай, сёлеше башлады.

— Писидателден сора сагъыш эте келгенме да бу затым артыкъды деп билялмагъанма. Керти бу кюнледе къабарым жокъду демейме, туура алай жарлы уа шай-

тан болсун. Барды мирзеучюгом, кесимден озарыкъ туюлдо. Факъырачыны артмагъын сыйыргъанлай этигиз Окъупну, деп сабет бласт кимге эркинлик бергенди? Айтчыгъыз!..

Сѣлешген жыйылгъанлагъа бла къуллукъчулагъа кезиу-кезиу къарады. — Ассагъыз да сизге мен табарыкъ жокъду. Менича къолайсызла уа азмыдыла? Мирзеу берликлени уа мен биле эдим. — Окъуп Таусо таба бурулду.

— Сен, оп-сопну къой да, мен бергенни бир бер...

— Билмегенледен а туюлсе, кѳр сен аны, «тенг юлешейик». Ичинге къоркъуу а тюшмегенди демезсе... Мени сартын, къалыныракъ хударну энди иче башлагъанладан энгда мирзеу, мал алыу терсди... — деп Окъуп сѳзюн бошады.

— Тюздю... — деген ауазла эшитиледиле.

Асламы Окъуп жанлы болгъанын жаратмай, Камил ѳрге турду. Ол бир къолунда газети бла зкинчи къолун къысха-къысха къагъа, алгъа чыкъды. Элдиле иги шош болгъунчу сакълай, эки къолун артха салып, ары-бери атлады. Жыйылгъанлагъа кесин танытыргъа керекди. Ассыры базыныулу, ассыры эркин сѣлешедиле. Камил алай-затлагъа юйренмегенди. Бусагъатда сѣлешгенни уа... Ол прямой кулацка агитацияды. Камил тургъанлай окъуна... Гм. — Камилни эсине «Къара халкъда» окъугъан сѳзлери тюшдюле: «Жарлыланы жалан да бир жоллары барды — колхозгъа. Кулаклары да бирди — къабыргъа». Област съездни чакъырыуун жарашдырыргъа Камилге тюшсе, ол да алай жазарыкъ эди.

— Жолдашла! — Камилни алай айтханы бла жыйылгъанлагъа хыны бурулуп тохтагъаны тенг болду. — Тынгылайма да сиз алыкъын кѳп затны эске алалмайсыз деп келеди кѳлюме. Бир подкулачник чыгъып, — Камил къарамы бла Окъупну изледи, — кулацка агитацияны бардырса, сиз анга ыразылыгъыгъызны билдиресиз. Ол неге ушайды? Аллаиланы жоллары къысха болгъанын ангылатыргъа керекбиз. Колхозгъа къажау ким сѣлеше эсе да, ол — сизни душманыгъызды. Ол сизни насыплы жашарыгъызны суймейди. — Камил Окъупну табып, андан къарамын алмайды. — Бизни барыбызны да умутубуз колхозланы, Округну кючлендириргеди. Бизни, жарлыланы, урунганланы барыр жолубуз — колхозду. Анга угъай дегенлени, колхозланы айнырларын суймегенлени

да бир жоллары барды, ол да — кѡабырды. — «Тюбюнден келген кѡуллукъчу», биягы ары-бери жюрюй, аз мычыды. — Сизни бир кѡауумугъуз терс агитациялагъа ийнанып, мирзеу, мал бермезге дейди. Ол кѡалайды? Башы бламы этген сунасыз. Ма, тынгылагъыз.— Камил «Кѡара халкъ» газетни жайды: «...Округга берилген 11 670 пуд заданиядан жалан да 962 пуд жыйылгъанды...» Кѡалгъанын, ол бермесе, ким толтурлукъду?? — Камил газетни бюклеп чубур сахтиян тужуркасыны хуржунуна салды.— Угъай, жолдашла, алай жарамаз! Мирзеуюн букъдургъаннга кечгинлик жокъду. Анга, ол ким да болсун, 319, 320, 336 статьялагъа кѡре, суд этиледи.— Бу сѡзлени Камил созаракъ айтды.— Алайчыгъын унутуп кѡоймагъыз. Болмагъанны жерден чыгъарып беригиз деп киши кѡысмаз. Кеси ыразылыгы бла, кѡол салып, мирзеу бермегенлеге кѡрар. Аны ючюн да кѡоркѡмагъыз.

Камилден сора киши сѡлешмеди. Комиссия айырдыла. Анга председателге уа Ийналукуну салдыла. Сход башлангандача, сѡзге сѡз кѡошуу жокъ эди. Жыйылгъанланы кѡбюсю, кѡалай эсе да суууп, юйлерине кетерге ашыгъа эдиле. Эллилени бир кѡауумлары Ийналукуну айыргъанларына ыразы болмагъанларын билдиргенде, Сафар туруп: «Аны сизге сормагъанбыз, эл аузу элек», — деп чорт кесди.

— Эл аузу сизге элекча кѡрюне эсе, элни бери нек чакъыргъансыз да,— дей, жауарыкъ кюнча мутхуз болуп, жыйылгъанла, аз-аз седирей, юйлерине кете эдиле. Ала, жюреклерин шургу алып, тамбла кеслерине бушуу, кѡууанч келлигин да билмей, кете эдиле. Бир бирлери бла сѡлешмей, жюреклериндегин айтмай, тынгылауну ийип, барадыла да арбаз тийрелерине жетгенлей, не уллу ачыу да унутдуралмагъан «жууукъ бол» деген эртдеден тѡре сѡзлени айтып, сехлеринден ары атларгъа ашыгъадыла. Нени юсюнден сѡлеширикдиле? Бери бирини жарсыуларын, сагъышларын алайсыз да биледиле. Бюгече, аллахны жаны ауруп, кѡара чѡпге тюшмей, не да кѡолайлыгъа саналмай кѡалсанг — тамбла Ийналукуну арбазында кѡрмезсе. Алай болмаса уа... арт кѡабынынгы бермей бир кѡр. Хар зат да бир аллахны кѡолундады. Сафар элни танымагъан жаш тѡююлдю, кеси да жарлылыкъны татыуун сынагъанды. Ангыларгъа керекди. Алай, ким биледи аны... Ол Ийналукъ... кеси кибиклеге заран болургъа сѡерми дейсиз?

Къаяла ортасында «Къургъакъ» элге ашхам кесини къара гюлмендисин атханды. Алай эл тынчаймагъанды, жукъламагъанды. Кюнню узунуна от тиргизилмеген печлени, от жагъаланы кюллери энди къозгъала, къалкъый тургъан сабийле жангыдан сагъайгъандыла. Ала алыкъын бишмеген халыу юлюшлерин ашамай, аталары тюктяхын бла къазып ишлеген агъач аякъ бла бир жылы билимукъ да ичмей жатмазла...

Арбазлада, бир бирлерине эришгенча, отун жарылгъан тауушла чыгъадыла. Сауулур эм бичен къабар заманлары озгъан ийнекле, иелерин ашыкъдыра, терк-терк ынгырдайдыла...

Бюгече — тынчылыкъсыз кече, кёплени кесича тынчылыкъсыз этер. Аны къара жабыууну тюбюнде бир жарлы, мудах кючсуне, танга чыгъар, биреу а аныча къара ишлерин жашырыр. Алайды, биреуню ожагъындан, билмей тургъанлай, къузгъун кычырады да жүрегин жер бла тенг этеди, башхасын а ол кёрмей кетеди. Не ди да, ол алыкъын кёплени ожакъларын, терезелерин табалмагъанды. Иш анда да болмаз, адам кеси мадар эталса, уллу аллах, аны кёре, къадар этер. Тели къанатлы уа... кесин терезеге туююп окъуна турсун. Аман къууумгъа хорлатып, палах юйюнге кирип келирин сакълагъандан файда жокъ. Ол хауле ит туююлдю, кече арбазынга жашырын кирип, эртденликде кетип къалмаз. Келир да, юйюнгю от башына ётюп олтурур, сени мулжаргъа кыыстар. Угъай, угъай, дуняны факъырасы аз туююлдю, аллах алагъа къошмаз. Ол палахны, къууанчны да жибере биледи, сен а, палахны кесингден кери эте бил. Хар ким да кесини жаны ючюн жашайды, биреуден биреуге не? Сен мулжарда жата башласанг, ол санга къуу тёшегин келтирип бермез. Сен хоншунгу тюбюне тюшюп къалсанг — ат кёпчегине ушар къалырса. Ой, хой, сиз адамланы билмейсиз. Бир бирин тутхан экеу жокъ, алагъа ышаныу да жокъ...

Ийналукъ, кыыстау келип, арбазына кирди. Юйюнде чыракъ жана эди. Алгъа терезеден къарап, ызы бла уа мал орунну аллында тохтады. Жюреги «дунг», «дунг» деп ургъанын эшитеди.

— Кимди ол? — деди юйден таз алып чыкъгъан тиширыу, уллу къара тёбени эслеп. Ийналукъ, элгенип, хыны бурулду. «Къара къузгъун» жанымы алып къоя эди,

жаны чыгъарыкъ». Элгендиргени ючюн къатынына ассыры ачыуланнгандан, Ийналу къ жууап къайытармады.

— Кимди ол дейме да? — Къатын «шап» этдирип, сууну жерге тѣкдю.

— Не ауруу тийгенди санга? Кѣзлеринге тууар бокъму жакъгъанса?

— Э киши, сенмисе?.. Сѣлешген этсенг а, таланган, аузунгда къууутунг жокъ эсе, жанымы алмай... — Мисирхан эрини къатына келди. — Ызынгдан биреу сюрюп келгенча, не гургун солуу этесе.

— Дауурну къой да, нарат чыракъладан бирин келтир бери.

Ийналу къ Мисирханны не заманда да артыкъ бек къубултмаучу эди. Ол аны экинчи къатыныды. Биринчиси къолайлы жерден чыкъгъан, ушагъыулу тиширыу эди. Алай, шайтан къаргъарыкъ, анча жылны ичинде, жыйырма бла тѣрт жыл а аз туююдю. Ийналу къну бай юйюнде бир сабий таууш эштилмедди. Ол ъмюрюн къаратон къатын бла ашырып, къатын не алапат эсе да, сабийсиз къалыргъа суймей эди. Сени жауунгу юйюнде бешик тебиретилмей къалсын. Не этерик эди, жашауу келген къатынын ахшылыкъ бла юйюне ашырып, Ийналу къ жангыдан юйюрлю болур къайгыгъа кирди. Элде ол жаратхан къызла кѣп эдиле... Хазнамыды, къартха артыкъ уллу кючбюсюрюулукъ неге керекди? Дѣрденин тургъузуп, «Манга келмезлик ким барды?» — деген заманы эртде озгъан эди. Бай юйюрдѣн, чанкаладан, ол тукъумдан, бу тукъумдан деп да кюрешмегенди. Аллахны арагъа салып айтханда, сыйдамыракъ, субай болсун ансы, Ийналу къ жарлы къызгъа ыразы эди. Аллаи жагъынсыз келир... Ийналу къгъа субайырагъы, чырайлысы керекди. Байлыкъ — неди? Аллахны ахшылыгъындан, мюлкю кеси ъмюрюне жетерикди.

Ахырында къалияр къазарыкъ ахлула, каклары болмагъан жерге къалакъларын сугъуп, Ийналу къгъа суйгенича этерге къоймадыла. Ол кеси къарыуун кеси билмеймиди? Сен къартлыгъынгда сабий къызлагъа терилиб а, дедиле да айып этдиле. Къартха жетмей къаллыкъла, эки жыйырма бла ондан энди атлагъан, Ийналу къча хайт деген кишиге ол неди? Тутдула да чанкады, байды, уста къоллуду, оу-шау, ала санамагъан не къалгъан эди, къоймадыла, Мисирханны тежедиле, Мисирхан а юйде къалгъан отуз беш, отуз алты жыллыкъ къыз эди. Аны бети,

кесеу башча, къап-къарады, узунлугъу да, не айтдыраса, ожакъ шынжыр кибикди, эрини тѣппесинден къабарчады. Айхай, къартыракъ эсе да, чырайы, субайлыгъы болгъай эди. Къажыгъан къангагъа къара да къой. Керти, чачы къалынды. Баям, ол аны айран бла жууа болур, нек эсе да, андан айран, хуппеги ийис кетип киши билмейди. Ийналу къ Мисирхан бла бир тѣшекге кирип жатханы сайын, кѣлюн чѣкдюрюнчюннге дери ичинден ахлуларына къаргъыш этмей, болгъанны аманын тѣкмей къоймагъанды. Тюз да Ийналу къну этине Мисирханны суу къ сюекли санлары жетгенлей, ол, элде кѣзю къараучу къызла эсине тюшюп, ичи жангыдан кюе башлайды: аман палах табарыкъла, аны нечик эшигин жабып къойгъандыла. Бай болуб а, элде жангы жетген, толу санлы къызчыкъладан бири Ийналу къну жылытса, аякъларын жууса — насып туююлмю эди? Мынга уа, «аркъамы сыла» — десе, башха болмай, басха бла тырнагъанлай этеди. Ийналу къну насыбын кесгенлени башларын большевикле кесги эдиле.

Ол Мисирхан бла жашагъанлы он жылдан атлагъанды. Бир жашчыкъ да туугъан эди. Алай, харип, аллах онгдурмагъан, къыяулчукъ эди да, кѣп жашамагъанды. Андан сора уа жукъ жокъ. Мисирхан а тюрленмейди. Эмина къурукълай турады. Ийналу къ а, кѣз кѣре, гуппуракъ болгъанды. Къатыны бла ъмюрюн ашырыгъа бир заманда умут этмегенди. Къатын къояргъа сабийден уллу сылтау къайда! Ийналу къгъа, аллах бергенлей... ким айып этерикди? Бююн, бюгече эте, заманны оздурду. Энди уа... Энди къатын къойгъанмыды къайгъысы? Къойса окъуна, анга ким барлыкъды? Ашауу, жашауу да кетгенди.

— Не этесе нарат чыракъны? Эсинге не тюшгенди?

— Сѣзню аз эт...

Ийналу къ мал орунга киргенде, бетине жылы хауа урду, ышныр таууш эштилди. Ол къарангыда иги кѣрмесе да, геммешле кибик, эки ийнеги да, боюнларын бирча буруп, анга къарагъанларын сезди. Ай, анасыны уа, была къалай къолай къонгурладыла, къалай сыйдамладыла. Адамны кѣзю къыйып, боюнларына бичакъ салырча туююлдюле. Билмей тургъанлай, къысха тюшюп къалмаса эди. Быланы тамбла, бирсикюн дегенлей, бир гыбышыны аллына этип ийсенг, гм... Эки ийнек бусагъатлыкъ аман дуняда анга неге керекди? Сют излеп, сабий-субюй-

юмю жиярыкъды? Жангыз башына бирини агъы да жетерикди. Ийналукъ къартды, къарыусузду, алгъынча бичен мажараллыкъ туююлдю. Андан эсе, кесип сатса, не да къакъ этип, аз-аз ашай турса иги туююлмюдю?

Ийналукъ, ийнеклени аллында мулхардан жыйып, босагъагъа жууукъ жерге жайды. Сора, къойла ичине кирди да, къолу жетгенни тутуп, мулхаргъа жыкъды. Ол аны аякъларын байлап, богъурдагъына бичакъны салыр-салмаз, къозучукъ, тобукъланып, анасыны желинине жухчугъун тиреди. Баям, жагъынлы анасын ол халда эмерге юйренген болур эди. Богъурдагъы тартылгъан къой тыпырдап, къозуну бий-ары учурду, ол а къажымады: секирип туруп, биягъы анасыны эмчегине жабышды. Энди анга табан жетер деп къоркъуу жокъ эди, жансыз анасыны арт бутун ол башчыгъы бла къымылдатады. Ийналукъ эмчекге жабышып тургъан къара къозучукъну къолуна алды. Ол женгилди. Жюрекчигини терк-терк ургъаны иегичиклеринден ётюп, къол аязда тыпырдагъанча кёрюнеди. Къозу жерге, жерде анасына тартдыра, аякъчыкъларын хауада кезиу-кезиу къымылдатды. Юч къозуну, хазнамыды дейсиз, кесип адам не табарыкъды? Бети къара эди, бу жаханым кюнле болмасала, Ийналукъ жангызына да тиймесе, ёмюрюнде тауукъгъа таш атмагъан Ийналукъ. Алай, харип, анда не терслик. Къойланы кесмей жарамайды, аланы кессенг а, къозуларын да кес. «Быланы аналары къайдадыла?» — деселе, Ийналукъ не айтырыкъды?.. Кеси да алай къаты жюреклиледен туююлдю: ёксюз къозу — ёксюз сабий. Аллах сакъласын... — Ийналукъ къозучукъну башын сылады. Бусагъат, бусагъат, ол аны кёп термилтмез. Къарт къургъакъ мулжарчыкъгъа къозучукъну сойландырды.

— Жатчы, харипчик, былай бир, не амал, аллах да кечсин, сен да... — Къозучукъ Ийналукъ умут этгенча тынч хорлатыргъа суймейди: ол тыпырдап, къартны онгун окъуна алады.

— Тохта, гяурчукъ, тохта бир.

Ийналукъ къозуну бойну къатыш жауурун юсюнден тобугъу бла басханда, къулагъына кемирчек сыннан таууш чалынды. Э, гяурчукъ, тыпырдачы энтда...

Мисирхан чыракъ алып келди.

— Э киши, аллахдан къоркъмай, ол къагъанакъланы къалай къыраса?

— Сен аузунгу кенге ачып сакъла — къашыкъдан анга бал тамып туруп. Аллах алай къурасын. Кеси кесин суймегенни аллах суйюп кѳргенмисе? — Ийналукъну жютю бичагъы къойну терисин тынч жырады.

— Э киши, кесингикиле ушайдыла да. Ким сыйырлыкъды? Былай къазауат этмей, бирен-бирен сойсанг а, суууп къалсала, къыйналырса. — Мисирханны тюз айтханы Ийналукъгъа ачыу тийди.

— Ый, мени амалсыз этгенле — аманлыкъ сынасынла... Алай биз да ... — Къарт Мисирханны болушлугъу бла къой мыллыкны чигинжиде чюйге такъды... — Чапхан озар, жатхан къалыр. Кесими, ала умут этгенча, алдатып къойсам, айыбынг мениди.

— Аллах айтса! — де...

Ийналукъ къойну чегилерин сайларгъа болуп, бираз тынгылады.

— Сен «кесингидиле» дегенликге, бизни туююл эдиле. Аллах айтса, энди кесибизде къалырла... Мен суйюпмю мюлкюмю зая этген сунаса?.. Барчы, Таусону чакъырып кел, бир къонгурну да аудурмай жарарыкъ туююлдю. Кишиге билдирмезге умут эте эдим: шуѳхум — эки, душманым — он эки. Алай, не медет, башха амалым жокъду.

Ийналукъ экинчи къойну ичин тѳгерге, Мисирхан къайытды.

— Келмеймиди? — деди къарт бичагъы аузунда тургъанлай. Мисирхан аны сѳзюн шарт ангыламаса да, не сорлугъун биле эди.

— Ийнан, келир халы жокъду.

— Нечик?

— Нечик болуб а, ол да къан къазауат этип кюрешеди, — Мисирхан эрини бетине къарады. Ол, къан жагъылгъан жерлери болмаса, уруда туруп чыкъгъанча, сазды. «Мынга уа татырыкъ кѳреме».

— Алан, сен не айтаса ансы, Хызыр улу Токъмакъ аман адам болмаучуду, аны чакъырайым.

— Угъайым жокъду. — Ийналукъ терисин сыдырып, къозу мыллыкны арбазгъа эт ийисни сезип келген парийге быргъады. «Кѳр сен ол Таусону, хырсыз шкок кибик, бир онгсуз кюнюнгде жарамай. Хар ким кеси башы къайгъылыды. Турчу алай, санга тишлерин ышартханлыкъгъа, кѳзюнгю чыгъарып кетерге угъай демезле. Ийналукъну ким сюеди дейсиз. Энди уа бютюн да къул-

къарауаш бла тенг болсанг. Айхай, киртабан кесича киртабанны суймей, сеними сюерикди? Адамла бир заманда да бир бирлерин суймегендиле, къарыусуз залимден, онгудан къоркъа, анга бой сала, жашау алай келгенди. Ким не айтса да, адамла тенгдиле дегенге Ийналукъ ийнаналмаз. Энтда мадарлы мадарлылай къалмай не амал. Мадары барны онгу, ырысхысы — бар. Ырысхысы жокъну кюню, кючу да — жокъ, ырысхыны сакъла, заманнга кёре жаша. Не къадар ариу айт, этеринги уа — бил. Къутургъан суу кеси чёкгюнчю, аны киши тыялмайды. Бусагъатда жашау элхууур кибикди. Ол аланы аллына чабалмаз, чапсынла базыннганла. Чанкалада уа жокъмудула телирекле. Ийналукъ биледи. Элни орамы тюз тюйюл, алай аны тюзетир ол тюйюл. Хораз, хунагъа минип къычырама деп, кесин къушха алдыргъанлай этмез... Ийналукъ аллай жёкбашланы да кёре келгенди. Не хайыр тапдыла? Тары бюртюккеча чёплендиле да кетдиле. Бластха эрши да кёрюнме, ёз башынги да унутма. Алай, бласт сау болуп, Ийналукъну башы артыкъ бек онгмаз. Ол аны да биледи. Къолундан келсе, Ийналукъ да онгдурмазгъа кюрешир. Не келсин ансы. Айыу бла кертме ашайма деген ары дери ашагъанын да къусар. Заман а бар эди. Оздурдула. Жюген къолдан ычхыннганды. Эртде ычхыннганды. Энди Сафарланы къолларындады. «Ийналукъ, не жумушунг барды? Ненге къарайыкъ? Отунсууму келтирейик» — демезле. Киши келип ёнкючге ун, нартюх да тилемез». Къарт эжинчи къойну кётюрюп, кючден-бутдан чюйге илиндирди: къарыусузлукъ хорлай башлагъанды... Киши жукъ тилемейди. Ийналукъгъа жалыныр кюнлерин аллах берсин.

Ийналукъну бу тюрлю сагъышлары бир бирлерин асыры къыстау злышындыргъандан аны ол эте тургъан ишин терк-терк унутдура эдиле...

Сафар, юйюне келгенлей, бёркюн бир жанына атып, тапчаннга тюз сыртындан тюшдю. Ол бир кесек солургъа, кёп затны юсюнден сагъыш этерге керекди. Келлетни жыйылыудан сора айтхан сёзлери председателни тынчлыгъын алгъандыла. Айхай, Сафар аны юйюне да чакъыралмады. Элни таматасы тургъанлай, ол башха жерде къонакъбай излесе, айып тюйюлмюдю, бирге къалсала, сёлешир эдиле. Сафар аны бир кесек чочутхан эсе да — жапсарыр эди. Алай бу къурурукъ гытыгъа кимни да къалай чакъырсын. Председателни кёзю юй

мюйюшюнде кѳурум кѳаралтып тургъан губу аугъа илинди. Баям, кѳайдан эсе да желчик сыпдырылады: ол шош кѳымылдайды. Губу ау неди? Юй саулай кѳурум ийс окѳуна этеди. Сюртюрге, тазаларгъа керекди. Ким этсин? Анасымы? Эшда, эшда, харип. Сафарны анга дауу жокѳду, ол кѳарыусузду. Эгеч кибиги кюнню узунуна не бла кюрешгенин да билмейди. Тамбладан оздурса, Сафар аны бойнун тауукъну бойнун бургъанлай этер. Хапары сау элге жайылып, кѳатын келтиреме деп айланады. Чичханны кирир тешиги болмай тургъанлай, кѳуйругъуна дингил тагъа эди, деген кибик, Сафар элге кюлкюге кѳалмагъа эди. Председатель эски кюбюр юсюнде гюрбю тѳшек бла жуургъаннга кѳарады, Андан сора не? Юйде, бу мени болсун деп айтырча, жукъ жокѳду. Сафарны байлыгъы жалан да юсюнде кийимлеридиле. Юйюмю кѳуругъанды, эл таматаны адетли кийими да болмай а?.. Колхоз аягъы юсюне турса, ол да болур. Ары дери — угъай. Сафар дуня мюлкю ючюн бетин жоймаз. Председатель, тапчанны гыж-гыж тауушха алдырып, ѳрге турду да, терезе кѳатына барды. Кѳарангыдан хоншу юй кючден эсленеди. Огъесе кеси башыны юсюнден да сагъыш этсеми иги болур? Не десенг да кѳатын алады, ол а кѳуру журтха келирге суймез. Председатель бюгюн жарлы эсе, суйсе, тамбла окѳуна элде бек кѳолайлылагъа саналып кѳалыр. Аны биледиле. Сора Сафар жарлыды деп, анга эрге бармазлыкъ кимди? Хау, ол байды, насыплыды. Андан насыплы киши да жокѳду. Бластха кѳор болсун жаны, Сафарны аякъ тюпден чыгъаргъанды, алай бош угъай — бийикге чыгъаргъанды. Председатель жатып кѳалыргъа суймейди. Ол, жукълап тургъанланы уятмазча, эшиклени шош ачып, тышына чыкѳды да элни кѳыйырында мал кѳошха тебреди.

Юйледе чыракъла бирем-бирем ючюлдюле. Орамда жан тюбемейди. Хау, бласт аны бек насыплы этгенди. Сафарны уа анга не ахшылыгъы тийгенин кеси да билмейди. Алай энди кюрешир, кючюн аямаз. Сафар аны алдамаз, келир заман — эл танымазча ѳсер, эллиле да гытыларындан чыгъып, кѳошунбаш юйлеге кирирле. Ала-ны Сафар ишлетир. Къызыл кѳошунбашла. Ол аллайланы бек сюеди. Барысын да бирчала этдирир. Орамлада чунгур-мунгурла кѳалдырмаз, тюзетдирир. Сабийле, чыбыкъ атлагъа минип чапханда, аякълары ташлагъа уруп кѳанатмазла, ала суйген жерлеринде хойнух кѳызды-

рырча, орамланы сыйдам этер. Ашыкъмасынла, кесин суймегенлеге, анга мыйыкъ тюбюнден кюлючюлеге кёл кенгдирир. Кёпле сокъуранырла. Ким биледи, Наипхан бусагъатда аны кюсемез, артда сокъураныр... сокъураныр... Сафар аланы барысын да уста биледи. Алай ол бир затха да сугъанакълыкъ этмез. Тапханын кётюралмады, жуталмады, къарылды, харип, деп айтдырмаз. Председатель бусагъатда окъуна кесине кызыл къошунбаш юй ишлеталлыкъды. Алай элде битеу жербаш гытыла кетерилгинчи ол аны этмез. Этсе да — бек артда, хар ким тынгылы болгъандан сора. Сафар биледи: «Къургъакъ элде» жербаш юйден къошунбашха ахыр юйюр кёчгенди», деп газетге жазарла. Айхай да, ол Сафарны юйюрю боллукъду. Битеу эллилени, суйгенни, суймегенни да къаратып, къабыргъалары мылы тартхан, алаша, тар гытысын ояр. Ояр да аны орнуна терекле салыр. «Кёрдюгюзмю Сафарны адамлыкъын? Жамауатны тынгылы этгинчи, башыны къайгысын кёрмеди, сау болсун», — дерле. Элден ыспас алгъан а аманмыды? Да ол не заманда да башын тутта билмегенди, энди артыкъмыды? — деп, ичлеринден кюллюкле да болурла. Ай жарлыла, малкёзле. Насып, байлыкъ андамыды? Башын тутта билиу жатхан жеринги жылы этип, юй мюйюшюнде артыкъ тулукъ асыраудамыды? Чардакъда букъу къоннган къакъ къабыргъаланы асыраудамыды? Адамлыкъ, эслик аны бла ёнчеленселе эди, чичханнга не сылтау, кесине кёре, тургъан жерине мирзеуню андан кёп ким ташыйды? Ала барысы да бошдула. Сафар ачыракъ болса да, къайгъырмаз. Неде да, бел бауун къатыракъ тартып, ишлер. Ишлер, аямаз кечесин, кюнюн. Жашауда насып, ырысхы эллилеринги аллында намысынг жюрююдю, адамлагъа баш урдурла билиюдю. Аны барысын да санга бласт береди. Сафар бла бир орамда барыргъа тенгсинмеген Ийналукъну кёресиз. Ныгышда Сафарны басынчакъларгъа кюрешючюле да ауузларына сакъ болгъандыла. Сабий кюнлеринден башлап, анга тилни жетдирирге ким суймегенди? Аны къозутургъа ким кюрешмегенди? Сафар бир затны да унутмагъанды. Артдаракълада, кишиге бет этмейин жютю жууап берирге юйренгенди. Ол да бир насыбы. Алай аны сабийлигинден таныгъанла, юйренген къылыкъларын къоймай, тюбеген жерде Сафар бла кюреше келгендиле. Ол алагъа бир заманда сёз бла хорлатмагъанды. Энди уа — къуллукъ.

Сафар элге оноу этерге, аны аллында намысы жюри-рюн да суйген адамды, алай ол намысны келир жолун билмей эди. Сары улу кьуллугьуна асыры бек кьоркьа эди...

Председатель мал орунну тийресинде киши эслемеди. Кеси, эшигин ачып, ичине кирди. Кьошун киби, кенгбыдыр «фонар» чигинжиге тагылып турады. Узун, эски бауну таш кьабыргьаларын аз жарытады. Хар заманда этиучюсоча, Сафар ырахат жатып тургьан ийнеклени са-нады.

— Эй, мында адам бармыды?

Куудушда не эсе да бир зат кьымылдады. Председа-тель алгьа кьауалны быргьысын, ызы бла мычымай аягьы юсюне болгьан алаша адамчыкьны кердю.

— Кимсе? Кече ортасында не излейсе.— Адамчыкь, кьауалыны кьалагьын кьолтугьуна кьысып, куудушдан чыкьды. — Кимсе? — дейме да!

— Ый, маржа, «Кьояны кьоркьутсанг — арслан болур» — дегенлей, не этесе?

— Сенмисе, Сафар... Арслан а боламыса, суймей болурса. Омар председателни кьатына келди. Алгьынча кьолун узатыргьа базынмагьаны Сафарны кёлюн кётюр-дю. Ол алгьа атлам этди да Омарны кьолун кьаты кьыс-ды. Сафар, кьуллукьчу болгьанлыкьгьа, гьинтдылы тьуй-юлдю, тенглеринден кьачмайды. Омар а председатель бла бирге ашыкь ойнап айланганладанды. Энди уа, жа-ным, кересиз, жер бла кёк киби, аралары узакьды.

— Тынч турамыса, не кереклинг барды? — деп сорду председатель. Ол хар нени да тынгылы этерге, битеу керек затланы да табаргьа кьолундан келлигине ийнанып эди. Эталмаса да, не? Председатель кесини жылы сёз-лери бла Омарны кёлюн кётюргенликге, отундан-огьун-данмы кьорарыкьды, тазирми саллыкьдыла? Кьуллукьчу кьара ишчиле бла тап сёлеше билирге керекди.

— Хата жокьду, тынчбыз, алай, ма, кересе, чыракь ёчюле турады: патеген тауусулгьанды, тартмасы да ...— ол сёзню айтханлай, председателге элчиле «тартмабо-юн» деучюлери Омарны эсине тьошюп апчыды. Кьалай эсе да, кёзлери аны бойнуна илиндиле да, мычымай жер-ге кьарадыла. — Тартмасы да бир элден узун кьалма-гьанды, — деди Сафарны ызындан бара.

— Тамбла манга кел, бир мадар этерме. Андан сора уа не жарсыуунг? Айт.

— Къой, къой, башынги безитдим, сени къайгъынг азмыды.

— Охо да, къайгъысы — бизге, къыйматы — сизге.

Къуллукъчу бласт дегенинг алайды, адамланы олсагъат тюрлендирип къояды. Къуллукъчу эсенг, бирсиле жанынгда баралмай, буюгъуп, ызынгдан жёбелейдиле, къолларын алгъа юслерине сюртмей санга узаталмайдыла. Сафарны насыбымы? Эндиге дери бир нек тутмай эди? Ол насып къайда эди? Сафар биледи, сабет бласт жарлыланы бластыды, алай хар жарлыгъа къуллукъ берилип бармайды. Сабет бластха эсли, жютю жашла керекдиле. Жютюлюгю, эси барны — насыбы бар. Председатель мал орунну бирси жанында атланы къатларына келип тохтады. Аланы ичлеринде бек аламаты Сафарныды. Семиз, кёк ажир. Асыры тыкъ шаугютлюден, аякъларын кенгиракъ салып сюеледи. Аны жюрюшю ариуду. Жюрюшю — угъай, тепсею. Жолгъа чыкъса, тепсеген этеди. Анга минерге уа жалан да Сафар эркинди. Эриксе — башхалары, къайсын сюйсе, ол аныды. Элде андан сора аллай эркинлик кимге берилгенди? Бир инсаннга да угъай! Ол неге да эркинди.

— Омар, маржа, бу биз миниучю аман алашаны къуру куудушха къаратып турмай, аллына бир зат атсанг а,— деди председатель.

— Да башхала тенгли уа ашайды. Энци къара дей эсенг...

— Ай хомух, энци къарамайса да, мен да андан айтама. Кёз-къулакъ бола тур, маржа.

Председатель эшикге чыкъды... Ай тийипди. Сафар бир кесек сюелди. Аны къууандырмагъан, кёлюн кётюрмеген зат жокъду, жукъугъа бёленнген эл да, башха заманладача болмай, бир алапат мамыр, жүрекке жууукъ кёрюнеди. Анда аны хазна сюймеген адамла да жашайдыла — къайгъырмаз. Сафар аллайланы, мычытмайын, къоз къапха жыяр.

Бузоула ичине ууанык киргенлей, жулдузла къатыш Ай да, бир-бир юйлени кёзлерин жангыдан жылтыратып, тегерекге жарыгъын тёкгенди. Арлакъда уа — гюрбежи. Аллында Сафаргъа деп ишлене тургъан фазтон. Хау, ол жалан да анга деп ишленеди, ол фазтоннга андан сора киши минерик туююлдо. Эллилери ёмюрде кёрмеген зат. Анга ким сукъланмаз, минип, сюзюлюрге ким

суймез? Сафар унарыкъ туююлдю. Миннген атынга башханы миндириу бла тонун биреуге кийдирген бир кибикди. Аллаи къуллукъчуну не сыйы, не намысы къаллыкъды? Сафар фаэтонну ариу боятыр, накъышла салдырыр. Ол аны ёз арбазында тутар. Председатель уллу-уллу атлай, орамны эншге, юйюне тебреди. Ит юрген тау-ушла аны сагъышын бёлмейдиле. Фаэтонну арбазында тутуп да Сафар не этерикди? Суйгенден эсе, суймегени кёп,— сёз къозгъарла. «Мухар къозу кесилмей къалмаз», — деп кёл кенгдирирле. Дуниягъа энди чыгъа келгенингей, дуниянг сыйырылса, хычыуун кёрюнмез. Хата азданды. Бусагъатда къуллукъчуну алышындыргъан орамдан ташны алып атхандан да тынчды. — Председателни эсине Камилни сёзлери тюшдюле: «Колхозну мюлкюн айнытыр жолну излемеген оноучу — оноучу туююлдю. Ол, мычымай, жерин табаргъа керекди. Жолдаш Сарыев, эсингде болсун, жан аурутуу бла колхозну ёсдюралмазса. Сен бюгюн эллиле аллында тройкада тохташдырылгъан санны азайтып айтханынгы соберженна терс этгенсе...»

Камилни артыкъ тергеулю сёлешмегенин Сафар биледи. Жюреги, эси бла да биледи. Тюбюнден келген къуллукъчугъа элде ненча жарлы, ненча къолайлы юйюр болгъаныны юсюнден толу хапар къайда, айхай да, Камил башына жетгенни, жетерикни да ангылайды. Ол сау «окрикни» аллында жууап береди. Анга борч толмайды деген къыйынды, Сафаргъа ол белгилиди. Сафаргъа дагъыда «округ» кесинден кючлюню аллында жууап бергени да белгилиди. Ким да болсун, анга керекли жерде борч толмайды, иш биз умут этгенча бармайды деп сюелиу тынч туююлдю. Башларына жетерикни биледиле. Камилни иши эл оноучула бла байламлыды. Сора ол, Сафарны богъурдагъындан алмай не этсин? «Борч толмады» дегенден эсе, «толады» деген тынчды. Жангыз сёз адамны насыплы, «абторитетли» да этеди. Аладан киши къачмайды. Камил а, артыкъмыды, къачмаз.

Сафарны хатасындан аны сыртына тыякъ тийсе, кечмез. Келир да суйгенни, суймегенни кёз туураларында жерге малтар. Бирле кёл кенгдирирле, бирле къара тынгылауну ийип сюелирле. «Сафар эл оноучу къайры болаллыкъ эди». Алай айтырыкъларын биледи. Сары улу кишиге хорлатыргъа суймейди. Башын жарлылыкъ къысып, киер зат табалмай, эл кюлкюлюгю болуп тургъаны

жетерикди. Угъай энди Сафар кюлюрге сюеди. Энди кезиу аныды. Керти, эллилерини кёллерине тиймесе игиди, алагъа да ариу кёрюннгенни хатасы жокъду. Сафар мен бюгюн оноучума деп, кесича бир жарлылыкъ кысып келгенни сабийлерин кюлге куюп къояргъа сюемейди. Алай да этмез. Сары улуну бети барды, гюняхдан къоркъады. Алай этмезге кюрешир, айхай, кюрешир, Сафар эллилерине къайгъыргъанча ала аны ючюн къайгъыргъа эдиле. Алай къуралсынла. Ол бюгюн Хажичикни аясын. Хажичиг а аны керек кюн къоруулармы? Сафарны Камил малтагъанда, ол жыйылууда тургъаныча, сюелип туруп, Сары улу Хажичик ючюн жагъасын жыртдырсын да, ыразылыкъ алсын. Андан анга не? Ол жашар жашагъаныча, Сафар а биягъындай къалыр, жыгъылыр. Ажир бла кюрешген атны сырты жауур болады. Камил аны жыкъса, эллиле къол узатмазла. Угъай, Сафар тели туююдю, башына жетерикни тергейди. — Председателни сагъышын Ийналукъну арбазындан чыкъгъан къарелди бёлдю.

— Балалы тауукъча, ауанангдан къоркъа, бу заманда къайданса, Токъмакъ? — деди Сафар аны аллында тохтап. Токъмакъны къолтукъ тубюндеги, председатель ангылагъандан, ауур затды.

— Ой сен да, бу чамынгы бир къоймайса. Келеме, былай Ийналукъгъа кирген эдим да, олтуруп къалдым... Сен а сен, Сафар, эртде уа келмейсе, тейри... алай сени ишинг къыйынды.

Токъмакъ нек эсе да къалтырагъан ауаз бла сёлешеди. Председатель аны абызырагъанын сезип, ичинден: «Хыличи киштик эшик тауушдан къоркъур» дегенлей, бу былай нек этеди? — деди.

— Мен да келеме, бош, маллагъа къарап.

— Ай, аллах ыразы болсун, эл мюлкюне сакълыкъ керек... эл умутун эр толтурады...

— Сен кёзбауну къой, кесинг бир жанына къачан боласа... Колхозгъа къачан киресе? Ол къолтугъунгдагъы да неди?

— Нек кирмейсеми? — Токъмакъ къолтугъундагъын къатыракъ кысыды. — Да былайды, деп айтып къойгъан къыйынды. Мен бир жарлы, айт, колхозгъа не берликме? Ол а менден да жарлы. Билемисе, жарыкъ чыкъмагъан жерге кесин гебенек окъуна урмайды. Тарт-соз бола турурча мени аллай къарыуум жокъду.

— Ол дегенинг? — не тарт-соз хапар айтаса?

— Сен эштмегеними айтама? Бир алай, бир былай, колхоз чачылады, къалады, дейдиле.

— Ким айтады чачылады деп? — Сафар нек эсе да борбайлары къыркъылгъанча болду, кеси ауазын танымады. — Ийи, ким айтады?

— Да ол, бу деп билмейме, элни айтыуу алайды, — деди Токъмакъ, къуллукъчу бла сакъ селешмегенине сокъурана.

— Элни къой сен, эл айтмайды, сени кибикле айтадыла, сени кибик тыгъырыкъсыз бөрюле... Мен аланы ауузларын жапдырырма, ашыкъмасынла...

— Алан, Сафар, сен бош чамланаса, — деди Токъмакъ, «алан» деген сёзю ал таушун `жутуп.— Менде, аллах кёргенден, бир тюк терслик жокъду... Гюняхлы боласа, гяурду аузундан сёз чыгъаргъан. Кертиди, биреу селеше туруп къулакъларымы мен да бегитмейме... — деп, Токъмакъ гузаба этди.

— Кимден эштгенсе? Кулацка агитацаны жайгъан кимди?

— Гяурду былайды деялыкъ.— Хызыр улу сол имбашын ёргеракъ кётюрдю. Ол къуллукъчудан сыкъса да, Ийналукъну сатаргъа суймейди. Аны акъылына кёре, Ийналукъ огъурлу, чомарт къартды, бере, ала да биледи. Хазнамыды, бир тууарны терисин сыдырыргъа болушханлыкъгъа, кётюралгъаны чакълы эт бергенди. Санга хайыры тийген адамгъа аманлыкъ этсенг, аны шерият дурус кёрмейди.— Аллахха ассы болайым, былай деп айталыкъ эсем.

Алай энди аны айтханы Сафарны къулагъына кирмейди. Уллу жел ызындан сюргенча, Токъмакъ сёзю да бошагъынчы, ол жолуна тебреди. Сагъышла бир бирин алышындыргъандан туюл эсе, председатель терк-терк атлайды. Керти айтмай эсе да, «чачылады» деген сёз Сафарны жюрегине туюрелип, тынгысызлыкъ берди. Аны кёз туурасында колхозну жашауу бир кере оюлгъаны эсиндеди. Председателни жашауу да... анга киши да сукъланмаз. Жангыдан тириле келген колхоз чачылса — сау кёрейим... Сафарны терслемей, кимни терслерикдиле? Алыкъа колхоз — къарыусуз, малы — аз, колхозгъа кирмегенле кёп... Камил тюз айтады, палах къайдан келлигин билмейсе, бир къауумла, къойдан жууаш кёрюнюп

тургъанлай, улуй да биледиле. Сакълыкъ керекди, асыры ышансанг, башынгы ит ашар. Ышанып, бир заманда башын кесдиргенден эсе, кишиге да ышанмай, аны ёхтем жюрютсе уа. Алай эркин жашау эте да келмегенди. Сафар Хажичикге ышаныргъа не да аны къорууларгъа борчмуду? Ол аны жюрегиндегин къайдан билсин!

VI

Къызына асыры ачыуланнгандан, Наипхан аурууун бир кесекге унутду. Ол бу ахлусуна ушайды деп айталмайды. Атасына да бир заты тартмагъанды. Ой, ююю къуругъан а. Болмагъандан ары анасына ушагъа эди.

— Тоба, къызчыкъ, айтханынга кёре, ишинг хазна туююлдю, — деди Наипхан бираздан.

— Къойчу, анам, эртденли бери даулашханыбыз жетерикди. Андан санга, манга да келлик жокъду. — Къыз окъуй тургъан китабын жапды. Ол терезе аллында олтурады. Кюнню тыякълары тийгенден болур, бурулгъан къара чачы кюл бетли кёрюнеди. Жаннет ариу къызды. Наипхан а аны чырайын бу зат бузады деп билмейди. Сют кибик акъ бойну, бети да — алай.

— Къоймам, тоба. Сен адам баласы ушайса да, адам баласы уа, тал чыбыкъча, бюгюле жашаргъа жарарыкъ туююлдю, — деди Наипхан.

Къыз, ол анасы къабыл кёрмеучю жыйрыгъын кийипди. Ол аны тыкъ ёшюнлерин бютюн белгили этеди, санларыны субайлыкъларын жашырмайды. Наипхан аз заманны ичинде кесини къаты ёшюнлерин габарасы бла тартдырып азап кёрюучюсюн, аланы адамладан, артыгъыракъ да Шараудан жашырыргъа кюрешуучюсюн эсине тюшюрдю.

Къыз, туруп, печден полгъа тюшген мыдыхланы артха атды.

— Сени иги ангыламайма, анам.

— Сюйгенинглеи эт; мени акъылым бламы жашарыкъса? Ашыкъма, менден да айырылырса. Зауукъ этсенг, кёрюрсе, — деди Наипхан кёлкъалды ауаз бла.

— Нечик сёлешесе сен, анам? — Кёлю такъыр бола, Жаннет анасына къарады. «Бети папирос къагъытча жукъаргъанды, тауусулгъанды, кёз кёре, эригенди, бурну бла кёзлеринден сора жугъу къалмагъанды. Жаннетни

жигит, таукел анасы нечик болгъанды? Ёлюп къалса, не этер? Тели, таза да тели,— къарыусуз анасыны жүрегин къыйнап не табады? Аны ючюн а аперимлик жокъ. Ишни юсюнден жукъ айтмай къойса, муну тилин ким кесерикди? Айхай, сорады да къоймайды, тынгысыз жан. Жаннет анасыны жүрегин жапсарыргъа керекди».

— Анам, харип, алай сунма, бизни да борчубуз барды, аны толтурмасакъ, сёз келликди...

— Билеме, билеме, къалай толтурургъа кюрешгинги ангылагъанма... ангылагъанма да анга жарсыйма. — Наипхан жатып тургъан ундуругъундан тапчаннга кечдю. — Ол жастыкъны бери берчи.

— Къызым, санга «аман болсун» дегенни — тили тутулсун. Айхай, сен керти айтаса, борчун толтургъан адам эллигерине, тенглерине да сыйлы кёрюнеди. Сыйны, намысны алдау бла алыргъа кюрешген а къыйынлыды, жарлыды. Бююнню кюнчююнню къууанчы бла жашап, келир кюнлени унутхан да, къанаты сынган зурнуклай, жарлыды. Ол бир заманда да бийикге кетюрюлюп, булутлагъа жууукълашмаз, нёгерлери бла бирге уллу тенгизлени башлары бла ёталмаз. Алгъынча эркин учаргъа термиле, жашаун ол алай бла бошар... Къызыкъ, аякъларыма ботаны атчы, не эсе да сууукъ болгъанча кёрюнедиле... Сен кеси къанатынги кесинг сындырма — сокъуранырса. Жангылсанг, арта сокъурангандан хайыр жокъду. Билемисе, къанат къайнаса да, букъуру кетмейди. Аны кёрюп, адамла жазыкъсынырла. Адамгъа жазыкъсыныу керекмейди, соймеклик, намыс керекди, тенглик керекди. Мен жазыкъсыныуну кёрюп болмайма, аны сен да унама. Бусагъатда сагъыш этмей, арта сокъуранырча болсанг, эллиле санга жазыкъсыныр кюннге къалырса...

Наипхан бир кесекге дери Жаннетни кёзлерине къарап турду. Ала мылы эдиле.

— Айт, анам, айт.

— Сен, къызым, сабийлени жашау жолгъа тюзетген жерде ишлейсе, шукур болсун, школ сабийлени экинчи юйлери кибикди, устаз а алагъа ата-аналарынлай жууукъду. Керти айтаса, сабий бир классда экинчи жылгъа къалгъанын анасы соймез, сабийчик да ыразы болмаз. Алай бююн ыразы болмагъан тамбла болур, бююн оюннга алданган сабий къуру да алданганлай турмаз, ёсер, жашаугъа къатышыр, хар нени эслер, ангылар. Къызым,

сабийчикни жылтырагъан мияла сыныкъ бла алдагъан да къыйын туююлдю. Ол санга ёмюрге дери соймеклигин тас этмей турурча этген къыйынды. Элибизни школу сабийлени класдан классха ётмей къалмазча этерге кюрешгенди, ол сыйлы борчду. Жалан да сиз аны сыйын тюзюрмегиз. Артыкъ сёз эштмез ючюн, осал окъугъанланы да класдан классха ётдюрюп къояма, дегенинг мени жүрегими къыйнады. Угъай, бир да, эки да айтма, не айтырыгъынгы, аузунгу ачханынглай, билип къояма, олтуруп тур, къызым. Сен аны гитче затха бош санайса. Уллу да гитчеден болады, бюгюн ол, тамбла башхасы, намыс алай кетеди. Намыс бла намыссызлыкъны арасы эки къашны арасынлай жууукъду. Сакъ болмасанг, ала бирге къошулуп да къалырла ачыуланганда, эки къаш къошулгъанча. Намысы къачан кетип башлагъанын адам билиялмайды. Ол а кетеди, къар эригенлей, алай бир кетсе, андан къадар сакъласын, ызына къайытмаз, жаз башында къарылгъачла къайытханлай. Намыс башха туююлдю, къанатлы кибикди, аныча учуп кетеди. Ёнглеген жерине къайытмайды.— Наипхан жастыгъын бийигирек этип тыянды.— Керек туююлдю, бу да жетерикди, — деди экинчи жастыкъ салыр умут этген Жаннетге.— Бар, олтур, жаныма тийгенсе.

Энди терезеден кёп зат кёрюнеди. Арбазны огъары жанында кишиу эте башлагъан терекле, хоншу юй, узакъда уа тауланы чукуйлары. Хоншу юйге терезеден кирген кюн тыякъланы кезиу-кезиу ёчюлте, адамла ары-бери озадыла.

— Сора, къызчыкъ, сен кюрешни алай бардыраса: кишиден артыкъ сёз эштмез ючюн, ахшы-аман окъугъанланы тенг эте, билимли, билимсизни да бир гёренке бла ёнчелейсе. Хомух а, адамгъа игилик этген алаймы этеди?..

— Анам, сен мени терс ангылагъанса, ахшы бла аманны ненчашар гёренке тартханларын билеме...

— Билмейсе, мен сени «ых» дегенинги окъуна ангылайма. Осал окъугъан сабийни башха классха анга жанынг ауруп да кёчюре болмазса, сен таматангдан къоркъаса.

— Мен ...

— Тохта, аузума чапма, чамланма... — таматанга аман кёрюнюрге, нёгерлерингден осал ишлейди деп айтдырыргъа сюе болмазса...

— Мен кишиден аман окъутмай эсем, аманды деп нек айтдырама. Биреу сабийлеге хазна билим бермей, зор бла башха классха ётдюре эсе, — ол сенден билимли. Мен анга ачыуланама. Сени аманлай туруб а, аны юсюнден айтыр онг жокъ, кычырсанг да, не?..

— Кызчыкъ, иш туура сен айтханча болмаз. Хар иште тюз ниетли, терс боюнлу да тубейдиле, тюз ниетли терс акъыллы адам бла кюреше, жашау алгъа алай барады. Хар аурууну — дарманы, хар ишни — кеси амалы. Адамланы барысы да жашаугъа сенича къарасала орамла ташдан толуп, атлар онг болмаз. Жигитлик кишиликтен чыгъады. Мен а жигитлик адамлыкъдан чыгъады, деп къошарем. Къоркъакъны адамлыгъы жокъду, уллу иште таматанг терс эсе, андан буюкъма. Ол сени бир кесек апчытса да, жутуп къоялмаз, къадар сени унутмаз, сыйынгы кётюрюр, жашауунг алдады, узакъ болсун, алыкъын тюзелирсе, иги жанына тюзел, мен жашаугъа сенича къарагъанлагъа тубей келгенме, ала эллилерин жарсытхан болмаса, — къууандырмагъандыла. Мени жашауум ёз халкъым бла озгъанды, аны иги танийма. Амандан эсе, ахшыны кёп кёрдюм, халкъны кёзюн ачып, жүрегин къууандырырча оноула келгенлеринде, аланы къочхар мюйюзнюча буруп къойгъанланы да кёрдюм, Акъны, къараны айырмай, бузоу териден олтанлыкъ чыгъаралмай къойгъан къуллукъчулагъа да тубей келдим. Ала бизни элге, хоншуму орамына совет властны кеслери келтирген сунуп айландыла. Терсни, тюзню заман кеси айырды, суу эки жагъаны бир бирден айыргъанлай. Хау, керти айтама, аллайла жалан ёз миллетимде болгъан сунуп турдум — жүрегим инжилди, миллетимде кёп адамла бир бирлерин кёрюп болмагъан сунуп, жихилге тергеп — андан инжилдим. Мен ажаша болурма, терс айта да болурма, алай адамлыгъын кеси сатмаса, аны биреуден киши сыйыралмайды. Сен адамлыгъынга сакъ бол — олду санга осуятым.

Мен ёлюрме кёп созмам, билеме, сен анга бош ахтынаса, кёзлеринги да бош толтураса, ёлюр кезиуде осуяты кимни да болады, бирле харакетлерин юлеше кетелле, бирле кыыстырыкъларын ачыкълай. Ала туююдюле адамгъа насып. Тоба, кызчыкъ, мен насыпны, насыпсызлыкъны да сынай келгенме. Айхай, мен бусгъатда насыплыма — элими, эллилерими къууанчын кёрдюм, жашаугъа уллу суймеклигим сел болмады. ёмюр-

де кишиге аман ниет тутмадым. Насыпсызма деб а нек айтама? — мен төшек болдум, ишден айырылдым, ишленеге кенгден къарагъан болмаса, алача къатышыр онг жокъ. Жашлыгъым, кючюм барда кеп игилик этерге ашыгъалмадым, аны манга заманында киши айтмады, заман озду да кетди, кьолунгдан келе эсе, чап да, артха къайтар. Къызым, сен ашыкъ, жашаргъа. ишлерге ашыкъ... Болушчу туругъа...

— Жукъму керекди? — деди къыз, анасыны тынгысызлыгъын эслеп, — кесинги кыйнадынг, тин-тери басханды.

— Къайгъырмаз... хауагъа чыгъайым. Ёллююнг эсинге тюшсе, суююпмю жаншарса...

— Сен а, былай, адамны жюрегин кыйнай туурса. Ёлюм санга къарапмы турады?

— Ёлюм хакъды, — бедиш туююлдо. Пальтону кый, кюн жылы керюнеди. Женгил зат бер...

Наипхан кекге къарап, аны тюрсюнюн бишлагъы сыгъылгъан хуппегиге ушатды. Жалан да анда-мында хампук булут юзюкчюкле ажашып айланадыла.

Жаз башы кесини ишин этгенди — төгерекге жашил бояуун сингдиргенди, бийик таула, суугъа кирирге хазырланганча, акъ этеклерин ёрге жыйгъандыла.

Бююн эллилени асламысы бахчалададыла. Аланы кими тахта къазады, кими сабан агъач киралмаз жерин чучхуйду.

Былайда, Наипханны арбазында уа къартла жыйылыпдыла. Ала бусагъатда кюн сайын келедиле: бирсикюн Наипханны хоншусу, Ийналукъну къатыны, Мисирхан ёлгенди. Бююн а ашын этерге ушайдыла. Ол жарлы эди, жангыз эди.

— Иги малмыды, алан? — деди жыйылгъанладан кыйсы эсе да.

— Да, бар да къара, буйрек кибик, төп-төгерек ёгюздю.

— Къайдан мажаргъанды?

— Ийнегине алышып алгъанды.

Чубур тонлу къарт киши ючлю ууаныкны төгерегине къарады. Ол юй артында тагъылыпды. Къашхабаш, кызыл ёгюз. Кюнню жылыууна тынгылай, ёгюз, кезлерин кысаракъ этип, сюеледи... Арлакъда уа гитче кишичик уллу таулу бичакъны кыйлкъыяр этеди. Ашыкъмай, шош,

кесини усталыгына ыразы болуп, бичакъны алай билейди. Билеуден хар айырылгъаны сайын, кюнню тыякъларлары бичакъны юсюнде жулдузчукъла жандырадыла. Ёгюз а, туюе кибик, уллу, сыйдам; ол биягыча кюнню жылыууна тынгылайды, жаз-башы кырдыкны ийиси бурнуна урады.

— Чегиз, маржа..

Жыйылгъанладан къайсы эсе да жетди да ёгюзню тагылып тургъан жеринден тешди. Ол, жукъ да билмей, къартны ызындан барады, шош-шош атлай, къарыулу аякъларын жерге къаты тирейди, барады биягыча, хычыуун жукъусундан уянмай. Ол барады ёлюр жерине, мамыр ышныр эте, къарт аны кёк кырдыкга бошлап къоярыкълай. Ёгюз алай атлайды башын аз энишгеракъ тутуп, гымых чалынган тешледен гебен тартыргъа баргъанлай.

«Жарлы ёгюз, ай тели хайыуан, урсанг а аллындагын, билмейсе ол сени къайры элтгенин,— деди Наипхан ичинден. — Сен аны билялсанг, къартны малтап кетер эдинг. Гыстыныча, сен аны мюйюзлеринге илиндирип, жайлыкълагъа къачар эдинг, айланыр эдинг сен таулада кёк кырдыкдан тоюп, жатар эдинг сен чиран сууланы къатында керилип...»

Наипхан ёгюзню кесериклерин суймейди, анга жаны ауруйду, ол бир жанны да ёлюрюн суймейди. Ёгюзню ёлюр жерине мамыр баргъанына къарайды, къарады да, тиширыуну жюрегине бир тюрлю мудахлыкъ, жарсыу келди. Аны эсине Шарау тюшдю, алданып, аман адамланы ызындан баргъанланы эскерди. «Ала да жарлыдыла,— деди ичинден,— жарлыдыла бу кесилирге баргъан ёгюзлей».

Кишиле, бахча ортасында табыракъ жер сайлап, ёгюзню тохтатдыла. Тёгерегине басындыла. Ичлеринде Сафар да бар. Ёгюз сан этмеди, къайгырмады. Жыйылгъанладан бири аны мюйюзлерине жабышды. Бичакъ билеген къарт а бауур юсюн тутдуруп, жыжым тартды. Къымылдамады ёгюз, ачмады кёзлерин, мангылайын къашыгъанлары хычыуун кёрюнюп турду. Сора ёгюзню къабыргъасына тобугъун тиреп къарт тартды жыжымны. Къысылды ёгюзню баууру, биреу аны ууучуна сыйындыргъанлай, ёгюз чёкдю, кючлю борбайлары къыркылып къалгъанлай, чёкдю да, мылы кёзлерин кенг ачып, тёгерекге къарады. Кишичикле кёпдюле, чабадыла,

аллы бла ары бери ётедиле. Не эте болурла бу адамчыкъла, нек жыйылгъандыла! Алгын да, былай басынып, бир жыкъгъан ушаелле. Игилик этмеген эдиле, ачитхан эдиле. Силкинди ёгюз, аягъы юсюне турургъа умут этип. Болалмады. Кишичикле къарап-къарагъынчы аны сойландырдыла. Ёгюз ауур ахтынды. Алай, ким эсе да келди да, биягъы аны мангылайын къашыды, бойнуна узалды. Ёгюз тынчайды, къашыгъанлары хычыуун кёрюнюп. Ол, жангыдан кёзлерин къысаракъ этип, кюнню жылыууна тынгылады. Узакъда уа — тау этекледе, тёшледе кырдык кёгере башлагъанды, жангы кырдыкны ийиси биягъы бурнуна урады. Ёгюз энтда турур, барыр ары, кёк кырдыкны отлай, барыр...

Бичакъ билеген къартчыкъ ёгюзню аякъларын байлады, гырхы къолла аланы бирге тартдырдыла, жыйдыла, бирге жокку этдиле, дагъыда байладыла. Наипхан, къарай кетди да, ичинден: «Губу, харам губу ёлтюрюр затын аууна чулгъагъанлай, нечик чулгъадыла,— деп жарсыды,— нечик төрт бюкледиле»...

Ёгюзню къарны кёпдю, аман хансдан кёпгенлей. Солургъа уа къыйындан къыйын, ол башын бир жанына атып, бойнун созду, бурун сюеклерин турдуруп солуду — гумхотуну аллында чёпле бюгюлдюле, зыгъыр къатыш топуракъ артха ыхтырылды. Алмача төгерек кёзю кенге ачылды — ары булутсуз кёкню хуртдагы, чалы жанында кишиу эте башлагъан терек да сыйындыла. Энди ёгюзню бойнун, мангылайын киши къашымайды.

— Хайдагъыз, буругъуз къыбылагъа!

— Ы, маржа, табыракъ узалыгъыз, къыйнамагъыз!..

— Энди анга не, кёп къыйналмаз.

Ёгюзню къуйругъундан, мюйюзлеринден тутуп создула, суйредиле, иегилери бла акъсылдым, жылы жерни тырнатып, алай суйредиле. Аны кёз гинжиси ары бери жюрюйдю, жюрюйдю да тохташды, сора жюзюмча уллу жилимукъ тёнгерей келип, жыягъында жайылды. Энди аны жилимукъдан толгъан кёзю узакъда кёксюл тау этеклеге илинди. Биягъы къартчыгъ а аны мюйюзюне чурукъ бурнун тиреп тохтады. Мюйюзюнден тутуп, башын хыны кётюрюп, бир мюйюзюн жерге сукъду — ёгюзню кёзю кёкню кёрдю. Къартчыкъ энишге ийилди. Энди кёк да жокъ, таулада жокъ, жалан да — кишичикни ауанасы. Къартчыкъ тартды, ёгюзню бойнуна сууукъ къылкъыярын тиреп — тыпырдады ёгюз, аямай тыпырда-

ды, силкиндириди кишичиклени ары-бери, аякъларын жерге-жерге урду...

«Бош тыпырдайса, харип, энди, бош,— деди Наипхан, шошая башлагъан ёгюзге къарап.— Сен жашауунгу тынч берип къойдунг, хаух бергенлей.

Сен аны ючюн кюрешмединг, кёк тала ючюн, тау жайлыкъла ючюн, кюзгю биченни ийиси ючюн да кюрешмединг. Сууукъ бичакъ богъурдакъгъа тирелгенде, тыпырдагъандан айда аз... Андан айда малгъа да жокъ, адамгъа да жокъ. Башынг ташха тиерин заманында биялмасанг, тийсе тешилир, намысынг кесилер, ёгюзню бойну кесилгенлей. Сора хоншуларынг сенден айырылырла, бу кесилген ёгюзню этинден териси айырылгъанлай. Алай ол энди ачымаз, адам а айланыр кеси кесине азап сыната, ол айланыр, эллилерини ариу сёзлерине термилгенлей»...

Наипхан, башын кётюрюп къарагъанында, ууанык терини чойресини акълыгъын эследи. Къыйырлары жерге жете, ол энишге салыныпды. Ёгюз сояргъа къатышмагъанла анда-мында жокку болуп сюеледиле. Сафар, кишиге да сёз нёгерлик этмей, имбашын жаш алма терекге тиреп турады. Ол назик алма терекге тиреп турады. Ол назик алма терек, Сафарны ауурлугъу болмагъанча, чыртда бюгюлмейди. «Ауанасындан сора муну жугъу къалмагъанмыды, харип».

Наипхан таныгъан ол ауур санлы адам алай эрип кетгенди, деп ийнанган къыйынды.

Сафар эки къолун да женглерине сугъуп сюеледи. Тёгерекдегиле аны сан этмейдиле. Ол да аланы. Жыйылгъанланы бирини да жюрегинде бушууу болгъанча кёрюнмейди. Лахор этедиле, кюледиле. Оразай окъуна, тишлери тюшгенден болур, ичине батхан аузун ачып, къалтырай да, кёзлерин къол жаулугъу бла сюрте, олтурады, Наипхан Оразайны эртдеден танийды. Акъсылдым кёнчек тартмасын тобугъуна дери салындырып, колхоз жыйылыуда сёлеширге чыгъыучусу бюгюнча эсиндеди. Ол заманда да Оразай къарт эди. Наипхан а — хайт деген жыйырма жыллыкъ субай къыз. «Энди уа, кёресиз, Оразай да къарт, сен да къарт. Жашау алайды, чаришде баргъан кирик, ким — алда, ким а — артда. Арий башлагъанла уа, бир бирни жетебиз, ма мен да Оразайны жетдим. Тюнене жерге кирген Мисирханны да жетдим. Мисирхан Наипханга «къызым» деп, аз сёлешмегенди.

Къартлыгъ а экисине да бирча жетди. Эшда, адамны жашауунда белгили чек барды. Анга жетгинчи, хар ким, жашлыгына кѳууана, ёхтем барады. Андан ары атласанг а адамны жашауу таудан тигелегенча болады». Наипхан, ышарып, сѳлешгенлеге кѳарады.

«Айымыды, биреу ёлгенди деп, башхасы чачын жыртханлыкѳгъа анга не?... Сау адамгъа кюлкю, кѳууанч керекди. Биреу дуняда гыржын кѳабынны бошаргъа, башхасы аны жангыдан башлайды. Заман алай ётеди». Наипхан, акѳырын атлай, юге кирип, терезе аллында тохтады: Сафар биягыча сюелип турады. Наипхан жастыгъын бийигирек этип, ундурукѳгъа тыянды. Энди ёгюз союла тургъан жердегилени жалан да бѳрклери эсленедиле. Сафарны бѳркю да эсленеди. Ол терекден айырылды да, шош чайкѳала, бир жанына кетди. Наипхан бусагъатда анга кимден да бек жазыкѳсынады. Кеси айтханлай, заман анга дерт жетдирир ючюн кѳоймагъанды. Ким да аны жюрегин кѳыйнап не табады? Ариу айтыргъа керекди. Не десенг да, бирге ишлегендиле. Бирге...

VII

Наипхан конторгъа барыргъа артыкѳ сюймейди: Шараулары юйлерини кѳаты бла озаргъа тюшерикди. Кѳрсе, кѳлюне не келир, эл Советде секретарлыкѳ этгенин алыкѳын биле окѳуна болмаз. Гыранчаны да кѳайдан хатагъа кѳысды. Сафаргъа омакѳланганды дер, бу чурукѳла да... Орамда кѳатхан арба ызла, тугулла кѳпдюле — юйренмеген аякѳ кийим бла жюрюген кѳыйынды. Чурукѳланы бурунлары эсленмеген ташлагъа окѳуна илинедиле. Жыйрыкѳ этеги бутларына бюгюнча бир заманда чырмашмагъанды. Наипхан Шарау анга терезеден кѳарап тургъан суна эди. Ким биледи, кѳыз ийменнген этсе да, керти да алай боллугъун сюе эди. Алай Шарау кѳошдан кѳайтмагъанды.

Бираз баргъанлай, Наипхан чарх таууш эшитди. Жюреги Сафарны «фаэтонун» деди — артха уа кѳарамады. Фаэтон жетип келгенин сезди.

— Жол болсун, Наипхан, — деди Сафар фаэтонун кѳыз бла тенг бардыра.

— Сау бол. — Наипхан председатель таба кѳарады, алай андан кѳарамын бир жанына бурургъа асыры ашыкѳгъандан, бѳркюню кѳызыл тѳппесинден башха зат эслеiedi.

— Минерми эдинг, эгечим?!

— Охо да, жеталмаймы кьаллыкьма.— Наипхан ичинден «Терк озгъу эди ары» — дей, атламын шошайтды. Сафар а озуп кетерге суймейди. Наипхан кьулакь артларына дери кьып-кьызыл болду, кеси да нек эсе да фазтон таба сюрюшдю. Хайырсыз жыйрыгъы атларгъа кьоймайды. Аны кьрген адамла анга не айта болурла. Наипхан бусагъатда битеу эл анга кьарагъан сунуп, председателден айырылып муратда, терк-терк атлады.

— Да башынга уа олтурсанг игиди, бюгюн бери мингенликге хата кьрсенг,— файзтонуму чархы сынсын...— Сафар атха жюгенни тийирип, биягъы кьыз бла тенг барып тебреди.

«Хау, кьарнынг бурмазлыгъын а мен да билеме» — дериги келди Наипханны, председателни безиреп селешгенин жаратмай. Алай адепсиз жууап кьайтармады. Мен бюгюн анга минмегенликге хата кьрсем... Кьыз, председателни селзлерин тутарча мыстысыз жууап излей, азчыкь мычыды.

— Мен бюгюн анга минмегеними тюк тюшгеннге да тергесем, чуругъуму бурну ташха тийсин.

Кертда Наипхан мындан уялгъанмы этеди? Ол кесине кьубулгъан сунмазмы? Кьарагъанла да алай айтырла.

— Хау, сен кьаргъыш этмесенг а, ала ташха тиерючюн кьала кьереме.

— Суйюпмю абынырса, ызынгдан сенича жаш кьараса.

Наипханда абызырау дегенден жукь кьалмагъанды. Ол, башын кетюрюп, кесини керексизге амалсыз болуп келгенин ангылады: анга киши эс бурмайды.

— Иги сыгъынсанг, жууап сен да табарыкьса, тейри,— деди Сафар, бираз тынгылагъандан сора.

— Аны эндими билесе?..

— Кьойдукь, кьойдукь, бери тынгылачы, кьызы, бюгече сизге кьонакьла барлыкьдыла.

Председатель жолну узуну аны айтыргъа хазырлана келе эди. Айтса уа, кьыз ичинден кьууанырына бир тюрлю ишеклиги жокь эди. Ойнагъанмы этесиз. Элни таматасы хар ким бла алай селеше айланмайды. Башында сууу бар эсе, кьыз аны ангыларгъа керекди.

— Чакьырылмай келсегиз, сыйланмай кетерсиз.

— Угъай, угъай, аллай кьонакь демейме! Аллай кьонакьны чакьыргъанмы этедиле?

— Келсинле. Бир жанлары ёрге къланып кетселе — кёрюрсе.

Экиси да бираз тынгыладыла.

— Тейри, къызы, аны уа бош айтдынг, мен да бир тутханымы уа жибермеучюледенме.

— Болур, алай тутханынгы жибермегенден эсе, тутхан къыйынды, — деди Наипхан.

Сёз андан ары бармады. Контор аллында халкъ кёпдю. Аланы къатлары бла озуп кетген Наипханнга неден да къыйынды. Ненча кёз къарайды, хар кимни эсине бир тюрлю зат келир, ызынгдан чам сёзле атарла. Суюген, суюмеген да бар.

— Тейри, эгечибиз, — танг кълалкъыгъанса.

— Охо, мындан ингирге ишлесе да тамамды.

— Ишлеб а не ишлерикди? Къагъытлагъа къарагъан сылтау бла ол ызындан баргъанны кёзюне къатып турлукъду. «Алай къурусун кёзюгюз» деди Наипхан ичинден.

— Да андан омакъланнганды ансы...

Къыз сёзлени ахырын эшитмеди.

— Ке, ке, хаип, — деди къолунда сибирткиси бла босагъа аллында сюелген Шаха. — Иги боду, Наипхан, къуюкъчу сен богъанынг, — деди Шаха эски бота къанатха чулгъаннган гитче башчыгъын къымылдата. — Ах кюнюю жайы, сени бей адыры ючюн мен къан къазауат этип кюешгенме. — Шаха кёз къыйыры бла Крайгъа, сора эл Советни председатели Аубекирге къарай, шыбырдады. — Ха аяхны кюнюн бу быайда жыйгъанна кеип, жанымдан этмедиemi мени къуюкгъа ады сен деп... Мусос а, кент да, мени къызымы ады, сен айтсанг, тынгы-йыйкъдыа, мени къызым Наипханданмы аманды? — деди. Ме а дедим, — къуюкъчу боду ючюн баш кеекди, окъуу, бийим кеекди, дедим... Наипханча къыз битеу эде да жокъду, дедим. Ой а ачыуанып кетгенди, тохта би сен деп ...

Наипхан Шаханы къылыгъын биледи да аны жүрегин къыйнамазгъа жүрешеди.

— Да мени ючюн адамла бла бош туююшесе, ол бек къызгъан къайсы эсе да, аны алдырсанг эди уа... Мен а...

— Угъай, угъай, мен тюзюкню сюеме, мен кёюп бомайма...

Шаха сёзюн бошамады. Сафарны ауазы эштилди да, Наипхан терезеден тышына къарады. Председатель аякъ-

ларын кенг салып, конторну босагъа аллында гыйы ташны юсюнде сюелип турады.

— Сиз эндиге дери былайда жыйылып нек тургъаныгъызыны ангылатчыгъыз... Ишигизге къачан барлыкъсыз? — Сафар тюкюрюгюнмю жутду, нек эсе да хойнух тюбю кибик жютю богъурдагъы ёрге бла энишге жюрюдю.

Кишиле тынгылашдыла, сора председателни кесича узун киши алгъаракъ атлады. Аны мыйыкълары, къашлары къызылдымдыла. Юсюндеги тонуну тышы — мор.

— Биз ишден къачмагъанбыз, къачарыкъ да туююлбюз. Эндиге дери иш бла кечине келгенбиз! — Сёлешген нёгерлери таба бурулду. — Алаймыды?

— Анга не сёз...

— Тюппе тюз айтаса, Ахмат, — дедиле андан-мындан.

— Таурухну къой, да керегинги айт.

— Сафар, ашыкъдырма, былайда барыбыздан да жашса, — Ахмат алгъаракъ тепчиди. — Кесингден таматаланы ауузларына бош чабаса. Сен «ишге!» — дейсе. Аз зат тындыргъан эсек, айт. Ёзенни сюрюп бошадыкъ, сырт башын да бошай турабыз. Алай андан не хайыр. Сабийлерибизни ауузларындан сыйырып, урлукъгъа деп берген мирзеучюгюбюзню улоулагъа жюклеп, къайры эсе да жибергенсиз...

— Бир жары да жибермегенбиз — къыралгъа бергенбиз. Урлукълары болмагъан колхозла кёпдюле. Алагъа, къыралгъа болушургъа борчлубуз. Кесибизге болурча урлугъ а энтда жыярбыз.

— Зукку чибин, энди эски тонунгу къууур, — деп къычырды къайсы эсе да. Сафар аны эслеген эди.

— Кесибизге гебен эталмай тургъанлай, башхалагъа черен этерге нек кюрешебиз? Ол къалай болады. Тейри, колхозгъа къошулуп да бошамагъанбыз — иш анга жетсе, уруп чыгъып кетерикме. — Къызыл шинли киши биягъы нёгерлерине къарады да, — айымыды, боюн болса, боюнса къайда да табылыр, — деп къошду.

— Сора, Ахмат, сени дунягъа чыгъаргъан къыралгъа болушургъа суймейсе, алаймыды? Игилик этгеннге аманлыкъ излейсе? Кеч, эртде болса да, аманлыкъчыны ююю туп болур. — Председатель, арт сёзлерин айтыргъа суймегенча, тишлерин къысды.

— Да, кырал а бизни «кыруу жерге кыратып кыой» деп кыачан айтханды, айтчы? Кыайсы кийиз китапда жазылыпды алай? Ийи?

— Будаи кыргюзтюп, арпа сатханлай нек этесиз?

— Тохтагыыз... Сизни ачдан ёллогюгюзню суюгенни партия суюмесин. Алай партия «биреу токъ болуп, экинчиси аны кёзюне кыарасын» дегенни суюмейди...

— Биз а санга эбзе жырмы айтабыз, аны айтып кыореше ушайбыз да... Кеси ёлежакъ кимге не бережакъ? Биз бусагыатда кимге не берирге борчлубуз. «Урлукъ-гы» дедигиз да — аямадыкъ, энди уа не бизде, не колхозда — жокъ, — деди биягы Ахмат, правлен аллында хунагы тыянып.

«Дезорганизатор», — деди Сафар ичинден, кёп болмай, Камилден эшитген сёзюм эсине туюшюрюп. Ахматны аллайлыгына председателни ишеклиги жокъ эди. Жалан да ол эндиге дери аны сезмей тургыанына сейир этеди. Эшда, Сафар алыкыа кёп затны сезалмайды. Ахмат бластха терс кыарайды деп кимни эсине келлик эди. Сылхыр эди. Сылхыр кыоян тилин тыялмады да, ичиндегин текдю... Иги этгенди... Энди Сафаргыа аны жерин тапдыргыан кыыйын туююлдю. Алай ол жашыртын тиш билеп айланган кыоркыакылагыа уа председатель не этсин? Адамла жюреклеринде не жашырып тургыанларын Сафар кыайдан бияллыкыды? Бусагыатда тишлерин ышартханла тамбла, онг тапсала, председателни бойнун хоразны бойнун тартханлай этип кетерле. Бусагыатда адам туугыан атасына окыуна ышаныргыа керек туююлдю. Камил тюздю. Ол айтханлагыа Сафарны башы тие барады. Эшда, председатель умут этгенча, элде бластны кыабыл кыормегенле кёпдюле. Эллилени асламысы жарлыды, деп сюелирге Сафарны не иши барды? Ол аланы юйлерин тинтипми айланганды? Кеслерин жарлы кыргюзтгенликге, кыыстырыкысыз жашамагыандыла. Сафар таулуну кыылыгыын билмейди дейди. Колхозгыа кирмегенле кыыстырыкыларына кыоркыадыла. Заманында кыыстырыкыла этмеселе эди, колхозгыа кирирге ашыгыыр эдиле. Айхай, тели Сафар адамлагыа жанын нек аурутханын биялмайды.

Председатель арбаздагыылагыа кыарады. Аланы бир кыауумлары хунагы тыяныпдыла. Адакы хунагы минди да, артха бла алгыа суююше, кыычырды, бирси кыыйырында да лохбай чёгюп эди. Сафар биягы айтырын

жутуп, ичинден: кёр сен быланы, алаша хунагъа нечик тынч минедиле... Кесин танытмагъан къуллукъчу бла ол хунаны — не башхалыгъы барды.

Алаша хунаны малтамагъан, кир, ыспассыз этмеген ким къалады? Ол бир кесек бийигирек болса эди, тыян-сала да юсюне минмез эдиле. Тели Сафар! Адамла санга бош билмей айтмайдыла, бласт кимни къолунда болгъанын таныталмагъанса да, келип, къызылмыйыкъ, буюкъмай, санга дау айтады, тамбла — башхасы... Сора сау кёрейим... Тохтасын бир — къызылмыйыкъ...

— Сиз аман къатынны тулукъ-тулукъ сёзлери болур дегенлей этип турмагъыз да ишигизге барыгъыз. Урлукъ ючюн а бош жарсыйсыз, андан сизге жетген жокъду. Урлукъгъа мирзеу энтда табарбыз.

— Бизге нек жетмейди, биз бу элни адамлары тую-юлбюзмю? Эллилени муратлары да алайды.

— Аны айтханла сизни кибик бирледиле, — деди председатель. — Жаншай турсунла, бизге андан не! — Сафар артха бурулду да правленнге кирди.

Ызындан а къайсы эсе да:

— Аны уа бош айтаса, бизни кибикле тюкюрселе, тейри, сени бастырырча кёл болур, — деп сёлешди.

Сафарны бетинден къаны къачып эди. Аны бойну Наипханнга алгъындан инчгерек, узунуракъ кёрюндю. Председатель олтуруп, къолун столгъа салды: узун, арыкъ бармакълары ууакъ къалтырайдыла. «Баям, артда айтылгъан сёзлени да эштгенди, — деп келди къызын кёлюне. — Эштмей а, аны ол угъай, Наипханлары окъуна эштгендиле». Киши сёлешмедди. Хар ким шум-шумалакъ болуп олтурады. Сора председатель стол къыйырында «Къара халкъ» газетни аллына тартды да, эски-жангы деп къарамай, жайды. Председателни кёзю статьяны бирине илинди да окъуп башлады. Алай ол газетни иги чыгъаралмайды. Хазнамыды эки классдан ары окъумагъан адам. Статьяда сёз хоншу председателни юсюнден эди. «Председатель мирзеу жыйыуну тюз бардырмагъанды. Ол аны жарлыланы жыйылыуунда сюзмей, сходда сюзгенди. Сходда да жарлыладан эсе, къолайлы жашагъанла аслам эдиле. Ала ишни кеслери сюйгенча бардыргъандыла, мирзеу жыяргъа комиссиягъа да адамланы кеслеринден айыргъандыла»... деп окъуду Сафар.

Сафарны юсюнден алай киши жазаллыкъ туююлдю. Комиссияны жыйылыудамы, сходдамы айырды — не

башхасы барды. Элчиле көп эдиле. Бек көп. Сора аны насыбына да — анда. Ким биледи, бирле... угъай, анга не айтыу... Камил анда эди. Жазабыз деселе... Бир сүймегени жазама десе да, не табарыкъды?.. — Председатель къолу бла сакъал тюбюн сылай, башха статьяда тохташды. «Аскерчи» атлы колхозну оноучулары кулаклагъа жакъ басадыла. Ала бла тийишли кюреш бардырмайдыла». Статья алай башлана эди. Сафарны уа, аны окъугъанынлай, къалай эсе да бир уллу ишин жартылай къалдыргъанча, жюрегине кеси ангылаялмагъан сезим, шургу тюрелди. Не зат, не ючюн? Председатель билялмайды. Сафар нени эсе да эсине тюшюрюп кюрешди. Болалмады. Ол терезеге къарады. Кюн жайылып келеди. Председателни тачанкасы, андан сора жан минмеген тачанка, көк ажири ал аягъы бла жерни къаза турады. Сафар алгъынча къууанмады, жарымады. Газетни аллына тартып, биягъы статьягъа къарады. Хау, алайды, аны жюрегин тарагъан статьяды.

— Сиз муну окъумагъанмысыз, жууукъларым?—деди ахырында председатель, Край бла Аубекирге кезиу-кезиу къарай.

— Неди ол! — къагъытла бла кюрешгенин къоюп, Аубекир сагъайды.

— Ма муну, дейме. — Председатель газетни Аубекирни аллына салып, бармагъын статьягъа тиреди.

— Мунуму дейсе?..

— Хау, хау, муну дейме.

— Да, муну уа окъугъанма. Неди да?

— Тап көрмейме... Алай бир аууз ачылса — иш кыртыды. Быллай тыякъ бизге жетмезми дейсе?

— Мен а не айтаса деп... Сен къалай этсенг да, кесинг бил, мен а... манга тыякъ жетерча кимни атасын ёлтюргенме? Терслигинг бар эсе, сен къоркъ.

— Неле сандырайса сен. Не терслик-мерслик хапар айтаса! — Сафар къызыл тёппели бёркюн къаш башына тартып, эл Советни председатели Аубекирни аллында сюелди.

— Да сора, аман къоянча, не ары-бери секиресе. Аз жерде аз уллу кёллюлюк этилмейди! Биз кесибиз ючюн жууап бере билирбиз.

— Жууап бералмай къаллыкъбыз да, палах анда туюлюмдю! Биз не кюреш бардырабыз? Асыры бек тынчайгъан болурбузму? — Желкесин къашый барып, Сафар

жерине олтурду. — Айтчы, мен келгенли, кулакга кимни чыгъаргъанбыз?

Аубекир ышарды.

— Бош кюлесе.

— Да юйюнге, сени аллай борчунг, планингмы барды? Чыгъармагъан эсек жокъдула да андан чыгъаргъан болмакъ, ол аманмыды? Аз адамны эшиги жабылады деп, жарсымайыкъ. Анга къууаныргъа керекди...

— Биз той этерча зат барды деп билмейме. Кёлсюзлюк — башсызлыкъды. Кёрдюнг, бусагъатда ол къызыл сакъаллыны. Сама настояща кулацка агитаца этеди. Сиз не айтасыз ансы? Айтып да, не айтырыкъсыз? Болжалгъа салмай, жерин тапдырыргъа керекбиз... Алай ол жангыз туююлдо. Аны ызындан келгенле андан хазна сунмагъыз. Сафар атлагъаны сайын, аны чурукълары сокъмакъ къарда баргъан таууш этедиле. Киши да жукъ айтмай, бираз турдула.

— Сафар, ашыкъма, кулак болуб а, Ахматны мында олтургъанладан ким билмейди? — Наипхан председателге къарады.

Бир кёзюн къысаракъ этип, ол да — анга.

— Эгечибиз тюздо. Ахмат алчы колхозчуду. Ёмюрюнде жарлылыкъдан башы къутулмагъанды, — деди Аубекир, къошкъаш, ауур санлы адам. Ол Сафардан, Крайдан да таматады.

— Бюгюн къызылсакъал башын асыры кётюрдю, уу жилин кётюргенлей. Кимге кётюрдю — бластха. Бластха жюреги кимни тюз туююл эсе да, аны кулакдан башхалыгъы неди? Тонгузну аласы, къарасы жокъду. Жыйылгъан урлукъ къайда? Нек жюклеп жибергенсиз? Эштигиз аны, кёрюгюз аны кётенин, дёрденин. Алай айтып сюелирге базыннган ол... Угъай, сиз сыйгенингизлей болугъуз, мен а... — Хыны бурулуп, Сафар олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады. Аны бети къызыл тамгаладан толуду, кёзлери уа... Наипхан аны кёзлерин толу эслеялмады. — «Ахмат таза жюреклиди, тюз ниетлиди» деп къайгъысыз айтасыз? Бюгюн аны былайда тёкген кири тазады, деп къайсыгъыз бойнугъузгъа аласыз? Сенми, Аубекир? Сен а, Край? Санга сормайма, сен жангыса! — деди Сафар Наипханнга. — А-а, кёремисиз, жукъ айталмайсыз, базынмайсыз. Алайды да, шуёхларым. Бизни юсюбюзден да, бусагъатда мен окъугъанча, бир зат жазылса, тую эрнибизни къабарбыз.

— Аман а ишлемейди, тейри,— деди ахырында Аубекир, тютюн бурургъа газетни къыйырындан жырта.

«Ким не айтады?» — деп Наипхан бираз сакълады. Ол гюняхсыз Ахматны алай бош затны юсю бла къара чёпге тюшюрюп къоярла деп ийнанырыгъы келмейди. Аубекири, Крайы да Сафарны терс сёлешгенин, жангылгъанын уста биледиле, тынгылап къоймазла. Алай киши жукъ айтмайды. Ол уллу Аубекир а?.. Бир кёр аны сен. Нек къоркъады. Къыз нёгерлерине кезиу-кезиу къарады: экиси тынч олтуруп, председатель а... эркин атлайды. Къысха заманга «ёребут» аныча къуллукълары болгъан нёгерлерин ууучха къалай жыйды? Ол барысына да баш къалай болду? — Наипханны андан билгени, айыргъаны да тары бюртюк тенгли бир жокъду. Иш ол умут этгенча туююл эсе уа? Къоркъутуп, «тартмабоюн» къайры барлыкъды? Къыз «тюзмю айтама» дегенча, председателни бойнуна кёз жетдирди. Аубекир мынга хорлатып къоярча, алай ётсюз кёрюнмейди. Эшда Ахматха ийнанып къалыргъа базынмайды. Аубекир ийнанын да Сафар бла ёрелешсин. Председателни айтханлары керти болуп къалсала уа? Угъай, Аубекир тынгылы билмеген заты ючюн жагъасын жыртырмаучуду. Адамны эки башымы барды? Айхай, ол жангыз башха да кесинг ие болсанг, не хата? Анга ненча жаланбыдыр къарайды. Атасыз ёсген тынчмыды...

Аубекир гитчелей ёксюзлюкню сынагъанды да доюн кюн кёре келмегенди... Энди уа, аллахха жаны къурман болсун, сабийлери гыржын бурхусуз, акъсыз къалмайдыла.

Алай Наипхан, тилсиз кибик, нек тынгылайды? Сёзмю тапмайды, къоркъгъанмы этеди? Аны жухуна ким урлукъду? Ма бусагъат, бир кесек мычып, муратын айтыр! Артха салмаз. Неден башласын ансы? Алай нек эсе да къызны аузундан сёз чыкъмады. Кертда дегенлей, Наипхан Ахматны быладан: Аубекирден, Крайдан игими танийды. Ала айтмагъанны айтыргъа аны не атасыны башы къалгъанды? Танып да, не хазна танийды. Бир элиди, иги ишлейди, тюзлюкню суйген кишиди, жарлыды. Андан сора уа? Андан сора уа не?! Эшда, къызчыкъ, башхалагъа айып этерге кюрешгенликге, сен да башхалача къоркъакъса. Угъай, къызчыкъ, алай бош сунаса, алай сунуп, керексизге инжилме. Айтчыгъыз бир, тиширыу эркишилени ауузларына чапса, ол игимиди? Къой,

къой, Наипхан, базынмай эсенг, излеме сылтау, излеме. Аузунгу тыялмаймыса деселе уа? Тюз айтырыкъдыла. Адамланы игилик кёрюрлерин ала бир къыз тиширыуданмы аз сюедиле. Аузун тыялмай, айыплы болуп къала эди.

Э-э, Наипхан, тышындан къарап, багъа бичген тынчды. Ишни кёзюне жетгенде, башха тюрлю оюнла чыгъадыла. Сен кесинге тулукъ бла бир сылтау тапдын да къойдунг. Хар ким да алай этеди, баям. Хар кимни да хомухлукъгъа хорлатхан сагъаты болур. Наипхан а, ийнаныгъыз, аз замандан эсин жыяр, айтыр ол, айтырын артха салмаз. Бюгюн а нек эсе да... хазнамыды, жангы адам... Кагы болмагъан жерге къалагъын сугъуп, тырман эштген иги туююдю. «Алда кесинги, харип, алда. Сен кимни алдайса? Кесинги, — деди къыз ичинден. — Къарыусузла барысы да алай этиучюдюле». Къыз ёрге туруп, эшикге чыгъаргъа, Иналукъ конторгъа кирди. Наипхан аны бла саламлашмады. Тюзюнлей барып, эл ёзенни ичи бла ётуп, алайы правленден узакъ туююл эди, жар башында тохтады. Былайдан хар зат да, къол аяздача, ачыкъ кёрюнеди. Къыйырсыз ёзен тырнакъ басар жери къалмай сюрюлгенди. Къыйырсыз ёзен. Ол энди къызны чач эшмелерича къаралып, биченликде дурулагъа ушаш бурулуп-бурулуп жатады. Керилип, узакъгъа, Наипханны кёзю жетген жерге дери, созулуп жатады. Кече тюшген чыкъ къуруйду, сюрдюню башына тылпыу шош жайылады. Тюнене жангы сюрдюде иги тойгъан тауукъла бюгюн да аны умутун этип, бери келгендиле. Кече мында бир затларын тас этип, энди аны излегенлей айланадыла. Сюрдюча къара къаргъала, жууукъдан сюелген адамгъа артыкъ бек ышанмай, тохтап къарай да, кишенленип тургъанча, чика-чика этип, ёрге-эншге секиришедиле. Наипханны сабийлиги чёрчек тайчыкъча жортуп озгъан ёзен, бюгюн башха бет алгъанды. Кеси кирик гитче къызчыкъла бла бирге кюн сайын жалан аякълай бери къууулуп келиучюсю аны эсиндеди. Мында уа — къалын биченлик, эл бла бир жыгыра. Наипхан, этекчигин чыкъ жибите, аладан жыртханды. Атлагъаны сайын а, гюллеге тюбей эди. Къызыл, сары, акъ — тюрлю-тюрлю гюллеге. Ала — Наипханча ариучукъла, назикле.

Къарыусуз гюллеге эсирип ёсген биченликде жер, суу, кюн жылыу да аз жете эди. Наипханны къолу тиертиймез, гебенек къанатыча, эзилеп къалыучелле. Гюлле-

ге биченлик азап чекдире эди. Сабийчиклеге уа — адамла: ёзенден аланы хар заманда бир атлы күүуучу-сун Наипхан унутмагъанды. Сабийле ёзенде жиянладан кърккъгъандыла, атлыны жияннга ушагъан къамчисинден а — андан да бек. Узакъда атлыны кърарелдиси эсленир-эсленмез, ала артха күүулуша эдиле, алай бери келгенлеринден эсе — къыстау Наипхан чабалмай, аякълары ханслагъа чырмашып, биченликде аз къалмагъанды. Ол жыгъыла, къоба алай къалыучеди. Биченликден чыккъгъан жерде уа — суу баргъан илипин. Кирирге — терен, секирирге асыры кенг. Атлыны къамчиси этдирмеген а не къалыучу эди: къызчыкъ бут шаугютлерин ачытып секириучеди. Секиргенде уа жыгырамы эди къайгъы? Наипхан, къучагъын керип, къыйынын суугъа теге эди. Боз суу къызчыкъны къучагъында жылыннган жыгыраланы, гюллени алып кете тургъанды, аны күүуанчын алып кетгенлей. Ол суу энгда да саркъады. Ол баразадан кенг туююлдо. Наипхан энди юсю бла тынч атлап ётеди. Сабийлиг а аны къутургъан суугъа дери секиртиучю эди. Ким биледи, ол атлыны да огъурсузлугъун алай семирте, керексиз кърккъгъандыла. Андан Шарау, Сафар да бош къача болур эдиле.

Наипхан ол заманда атлы аланы ёзенден нек къыстагъанын хазна ангыламаучу эди. Энди уа биледи. Ёзенни иесин, атлыны да биледи...

Жыгыраларынга, гюллеринге — къызчыкъла, биченинге уа кишиле сукъланыучу ёзен! — Сенде Наипханны сабийлиги гебенекча къагъылгъанды, сен анга ачыу кеп сынатханса, күүуанч а — аз. Сабийле сени сюе эдиле. Сен а аланы — угъай, жыгъып, тобукъларын сыдыртханса. Желде шууулдагъан бийик кырдыгынг бла Наипханны жыякъларын, ууакъ-ууакъ чимдип, сопакълагъанса, атлыны уа — бир да угъай, сен аны атындан да жыкъмадынг. Энди уа ма — Наипханны аллында керилип, мамыр жатаса, шошса. Сен сабийлеге къучагъынгы керип тураса. Ма ала айланадыла, гирхолула излей болурла. Сен жылыса, тенгизча уллуса. Энди сени жыгыраларынга киши кенгден сукъланмаз.

Берекетлисе, жашауунг энди башланады — узакъ бармай, былайда будай сабанны толкъунлары шууулдарла, тенгиз толкъунлары шууулдагъанлай.

Ёзен, Наипханны келюне тийген эсенг да, ол сени сюеди. Бахсан сууну жагъасындан бешташла жыяргъа

жибермей кѡя турган эсенг да — сьуди. Эсингдеми-ди, сабийле суу жагъагъа кѡуулсала, араларына жатып кѡалыучунг, чачын тозуратып, эмеген кѡатын жатханлай? Кюз артында сен кесинг да мудах болуп кѡалыучу эдинг, эшмелери кесилген таулу кѡызлай — гюл да жокъ, жыгыра да жокъ. Чачынг желде шууулдамай, кирпичи сыртынлай болуп кѡалыученг. Ол заманда тыкыр аякчыкъларын сыдырта, сабийчикле кѡуула эдиле. Суу жагъада сьоеклеча сыйдам талыштакла жыйып кѡайтыргъа.— Наипхан, артха айланып, Бахсан суугъа кѡарады. Ол энишгеде, кѡыз сьелген жарны тьобуне, ташлагъа кесин тьое барады. «Биягъы, неге эсе да ачыуланып келесе, толкѡунларынгы кѡайыргъанса, эмилик ат жалкѡасын кѡайыргъанлай», — узакъ жолунг энди арыта болмаз — сарнауунгу ариу макѡамгъа алышханса. Наипханны эсиндеди, сен бирде, сыртынгы кѡая ташла кѡаралтып жибергенлей, сарнай эдинг, бирде уа быгъыны тешилген бугъалай ёкюрдюнг. Сен Наипханны бешикде элгендирип уятханса, анасыны шургусуна уа шургу кѡошханса. Ингир сайын гитче Наипханчыкъ, анасыны жаулугъуча, кѡара кёкге кѡарай, сен жагъаларынгдан чыгъаса да, элни талайса деп кѡоркѡгъанды, аны этегине кѡысылгъанды. Сени ёкюрююнуг алай ачы эди. Кёп ёмюрлени таулу элlege жууукъда саркѡдынг — таулу уа сени жууукъча кёралмады. Сен хапарчыгъа ушагъанса: жарсыу келтиргенсе, кѡууанч а — аз, такъыр жьореклени бьютюн такъыр кёп кере этгенсе, жарытхан а... не билейим. Алай эдинг сен, Бахсан. Таулу кѡыз сарнагъанда, анга кѡошулуп сарнадынг, насыбындан тьонгюлген кѡыз жагъангда мудах олтургъанды, огъурсуз толкѡунлагъа кёмюлюп кѡалыргъа базынмай. Сен а анга «аш-ашыкъ, аш-шыкъ» дей аякъларын жалагъанса, кесинге тартханса. Энди уа аны кибик кѡызланы тойларында чыракъла жандыраса. Наипханны да элгендирмейсе, кѡоркѡтмайса. Жыр айта, адамланы алай уятаса. Угъай, Бахсан суу, энди санга огъурсузса, кьойсюзсе деп бош айтадыла. Билеме, кишини ачитмазса, ма бусагъатда мен кирсем, сен мени жыкъмазса, алай огъурлуса, ма алай сьеме мен сени. Кёреме, кемеле, кѡайыкъла жьорютмейсе, узакъды жолунг, тенгизге сауганг а чиран бузланы сууугъу. Ашыгъаса сен, тенгиз бла тьобеширге, ашыгъаса. Сен кече, кюн да арымайса, талмайса. Сен анда, Наипхандан узакъ жерде, уллу тенгизни тирилте, солуу

аласа, нарт жортуулдан сора солугъанлай... Шуулда сен, шуулда, сабийликлеринде Шарау бла Наипхан миниучю ташны, жумарукъ къанатынлай жугъур ташны ийнакълай шуулда. Сени суу инжилеринг аны жибитгенлей турсунла — алгъынча таулу къызланы жилимукълары энди жибитмесинле. Айт жырынгы, айт. Сабийлеге бешик жыр айт, къызлагъа уа — суймеклик жыр. Наипхан кёкде шош жюзюп баргъан акъ булутчукъланы кёргөнлей, жүрегин мудахлыкъ алды. Булутла ары Гижги таба барадыла. Анда Шарау къойла кютеди. Булутла барадыла, къайры барсала да, алагъа киши айып этмез. Наипхан Шарауну кёрмегенли аз заманмы озду. Ол аны кёрюрге Гижгиге барыр эди, баууру бла барыр эди. Алай не медет. Жарамайды. Наипхан шош ётюп баргъан булутлагъа сукъланды:

Ой булутла, булутла,
Шарауну къой сюрюую,
Къызланы — суймеклик,
Сизни уа — жел сюреди.

Наипханны мудах ауазы, баям, узакъгъа эшитилмей эди: аны тийресинде гирхолула жыя тургъан сабийчикле эс бурмадыла. Къыз бош къоркъады: черекни тауушу аны ауазын башхалагъа эшитдирмез.

Ой, барыгъыз, барыгъыз —
Гижгигеди жолугъуз.
Мен Шарауну кёрмейме —
Анга сиз жолугъуъуз.

Эшда, Наипхан ауазны эркинирек чыгъара башлагъан болур эди — жашчыкъла «ишлерин» къоюп жырлагъаннга къарап тохтадыла. Къызны кёзюне сабийле кюлген этгенча кёрюндю да, кесинден, аладан да уяла, келген жолу бла ызына айланды. Энди Наипхан жырламайды, киши эштмезча, шош мурулдайды:

Ой булутла, булутла,
Таула жели — атыгъыз
Шараугъа салам элтип,
Салам алып къайтыгъыз.

Эл ичинде, тегерекни хахай-тухайгъа алдырып, бахчаланы суредиле. Кюн ёгюзлени мюйюзлерин, чомача къыйырланы да жылтыратады.

Сюрюлген бахча юлюшлени ичинде акъсылдым жер хуртакла кезиулерин сакълайдыла. Алай алагъа кезиу жетерми, жетмезми? Аны Наипхан билмейди. Эллилени асламы къанат битгенлей тирилгенди, бир къауум гытыланы эшиклери кенге ачылгъандыла, башхаларын а не жаз башыны жылыуу, не хоншуда жер сюрюлюу къууандырмайды. Ала, эшиклерин къаты этип, эртденден ингирге дери сюрюлген жерге къарагъанлай, арбазлада къауум-къауум болуп олтурадыла. Кёзлеринде окълары болса, Наипханны урур эдиле. Ызындан къарап шыбырдашадыла. Ариуму айтхан сунасыз? Къыз аны эштмейди, алай сезеди, жюреги бла сезеди. Элни бир-бир эр кишилери керексиз сёзге къатынладан да ёчдюле. Аланы атха да миндирме сёз этгенлерине тынгыла... Жер сюрюл орнуна, жаз башында иш азмыды, кёремисе, аланы къара тебеле болуп тургъанларын...

* * *

Правлен аллында эки ат арба, арлакъда уа — Сафар, Ийналукъ, дагъыда экеулен, ким болгъанларына Наипхан эслеп къарамады.

— Къайдаса? Кесинги кёп излетдинг, тейри, — деди Аубекир, тюз да келе келгенлей.

— Бош алай чыкъгъанем.— Наипхан терезе аллында мычыды.

— Аубекир, сен Ахматны танымагъан, билмеген туюлсе... — Къыз сёзюн бёлдю, къызарды.

— Сора уа? — дей эл Советни председатели жазгъанын тохтатды.

— Огъесе мен жангылгъанмы этеме? Танымаймыса?

— Да угъай, тейри, бирге иги кесек туз гыржын ашагъанбыз.— Аубекир сагъайыракъ кёрюндю.

— Мен да алай сунама, мен да таныйма, алай болуп тургъанлай... — Наипхан ашыгъып сёлеше эди.

— Бюгюн Сафар аны алай жаный туруп, экибизден бирибиз да не экибиз, Край да таныйды, ючюбюзден бирибиз аузубузну ачып сёз айталмагъанбыз. Ол неге ушайды? Къара чёпге тюшсе, айыбы бизни болмазмы? Бизни хомухлугъубуздан...

Аубекир жеринден туруп, терезе аллына келди. Кюн тыякъла аны бел баууну кюмюшлеринде ойнайдыла.

— Э, да сен а алыкъын сабийликден чыкъмагъан кёреме да. Мен Ахматны таныгъан этгенликге, ичине ки-

рипми чыкыгъанма. Адамны ниетин толу билген кёкню жети кыатысына жетгенден да кыйынды. Ол тишлерин ачханлыкыгъа, былайчыгында не жашыргъанын кыйдан билгин, — деп Аубекир кьолун жюрек аузуна салды. — Хау, биле эдим, аман адам болмаучу эди. Бусагъатда уа былайды, деп айтхан тынч туююлдю.

— Сора сен Сафар айтханны тюзге санайса, алаймыды?

— Атам Кыасайны жаны ючюн, санамайма.— Аубекир, эки имбашын ёргеракь кётюрюп, кьолларын жайды.

— Алай эсе, Ахматны терслиги жокьду дей болурса? Тюзмю ангылагъанма?

— Атамы жаны ючюн, алай да айталлыкь туююлме, ётюрюкден не асыу.

— Да, Аубекир, тамбла, сёз ючюн айтама, ол жазыкь Ахматны терслеген кыагытха кьол салыргъа тюшсе, не дериксе? —

Эл Советни председателини бети Наипханнга алгындан агыракь кёрюндю.

— Эгечим, мен сени юсюнгден кёп иги хапар эште тургъанма. Элде бек намыслы кыыз сенсе деп эштгенме. Келе келгенинглеи, Жабраил мёлекча, не соруу этесе? Таматалыкь хатерими кёрсенг а.

Аубекир нек эсе да тюр эрнин чюйюрдю, бети да эрнини чюйресича кыызарды.

— Аубекир, терс айта эсем, айып этме... Санга сормай кимге сорайым,— деди Наипхан, терезеден тышына кыарай.

Ийналуку Сафарны сакъал тюбюне кирип, ушакь этеди.

— Элде кёплени эшиклери керексизге жабылгъанларын кёре келеме. Мен кесими аланы орунларына салама да, бир тюрлю болама. Андан эсе, ёлюп кетейим, тоба, керексиз дау айтсала уа... Угъай, мен аны кишиге кечип кыоялмам. Сен кесинги аланы орнуна бир салчы. Кеслерини чыракьларын жарыкь жандырыр ючюн, башхаланы отларын кёмерге бетлерине уялмагъанла дуняда кыалай жашайдыла? Сен ала кимдиле дейсе? Тоба, кесигизсиз. Тюбюнден келгенле адамланы, бетлерине кыарап, кёллерине ушамагъанланы алып кетмейдиле. Аллах алай кыурасын адамланы анга ийнандырыргъа кюрешгенни, — Наипхан кьолларын ууа, бармакьларын чыкьырчыкьыр этдирди.

— Пай, пай, пай, не кѐп жаш табарыкъса,— деди Аубекир. Къызны бети жибиди.— Мен, Наипхан, кишиге не жаннетни, не жаханимни эшигин ачмайма...

— Жаннетге билмейме, алай жаханимге уа ача болурса.

— Айтханынга не магъана бергенинги ангылатчы?

— Да, ма, тамбла, бирсиюн дегенлей, Ахматны тутдуругъа къол салсанг, жаханимге эшик ачдынг да къойдунг. Сууапны бла гюнахны тартхан базман тюз ишлесе — насыбы...

Экиси да бираз тынгылайдыла. Арбаздан адамланы ауазлары эшитиледиле. Алай ала нени юсюнден сѐлешгенлери ангылашынмайды.

— Эгечибиз, Сафар Ахматны билмей терслегенди. Ол элге, колхозгъа да керек адамды — деп сюелгенимлей...

— Алайды, сора нек сюелмейсе?

— Тохта бир, о! Алай айтып сюелгенимлей, тамбла ол подкулачник болуп чыкъса, партия манга не айтыр? Башымы сыламаз. Душманнга мен саналмаммы? Атам Къасайны жаны ючюн, саналырма. Мени сабийлерим а гыржын ашаргъа суймеймидиле.

— Акъгъа къарады деп жиберсегиз а партия не айтыр? Ариу айтмаз да?

— Ол да алайды, кертиди.— Аубекир башын имбашларына жыяракъ этип, биягъы къолларын жайды.

— Сора сени ишинг алай да, былай да хоча тюйюлдю. Сен эки отну арасындаса.— Наипхан акъ гыранча жаулугъун имбашларына тюшюрюп, ариу айырылгъан къалын къара чачын ачды.

— Угъай, мен алай айтмайма, — деди Аубекир, ичинден а: «Не уялмагъан, къамамагъан тиширыуду. Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата, — дегенлей, муну бери нек алдырдыкъ. Ол биздеги да жаншакъды, алай туура быллайына уа тюбемегенем»...— Сабанны заранлы хансладан тазалай туруп, будай башла юзюллукдюле деп къоркъсакъ, биз аны хансха кесдирип къоймабызмы. Огъесе, санга башха тюйюлмюдю?

— Мен тенгибизни жарсытып, душманыбызны къууандыра болурбузму, дегенден айтама.

— Айхай, биз файхамбарла тюйюлбюз, ол — душман, бу а — шуѐх деп билип барырча.

— Ахматчаланы ангылагъан алай кыйынмыды да?

— Кыйынды, Наипхан, кыйынды. Сора, эгечим, мени тюз ангыла. Аллай терсликчикле бизге дери да бола келгендиле. Энтда болурла. Аны бла мени ишим жокъду. Таулулада «Кагынг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма», — деп, алапат сёзле бардыла. Мен керексиз даурну суймейме. Ишинги, жеринги бил. Ашынгы, суунгу таба эсенг, жаша. «Билеме» дегенден эсе, «билмейме» деп кыйгъан кеп да тынчды. Билмейме и всё. Гюняхы, суабы да керек туююл. Сен да жанынга тынчлыкъ излейсе, хар адамны излегени да олду, даурну аз эт...

— Сау бол, атам-анам юйретмез затланы юйретдинг, — Наипхан Аубекирни кезюне къарады да, аны бетин бишген лэкъумгъа ушатды.

«Алай къуран сен. Къуйрукъ булгъап кюрешдинг эсенг да, ич ауруунгу билдирдинг».

— Тоба, Аубекир, билген затыма билмейме деп, тиширыу башым бла окъуна айталлыкъ туююлма. Башына бёрк кийгенге уа ол бютюн да ушамайды. Ушагъан не — андан эсе ёлген этейим, — деди да Наипхан жаулугъун башына хыны тартды.

— Алан, Наипхан, чыгъамысыз, — деп сёлешди эшикден ким эсе да. — Къагъыт, карандаш унутма, маржа.

— Бусагъат...

VIII

Наипханлары ат арбаны алгъа жиберип, кеслери уа жыяу барадыла. Ийналуку айтханлай, мирзеу жыйыу элни башындан башланса тапды. Ауур жюкленнген арба бла артха къайтхандан эсе, жюклей-жюклей, правлен аллына келип къалгъан игиди. Правленни жер ююю колхоз къура-ла башланнгандан бери кюфлюк этеди. Ол бек уллуду. Ачхыч да Ийналукуну къолундады.

Эл башына жыяу барыргъа ауурсуннган болур, тулукъланы, эски машокланы тюбюне салып, къарт киши, арбада олтурады. Жол арбаны арт жанын ары-бери быргъайды. Ийналуку да, толмай къалгъан тулукъ кибик, чайкъалады. Ол арбагъа бош миннгенди. Туююлмеген жери къалмады. Кёргенле да не айта болурла? Къарт, къарыусузду деп кёллерине келир. Бу артмакчыла тенгли баралмаймыды? Ийналуку кесин къарыусуз сундурмазгъа

керекди. Аллаиладан киши кьоркьмайды, басынчакълап кьоядыла. Ийналукуну уа — бютюн да. Элде аны сюймеген аз адам болмаучу эди. Алай терк унутурламы, дейсиз. Таулу дертин ёмюрде да унутмаз. Сора Ийналукуну малтарыкь эдигиз... Ол арбазлагъа кьарады: адам эслемеди. Асто, была кьырылыпмы кьалгъандыла? Аллах айтсын. Алай адамла кёзге урунмазгъа нек кюрешгенлерин сизди да, кьартны жюрегин кьоркьуу алды. Барып, жухунг киритлеге тирелип кьалса, кёп мирзеу жыярса. Арбаланы кьурлай тыхырматып кьайтыргъа сюймейди. Дагъыда: «Кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла» дейдиле. Не этериксе. Аны ючюн Ийналукуну неси кьорайды? Адамланы арт кьабынларын сыйырсанг а, ариу айтырла. Бизге кьазгъан кёрлерине кеслери тюшюп, боюнларын сындырсала — тохтарла. Ийналукуну бетине сиз тюкюргенсиз, ол да бу «социализм мюлк» деп махтанганлары не болгъанын туура этмесе. Ашыкьмагъыз, тюбюгюзге жылы суу ийилир, колхозугъузну биягъы кесигиз таларсыз. Озгъан жаз башында эллиле жангы кьурала тургъан колхозну кеслери чачып кетгенлерин Ийналуку унутмагъанды. Уллу аллах, сен анга энтда алай кёл кенгдирирча бир кюн бер... Адамла недиле? Башха болмай, кьой сюрюу кибикдиле. Бири кьаядан секирсе, барысы да ызындан кьуюладыла. Баям, билмей тургъанлай, арбаны чархы чунгургъа кетген болур эди, кьарт артына жыгъылды. Ийналуку чонкьайып, кьобалмай кюрешгенин кёргенде, Наипханны кюлкю кьысыды...

— Кёзлерингми чыкьгъандыла? — Кьарт ачыуун арбачы жашдан алыр умут этип, тыягъы бла аны жамаулу аркьасына кьатылды.

— О, мен не этгенме?

— Талау кьарнынга! Жыкьгъан этгенсе, ёзге уа не этерик эдинг.

Ийналукуну насыбына, тегерекде киши жокь эди. Жалан да, кёп бармазлыкь, эки ал тиши болмагъан бир жашчыкь, Ийналуку аны кюлдюрюрге жыгъылгъанча, тохтап, иги кесекге дери «тхе-тхе» дегенлей турду. Ай, ол а ишми эди. Бу от тёбеси боллукъланы кьууандырмагъа эди ансы, — кьарт ызындан жыяу келгенлеге кьарады. Наипхан жаулукь кьанаты бла кюлгенин жабаргъа кюреше келеди. «Уялмагъан гажайчыкь, жаулукь кьанатынгдан кьарылып ёллюкчюк». — Ийналукуну кёзлери

къызны жан сюеклерине илиндиле,— ала кенг эдиле. «Сафарны къарны бурлукъ тюйюлдю. Гошаяхча бир ариуну алса»,— деди ичинден.— Ай дуня, ай заман а. Дуня да бузулду, заман да кетди. Ийналуку тургъанлай, ол биреуге жетмез эди. Тап, динден чыгып къалса да, байлыкъчыгыны эки тенгден бирин берлик болса да, ол тегерегинде къагылырча, аллында буюгъурча этер эди. Энди уа ма, кюле келеди. Къарт эшек кибики, бу аякъларынын нек чонкъайтады, дей болурса. Охо, сени да, бош сукъланана ансы, алааматлыгынг жокъду. Байтал кибики. Сюрте болур картошдан, андан сыйдам керюнеди.— Ийналуку Наипханга жютю къарай эди. Къыз аны эслеп уялыракъмы болду — кюлгенин тохтатып... сагышлы бет алды. Мирзеу жыяргъа бар дегенлей, таукелленип къалгъанына Наипхан жарсып келеди. Къыз башы бла кишилеге тенг болуп айланьргъа анга керекмейди. Кеслери жетишмейми къаллыкъдыла? Ким ариу айтыр, ким — эрши... Охо да, анга жукъ жетмегенин, сокъур тюйюл эселе, керюрле.

! Эл къыйырында эки юйде да жан керюнмейди. Ийналуку арбадан тюшюп, негерлери жетгинчи тезмей, арбазланы бирине ташайды. Баям, юйню иеси, кеп болмай, кетгенди, къайры аман жолгъа кетген эсе да, арбаз ариу сыйпалып, суу бюркюлгени къурумай, геген да алай босагъа аллында турады. Ийналуку жатма тюбюне къарады. Анда болмагъан хырт-мырт жокъду, эски бешик, арба чархла, къатхан чабырла, эшек жаурлукъ бла иери, чырдыда сапсыз, бутагы сынган сенек, чалгы гылмай. Жатманы къабыргъасында уа, баям, ала бек керекли затлары болур эдиле, салам дух, жугъутур мюйюзле, тасма жантау. «Тасма жантау! — Ийналукуну кезлери жандыла, ол сакъалын терк-терк сылады.— Учхара жерде тура кереем, Чокка улу аны жаратамы билликди... Керти къолгъа тюшсе, иги боллукъ эди. Файхамбар да кеси башына тилек эте жашагъанды.— Къарт тегерекге сагъайды.— Муратларына жетмезликле жетип къалдыла ансы»...

— Алан, Ийналуку, не тураса? Ол уллу къара киритни кермеймисе? — Аубекир эски чалыны башы бла арбазгъа къарады.

— Да бу къайры жер тюбюне кирди, деп къарай эдим.

— Юйюнге ахшылыкъ, адам адамны чырдыдамы излейди?

Аубекирни чимдигенин онгсунмай, Ийналуць сылтау-
гъа ары да, бери да ётюп, юнню тегерегине къарады.
«Къыйынлыны ююю къыйырда». Чокка улу онгмагъы эди.
Ийналуць излеген да олду. Законну, колхозну аты бла
жарлыны бютюн жарлы этсенг — башына акъыл кирир.

— Кёрдюгюзмю, сиз бу аламаты, сейирни? Биз, эки
бутубузну ат этип, бери келип, ол а бугъуп, къайсы те-
шикден къарайды, не билейим. «Дизиртир» деп, мынга
айтыргъа керекди. Наипхан, жаз, иги тынгылы жаз. Тазир
да салып, мирзеуюн аркъасына кётюрюп келирча этерге
керекди.— Ийналуць тыягъы бла чархны гузаларын
ууакъ-ууакъ къакъды.

— Чоккаев кеси ишдеди, колхоз ише. Юй бийчеси
уа бир жумушуна чыкъгъан болур... Алып да, не аллыкъ-
быз андан...

— Алып не аллыкъбыз! — Ийналуць Наипханны эрик-
леди. — Жангыз Таусо бергеннге къарап къалса, колхоз
башы бла болмаз. Мынга уа — арпа сылтау, ол тюз бой-
лу адамды деялыкъмысыз? — Къарт тыягъы бла кирит
салынып тургъан экинчи юнню кёргюзтдю. Не Наипхан,
не Аубекир жууап къайтармадыла. «Къачмазгъа керек
эдиле,— деп келди къызы кёлуне.— Былагъа ким
зорлукъ этерикди. Жангылгъандыла. Ким эсе да алда-
гъанды, баям, колхозну суймегенле аз туюлдюле.
Кимни кир ниетли ишиди — аны къайдан билгин». Наипхан
бир заманда да Ийналуцьну иги адамгъа санамагъанды
да, ол адамланы аманларгъа чурум табарын суймейди.

Комис башха арбазгъа кирди. Олсагъат аны аллына
гумудан бир къарт къатын чыкъды. Бети, нек эсе да,
къансызды, къоркъгъанын билдирмезге кюреше болур,
сансыз хал алып, аузун бек ачмай, алай келгенле эштир-
ча зикир айта, жууукълашды:

«Аллах деген кеч къалмаз,
Кеч къалса да, ач къалмаз.
Ла-ийлаха — иллаллах, ла-ийлаха — иллаллах».

— Кюнюнг ахшы болсун, Кёгюрчюн.

— Ахшылыкъ кёрюгюз, жууукъ болугъуз.

— Тейри, тыякъ алып сюелсенг да, башха амалыбыз
жокъду, — деди Ийналуць.

— Угъай, аллах айтмасын, келигиз, келигиз, юйге ки-

ригиз, — Кёгюрчюн узун къара жыйрыгыны этеклери жел эте, тири атлап, юнню эшигин ачды.

— Эгечим, олтура туругъа заман жокъду. — Ийна-лукъ Кёгюрчюнню жарыкъ болганын жаратмады. «Бу-сагъат мен сени гямпирлеринги тюшюрейим». — Санга къанатла битерча хапар алып келмегенбиз.

— Ол дегенинг? Элге болмагъан бизгеми боллукъду? Кёгюрчюн юйге кирип кетди.

Ол андан чыкъгынынчы, Ийналукъ тегерекге кёз жет-дирди. Алаша гуму бла бир къабыргъада — аш юйчук, аны печини жангыз кёзюнде уа — от къобра. Ичинде не болганын къарт биялмады. Пешчикни аллында, юсюнде да гоппаны бла, тепси сюеледи. Гумуну бирси жанында — эски къашпакъ. Анда бир баймакъ эшекден сора мал кёрюнмейди. Ийналукъдача перекет къайда!

— Юйге кирмей эсегиз, былай окъуна чёкчюгюз. — Кёгюрчюн бир уллу къолан кийизни чыгъарып тапчаннга жайды.

— Охо, мында кимден уяллыкъса, сени келин этерге жашыбыз бизни да жокъ, олтурчу былайчыкъгъа, — дей, тиширыу Наипханны жингиригине къатылды.

— Къой, Кёгюрчюн, гузабаны къой, — деди Ийна-лукъ, — бизни нек келгенибизни биле болурса. — Ийна-лукъ, кёзлерин къысаракъ этип, бираз сагъышланды. — Биз сени аллынга бюгюн пакъыралача келгенбиз, алай жангыз санга — угъай.

— Факъыралыкъны аллах къанлыма да сынатмасын.

— Амин... Алай ол ишни этерге бизге закон буюр-гъанды. Правлен тохташдыргъан закон. Анга угъай деп, сен да айталмасса. Къысхасы, урлукъгъа мирзеу жыя-быз, билесе. Бусагъатда колхозгъа болушлукъ Бийнёгер-ни къарындашы Умаргъа акъ маралны сютюнден да, антым, бегирек керекди. — Ийналукъ башын ёхтем кётюрдю. — Бийнёгерни эштген болурса.

— Эштмей а, таулу туюлмеми. — Кёгюрчюн аузун къол сырты бла сюртдю да, эки къолун гюлмендисини эншге салынган къанатыны тубюнде букъдурду.

— Ийнаныгъыз, мен бу иште терслик кёрмейме. Не башхалыгъы барды, колхозубуз жангы къурала тургъан юй кибикди. Аны ахлула, хоншула болуша, толу юй эте-диле. Биз да ачданмы ёллюкбюз, болушургъа керекбиз, айып окъунады.

Наипхан ангылагъандан, Ийналукъ Кёгюрчюнню сёз-

лерин жаратмады. Ол баштёбен болуп, печде от кьобрача кьаралды. Ахырында уа сескенген этгенча, секирип ёрге турду да: — Эгечим, хар затны да болумун тюз ангылагъанладанса. Алай сёзню кьысхаракъ эт да, берлинги берип, жолубузгъа барма кьой...— Ийналуку Наипханнга бурулду.— Ненча пут тийишли кёргендиле? Айтчы.

Къыз кьолунда карандашын аузуна кьапды да, халы бла тутдурулгъан саргъылдым кьагъыт чапракьны аудурду.

— Задания эки путду.

— Анга уа, эгечим, бир да эринме...

— Ар, аймыды, ол кёп тьююлдю, кьолайыбызны билип этген болурла.

Наипхан Кёгюрчюн «ар» деген сёзню не магъанада айтханын билялмай эди.

— Кесигиз билгенден, Ийналуку, ол биздеги аркъасына кётюрюп, ненча гёренке болгъанын ёнчелемеген эдик, бир кьапчыку нартюх элтгенли, кёп заман озмагъанды, картох да элтген эди, ийнан. Энди уа аллахны хакъына, доюн тьююлбюз. Ар, аз, кёп эсе да, эки тенг этейик. Угъай, дей эсегиз а, ол бир эшекни мирзеуге алышсам деп, Шхалукъагъа кетгенди, кьайытхынчы тёзюгюз.

— Бизге андан тюшерик жокьду. Тапханчыгъынги бери аллыбызгъа чыгъар, не бизни ары элт.

Кёгюрчюн жёбелеп кетди да, гумуну эшигин ачды. Олсагъат Наипханны бурнуна эрик ийис урду.

— Э, кьой сен бу кьуртха Сатанайны, мен муну сёзюне ийнаналмайма, — Ийналуку эки кьолун да артына салып, арбазда ары-бери атлайды.

— Да, кёрейик бир, — деди Аубекир.

— Ийнан, мен умут этгенден азды. Къалай тап кёре эсегиз, алай этигиз, — деди Кёгюрчюн, жарты тулукьну гумуну босагъасындан бери сюрей.

— Муну уа несин эки тенг этдирирге айтаса? Атасынасы да бир пут тьююлмюдю! Эки тап, эгечиби, эки.

— Ауруунгу алайым, айт, кьайдан табайым.

— Кьысдырыгъым жокьду деп Ийналукуну ийнандыралмазса. Алдаргъа кюрешме, закон санга аны кечмез.

Комиссияны председатели сакъалын сылады, сора

биягы тапчанга олтурду. Тиширыуну юсюне сюелип селешген анга ушамайды. Сабырлык керекди.

Аубекир не Ийналуку сёзюне сёз кьошаргъа, не Кёгюрчюннге эрши кёрюнюрге суймейди. Ол эки кьолун да артына тутуп, аз гуппурурак да болуп, сабийле бла безирейди. Ала, баям, ата-аналары жиберген болурла, арбазгъа ётерге да базынмай, таш хуна артындан кёзчюклерин жылтыратадыла. Наипхан а кесин къалай жюрюнюрге билмей эди. Ол ангылагъанга кёре, Ийналукъ къатылыкъ этерге кюрешеди.

— Ай, Ийналукъ, мыйыкъларынга жау бурхула бузлатып жашарыкъ, мен акъ чачым бла сизни къалай алдарем. Санга не да Наипхангамы береме? Колхозгъа береме, анда уа сизми артыкъ жашарыкъсыз. Мени эки аягымы бир уюкгъа сукъгъанлыкъгъа, артыкмыды? Тапсанг, кьойма. — Кёгюрчюн эринлерин къаты кысып, бир жанына бурулду. Наипхан аны эрин кыйырларында эндиге дери эсленмей тургъан эки терен ызлыкъ кёрдю. Кёзлеринде алгъыннгы жарыкълыгъындан жуку кълмады.

— Излеп биз не табаллыкъбыз. Ёчешеме, сен кыстырыкъчыгъынгы, Къамгъут бийни эмчек анасы Гошяхны асырагъанлай, асырамай эсенг, — Ийналукъ кесин ышартды.

— Хау, кёрмеймисиз ол кълаларымы.

«Къалада болмаса уа, жашамаз эдинг сен», деп келди Ийналуку кёлюне. — Эгечим, тыйма бизни. Энтда бир пут кьош да, кългъаны санга халал. Хатерин эт, колхозну сюе эсенг, законун да сюе бил, — тыягъын кётюрюп къарт жерге урду.

— Тоба, Ийналукъ, закон бир жарлыгъа хорлукъ этилсин деп айта болмаз.

— Хорлукъ, зорлукъ эсе да, не эсе да, кесинг къалай суйсенг, алай ангыла, биз закон буюргъанны этебиз. Сен кёзбау сёзле бла бизни ашыралмазса. Ма бюгюн закон айтханны артха салып бир кёрчю, тамбла гытында ийненг кълса. Болгъан затчыгъынгы кълдырмай, сибирип кьоярыкъдыла, — къарт кьолун алгъа созуп, тирмен бургъанча этди.

— Да не мадар сора? Ол къайда кълды эсе да. Гяурду былайды деп айталлыкъ... — Кёгюрчюн Наипханны кёзюне къарады. Бир кесекчик мычыгъыз. Хоншулагъа чабайым, ёнкючге табаллыкъ эсем...

— Тохта, Кёгюрчюн, бир жары да барыргъа керек туююлдю. Сен тюз айтаса, биз санга хорлукъ этерге келмегенбиз, алай сунма. Санга ийнанабыз, къолунгдан келгенни бересе, жарсыма, бир киши бир затчыгъынгы сыйырлыкъ туююлдю. Тюз айтама да, Аубекир? — деди Наипхан, ууртлары ингилик жакъгъанча къызарып. Барысы да тынгылашдыла. Ийналуку баштёбен болду. Аубекир да сагъайды. Шошлукъну хунаны ары жанында сабийлени даурлары бузады. Сабийледен къайсы эсе да, баям, бир затын тас этгенди.

«Шайтан, аны бере эсенг, муну береме.

Шайтан, Шайтан, аны бер да, муну ал», — деди.

Жашчыкъ къолунда ташны гыллыулатханын Наипхан кёреди.

Ийналуку, жауарыкъ кюнча къаралып, башын кётюрдю. — Къызы, — деди ол шош ауаз бла. — Сени бери нек жибергендиле? — Наипхан тынгылады. — Угъай, айтчы, — къарт тыягъын жерге-жерге къакъды. — Сен бери ким не бергенин жазаргъа келгенсе. Кючден тиргизиле келген отха суу нек къуяса. Башынга палахны тилеп да нек аласа? Сени ол сёзлеринг бу арбаздан тышына чыкъгъандан аллах сакъласын.

— Не сёзлерим? — Наипхан абызырамады. — Мен аланы къайда да айтырыкъма.

— Эй, анангы ахшы къызы, дуня халын билмеген, ит илыгъын сынайды.

— Ийналуку, сен масхара сёлеше эсенг да, нарт сёзлени бузаргъа уа керек туююлдю, — деди Наипхан ашыгып.

— Къой, къызым, къой, бусагъатда адам дегенинг къара чёпге аз затчыкъдан тюшюп къалады. Ийналуку манга кир ниетми тутхан сунаса? Амалына кёре этеди. — Кёгюрчюн къартха эслетмей, Наипханнга кёз къысды. — Ийналуку башына жетерикни билмеген адам болмаучуду. Сизге сёз келмесин ансы, биз къалай да болайыкъ, ар, ачданмы ёллюкбюз... Хоншулагъа жетип къайытайым.

— Сабыр бол, эгечим, — деди къарт. — Кёгюрчюн артха бурулду. — Башха амал табайыкъ. — Ийналуку Наипханнга терс къарады. — Сени бла уа, къызы, бюгюнден ары быллай ишге чыкъсам, ёлюгом жерге салынмай, къара къушлагъа аш болсун. Ма, Аубекир тургъанлай,

ант этеме. — Эгечим! — Ийналуь Кёгюрчюннге бурулду, — ёнчелет ол тулукдагыын.

Тиширыу юйден къамил чыгъарып, тулукъну башын артха къайырды да ары узалды. — Бисмилляхий. — Челекни башына букъучукъ кётюрюлдю. Наипханны бурнуна къууут ийис урду.

— Энди эгечим, кесинге сёз келмезча, бир башха затчыкъла да къош.

— Гяурду, бир зат табаллыкъ.

— Аз ашым, къайгысыз башым, — дейдиле. Элт мени гумучугъунга

Кёгюрчюн алгъа, ызы бла Ийналуь гумугъа кирдиле.

— Аубекир, нек тынгылайса, бу жарлыны тонап кетсек, аллах, адам да не айтыр? — Наипханны ариу къашлары ёргеракъ кётюрюлдюле. — Ёлюп къалгъы эдим, андан эсе...

— Наипхан, бюгюн оноу аны къолундады. Терссе, деп сюелирге жарамаз. Жокъду дегеннге ийнанып барсакъ, кишиден жукъ алалмакъ... Колхозну къуру журтха къаратып къояргъа жарарыкъ тюйюлдю.

— Колхозчуну уа? Бир жарлыдан хор бла алыннган, ийнан, жерде чирип къалыр. — Наипхан, сёзюн бёлюп, гумудагылагъа сагъайды.

— Хатанг жокъду, эгечим, хатанг, — деди Ийналуь... Жау ичинде бёрекча туруп жерингде. — Наипхан къартны арт сёзлерин эшталмады. — Эй, эгечим, бериринги бери эт, бермезлигинги жери эт деп эштмегенмисе? — Ийналуь башха чыккырны ачды. — Акъ тузлугъунг да барды да... Къоркъма, мынга тийдиртмем, — деди къарт шош ауаз бла.

— Бишлакъчыгъымы уа алыпмы къоясыз? Ол аман киши жаз башы ишледе борбайсыз болуп къалмагъа эди.

— Ай... киши арбазында чёп окъуна сындырмаз эдим... Бир жарагъан бишлагъынгы, сюелгенлеге эслетмей, ары букъдур. Мен эшик юсюнде тохтайым. Хы, тамамды! Жиберчигиз, ол жашны бери! Ийналуь гумуну босагъасындан къарады. Кел, кел, жаш, муну улоуунга сал! — деди Ийналуь арбачыгъа.

Улоучу жаш иги сыгъынып, чыккырчыкъны тобугъуна салды. Кеси умут этгенча, къучагына къысып элталмазлыгъын ангылагъанда уа, жерге бошлады.

— Аман хомух а,— деди къарт, тыягъын къабыргъагъа тыяндыра. — Тутчу ол жанындан.

Кёгюрчюн чыккырын элтгенлени ызларындан чыкъды. Ол гулменди къанатларын тешип, энишге бошлады. Наипхан аны жыйырылгъан арыкъ бойнун кёрдю. Бойнуну эки жанында эки кёксюл тамыр. Алада къанны жюрюгени эсленеди. Ариу айтып, Кёгюрчюнню жапсарыргъа керек эди, алай Наипхан не айтыргъа, не бла жапсарыргъа билмеди. Болмагъандан ары, чыккырын артха къайтарыргъа керекди. Аны Аубекир эталлыкъды. Алай, ёгюз кибик, тынгылауну ийип турады... Къыз эл Советни председателине къарады. Ол бир заманда да Наипханнга бююнча, бусагъатдача эриши кёрюнмегенди. Аны къуйругъуча уллу къуйрукъ, эр кишиледе угъай, къатынлада да хазна болмаз, мен харип...

— Хайда кетдик! Тыягъым не болду? — деди Ийналукъ, юсюн къагъа.

Кёгюрчюн кючден-бутдан атлай барып, гумудан къартны тыягъын чыгъарды.

— Сау бол! — Ийналукъ арбаз ортасында тохтап сагъышланды. — Эгечим, артыкъ бек къууандырмагъаныбызны билеме. Алай бизде айып жокъду. Бир жанны да арбазына суююп кирмейбиз. Амалыбыз алайды. Не этериксе, тёз. Алгъыш биргеди.

Орамгъа чыкъгъандан сора, Наипхан тынгылап къоялмады.

— Ийналукъ, колхозчуну гумусун тонап кетгенинг а ненгди? Ким не айтса да, мен сени ишлеринги ангыламайма.

— Алан, сен, къызы, къаллайла сёлешесе? Атамы юйюнеми элтеме. Аман тенг тешикли тон кибикди. Неди бу этиуюнг? Жукъгъа жарамай эсенг да, соруучу мёлекча, соруу этип турмачы, — деди Ийналукъ. — Кеси башынгы къоркъуун эте эсенг, сизден жукъ алмакъ — къуллукъчу ушайса да.

Ийналукъ туура алай ачыу тиерча зат айтыр деп Наипханны эсинде жокъ эди. Алгъа ол бир кесек абызырады, эс жыйгъанда уа, аны къартлыкъ хатерин этмеди.

— Уручу бирсилени да уручу сунады, Ийналукъ. Эллилеге хорлукъ этип, кёбюрек жыйсам, кесими унутуп къоярла депми умут этесел!

Наипхан, кеси да билмей, Ийналукъну жюрегини те-

ренинде жашырын кьоркьюуна кьатылды. Ийналукуну санлары кьоргъашин кирик ауур болдула. «Сени жауунг тиширууну аманы бла жолгъа чыкьсын,— деди кеси кесине.— Бусагъатда былай эте тургъан ол аман Сафаргъа барса уа, кеч да кет! Кьатынына тынгыламай Сафар Ийналукугъа тынгыларыкьды? Аны тергемей кьоярча, Ийналукуну башына атмы ургъанды?.. Тохта, мен сени председателге кьатын болургъа кьойгъан угъай, бетсиз селешгенинг ючюн, аурумай ёлюрча кюннге жетдирирме, аллах айтса...

— Кьызым, — деди кьарт, атлашын бёле. — Мен сени кеси баламча кёре эдим да, бюгюн жаныма тийдинг. Тилинг, гяурчукъ, бичакъ кирик, сёзюнг а — окълай. Тюртмюртню кьояйыкъ, уллу ишде келишиулюк керекди. Бизни бюгюнню ишибиз халкьгъа, кьыралгъа да хайырлыды.

— Ийналуку, асыры оздурабыз. Жарты молла дин бузады.

— Мен сени былай жумушакъ жюрекличик болгъанынг бир да билмей эдим. Алайды да, адам адамны таныр ючюн, кьазанлашыргъа керекди, тоба, тоба...

— Кьоюгуз сёзю, эштдиресиз, — деди Аубекир, арбадан эр киши чыкьгъанын кёрюп.

— Кьонакъ аламыса, Таукес?

— Кьонакьдан душман кьачсын,— деди ол, кьашларын туюп. Аны ауазы базыкьды.

Биринден гитче юч сабий арбада эски кийизге олтуруп, кьара чёмюшчюклеге терк-терк узала, бушто ашайдыла. Дагыда эки жашчыгъ а, ала абаданладыла, талкьы басадыла. Бирлери, эски кёлекчиги да киндик башында тохтап, кёрюк басханлай, талкьы сапны ёргеншге этеди. Башхасы уа, тили бла сол уууртун кёпдюрюп, келгенлеге кьараргъа кюреше, чабырлыкьны бурады.

— Таукес, была бары да кесингимидиле? — деп сорду Ийналуку.

— Алай сунуп турама, — деп гюрюлдеди ол. «Аман агъачны жонгурчхасы кёп болады. Оразайны жашындан аллах жангызын окъуна кьызгъанганды. Сёзю ауур бармасы ансы, Ийналуку аллахны да терс ишчиклерин кёре келеди. Жашдан кьартха жыйгъан ырысхысы башына жугьарча болмай, бу мачалагъа, гыбышылагъа тегюлдю.

Ийналукуъну жюреги эки жарылып къалмай иги турады. Кёремисе, нечик ашайдыла. Бети къарады, Ийналукуъну сабийи алай ашамаса эди. Была уа — тонгузчукъла кибик...»

— Таукес, не добар жашчыкъларынг бардыла. Тфуй, аман кёзден къалсынла.— Ийналукуъ, энишге ийилип, сабийчикледен бирини уууртчугъуна къатылды.— Бас, бас, аманкайчыкъ.

IX

Шарау Наипханны къуллукъчу болгъанын къошда окъуна эштгенди. Ол анга не чамланмады, не къууанмады. Иш туура алай туююл эсе да элден хапар айтып келген къойчу нёгери бла уллу хапарлашмады. Наипхан аны Сафаргъа алышханлыкъгъа, ол анга аман, иги да айтыргъа суймейди. Нёгери, Шарауну келюн алыр умут этип, элде жюрюген таурухну къыздыра башлагъанда, Шарау:

— Жууугъум, ол къатын сёзлеге этегинги бош жайып айланганса. Мен аланы бирине да ийнанмайма,— деп къошну огъары мюйюшюнде мулжаргъа тыялды. Алай гурушхасы уа жюрегине тынчлыкъ бермеди. «Наипхан Сафарны суймесе, ол болгъан жерде ишлерге унамаз эди. Аны билмеген телини элге аллах бермесин, энди уа не? Экиси да — къуллукъчула, кече кюн да бирге. Сафар Наипханны хар аллахны кюнюнден кёрлюкдю». Шарауну чач тюклери ёрге турдула. Ол къызгъа жан амагъанына, къызны Сафаргъа барлыгъы анга жугъутур къулагъына жел къакъгъанча да кёрюнемегенине кеси кесин ийнандырыргъа кюреше эди. Алай мулжарда тыянып тургъан кесек заманчыкъны ичинде элге тигелерге тулукъ бла бир сылтау тапды.

— Наныкъ...

— Ой.

Шарау тынгылады.

— Не этесе?

Бахчаланы сюрюп бошай болурламы?

— Тейри, бошай турадыла.

— Эслемегенмисе, бизни бахчаны уа сюрген болурламы?

— Да ким сюрлюкдю? Къарт анангмы?

— Кеч а бола болур деймисе?

— Тейри, эртде туююлдю. Энди урлукъ жерге тю-
шерге керекди. Энсенг а.

Шарау, Наипханны кьоркьюуун этип ашыкьгъанды, деп
айтдырыргъа суюмегенден, ол кюн жолгъа чыкьмады.
Алай тангын а кючден атдыргъан эди. Энди уа жаш элге
кирип келеди. «Хау, Шарау кьуллукъчу туююлдю, окьюуу
жокьду, кьойчуду. Алыкьын кьойлары да кеп туююл-
дюле. Аз-кеп эселе да ала колхознудула. Битеу эллиле
колхозгъа кьошулуп бошасала, аны аллында кьойла ас-
лам болурла. Кьой кютген жигитлик туююлдю дейдиле.
Болсун. Шарау биреуде жалчыда туруп келмейди. Ча-
бырларын жалчылыкьда туруп жьртмагъанды, ышым-
ларын шинжилеге киши кьойланы ызларындан чабып
талатмагъанды. Шарау колхозну кьойчусуду. Аны ючюн а
кесин Сафардан осалгъа санамайды. Анга еккелеген да
бош этеди. Наипхан Шарауну суюсе, Сафар сыйырал-
маз эди. Хорлукъ ол да этмез. Иш кьызны сайлагъанына
кере болады. Шарау Сары улуну нек терслерге керек-
ди? Болмачы чурумла излеп кюрешиу эр кишини иши
туююлдю. Сафар кьачан эсе да бир доюн жаш болма-
гъанды деп, терс кьарап туругъа жарамаз. Бусагъатда
андан алапат жокь эсе да Шарау билмейди».

Эл кьыйырында, ныгъышда, хар замандача, беш-ал-
ты киши олтуруп турадыла. Шарау, аланы керюп, кенг-
ден окьюна атындан тюшюп, кьатларына барды.

— Салам алейкум!

— Уaleyкум ассалам! — дедиле олтургъанла, ерге
кьоба.

— Кьошданмы келе келгенлигинди, Шарау? Нек аз-
гъанса былай, кьыйналгъанмы этесе? — деди аладан
бири.

— Шарау, кьойларынг кьырылгъан хапар бар эди,
кертимиди?

— Угъай, тейри, бизде аллай кьайгъы жокьду.

— Кьойла кичиу болгъандыла, деп аллай таурух жю-
рюйдю... — Инансагъыз, кьашыуу болгъан токълубуз
окьюна жокьду... — Да, харип, атанг маллагъа бек иги
эди. — Жашы, ол бизни аман кьойчукъла эсингдемиди-
ле? Бек арыкь болмай турамыдыла? — Эсимдедиле, бир
хаталары жокьду, семире башлагъандыла. — Ай, аллах
ыразы болсун! — Шарау, бир бирле барып кьойларын
сыйырып кетгендиле дейдиле, алаймыды? — Бош айта-
дыла, ол ётюрюкдю. — Кьой, кьой, Кьасай, сен а бир

да болмагъанны сордунг. Бусагъатда туура алай этерге ким базынныкъды. — Аны уа бир да билмезсе, тейри, асыры унутхансыз, эл чабып, колхозда «кюс» дерге бир мал къоймай кетгенин. — Ой, Къасай, сен а кетип тургъанладан кёреме. Олтурчу, Шарау, былай... Ол заманны бла бюгюнню сен тенгми этесе?..

Къасай бла даулашханны аты Къызылкёздю. Анга аллай ат нек аталгъанындан Шарауну хапары жокъду. Баям, бир кёзюню къызыллыгъы ючюн болур...

— Да, тейри, аллай бир зат сакълап, колхозгъа андан кёшулмайды. Бу не заманда да полтикачы эди, — деди гитче къара кишичик.

— Сен а, Аслантокъ, шыкъерини отха атханлай, не чыкъырдайса? Бир жанынг ёрге къаланныкъ эсе, кёшулсанг а!

— Аны бош айтдың, мындан алда Биляка бла мен зебленна берип кетгенбиз.

— Сизни колхозгъа кёшулгъаныгъыз, чыпчыкъ чорбатха кёнакъ болгъанлай, кёпгеми барлыкъды? Мен ары-бери аууша айланнганны суймейме.

— Сора биз ары-бери аууша айланабыз. Къасай барыбыздан да акъыллы болду эсе, энди, тейри, биз дуняда бош жашайбыз, — деди Къызылкёз.

— Къой-къой, Къызылкёз, андан нек кёлюнг къалады? Ол харип, ёгюзню бичакъ болгъан жерге элтип кесерге кюрешгенледенди, — деди эндиге дери тынгылауну басып тургъан Кёнакъалий. Ол, бирсилеге эслетмей, Шарауну тобугъуна къатылып, кёз къысды. — Колхозгъа кёшулама десе окъуна, аны ары ким аллыкъды? Осалланы, жартыланы унамайдыла, дейдиле.

— Ой сенден аманны, ююю къурусун, — деп чамланды Къасай. — Айтчы, сени менден къалайынг артыкъды? Сени унай эселе, мени нек унамайдыла!

Къайсы эсе да кюлдю.

— Угъай, угъай, дыгъылынга уа къатылмаз эдиле да.

— Дыгъылыгъызгъа сизни иги къатылыныр, Ийналуку бла Аубекир элни ол жанындан кирип тапханларын сибирип келген хапарлары жокъду да. Аузугъузгъа чибинле кёзлап башласала, айтырма.

— Къасай, сен да, тонну чюйреси бла сабийни кьоркютханлай, муну бла кьоркьута, кьырдың. — Бластны хайырындан жер кьоллу болгъанса. Аллахха шукур этип, барып кьаллыкъ эдинг, харип, — деди биягъы Къызылкёз.

— Охо, сиз этигиз шукур да, не да. Мен а шукур эте кетип, шорпасыз къалыргъа суймейме...

— Алан, Къасай,— —деди Аслантокъ.— «Ёмюрюмде башым жалчылыкъдан къутулмады, жылы тешекде бир кече тынчаймадым»,— деп кесинг жарсып айланмагъанмыса? Энди уа, аланла, мынга бир къарагъыз, колхоз десенг, чыгырны къатында къутукъну сагъынганча болады. Колхоз санга керек туюл эсе, сен колхозгъа неге керексе? «Менсиз къалай жашарыкъса?» деп, къама къынын къоркъутханлай, антсызса, ёмюрде къошулсанг, оллахий, керти айтханыма.— Сёзюне ыразылыкъ излей, кишичик олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады.

Барысы да тынгылашдыла. Къасай, жауурунларын къымылдатып, кеси кесин къашыды.

— Тейри, мени сартын, Аслантокъ тюз айтды. Эртде, кеч болса да, колхозгъа кирмей, къошулмай бир инсан да къалмаз. Адам, не десенг да, элсиз кечиналмаз. Кечинеме десе, бети къарады, ол кюн кёрмесе...

— Сора алгъын биз барыбыз да бёрюлечамы жашагъанбыз,— деп биягъы Къасай Къызылкёзню аузуна чапды. — Шайтаннга бла бёрюге малны нёгер этгенлей, мени элтип Иналукугъа къошханлыкъгъа, зауукъ кюн кёргюзтюрсюз. Колхоз жарлылагъа къуралгъан зат эсе, алгъын бизге къошулургъа кюсемей айланганланы келтирип, колхозгъа алгъан къыллы да къоймай, тамата нек этедиле?

— Алан, Къасай, къош бара-бара тюзеледи.— деди Аслантокъ мюйюз саплы бичагъы бла агъач жона.

— Да ол тюзелгинчи, манга боллугъу бир болса, ёмюрюнде тюзелмей къалсын.

— Сен бюгюн эл журтдан кёбюп чыкъмагъан эсенг, сантланаса? Элде ары — оракъ, бери — чалгъы болургъа кюрешип айланганланы асыры унутаса!..

— Сюрюуде бир кичиу токълу да болмай а, — деди сокъур Хусей. Ол, олтургъанланы тебен жанларында ташха чёгюп, тюгяхын бла чёмючню ичин къыра эди.

— Да бир кичиу токълу уа сау сюрюуге кичиу жукъдуруп да къоюучуду. Берчи бичагъынгы былай,— Къасай Аслантокъдан бичакъны алып, тырнакъ тюплерин тазалай башлады.

— Адамны ич ауруун билген токълуну кичиуюн эслегенча туюлдю. Алай эртде, кеч болса да, ол халкъгъа ачыкъланыр, — деди Къызылкёз.

— Алан, Къзылкъёз, «халкъгъа ачыкъланыр» дегенинг эсима тышюрдю. Тёбен элни пирсидателин таныучуму эдинг? Алып кетдиле дейдиле.

— Эй-я, таланган!

— Тейри, алай.

— Нек дейдиле?

— Да, ким биледи. Кулакды деп, къара чёпге алынып тургъанлагъа жакъ басханды дейдиле, оу дейдиле, шау дейдиле.

— Аны айтама, аманлыкъ этип, элден киши къутулмаз.

— Хау, элге соруп тутадыла. — Сакълап тур. Элге андан не жетеди? — Къасай знишге ийилип, чабырыны юзюлген чыгын кесип атды.

— Аны бош айтаса, эл аузу эркек атха тай тапдырады.

— Эштген этгенме, тапдырыб а кёрмегенме. Бар палахны башы анда туююлмюдю, аууздан келгенча, къолдан келмейди.

— Тейри, къолдан да келе башлагъанды...

— Бери бир тынгылачыгъыз. — Олтургъанла барысы да Къонакъалийге бурулдула.

— Газетде жазылып эди. Жаш окъугъанды. «Хы» деген төрт элде колхоз къуралып бошай турады дейди. Да не? Алай окъуна болур.

— Къайсылалла ала?

— Кёнделен, сора Огъары Бахсан, Ташлы-Тала, дагъыда къайсы эсе да бир эл.

— Игиди, иги.

— Алай а болгъа эди.

— Эштингми, Къасай? Сен колхозну аягъын марап тургъанны къой да, жарлылыгъынгы бил, — деди Къызылкъёз.

— Эл быстырын жуугъанда, сен тонунгу жууаргъа бош кюрешесе, — деп къошду Аслантокъ да.

— Эл, эл дегиз да туругъуз, эллиле саулай колхозгъа член болуп бошагъанмыдыла? Угъай, тейри, алыкъын «хы» деген жартысы къошулмагъанды. Да сора мен нек ашыгъама?

— Ала да сенича бир аллах ургъанла болурла. Сен алданып тургъан къауумгъа эришме, элни ахшысына

илешип, ол баргъан жанына барыргъа кюреш,— деди Къызылкёз.

— Айхай, къайсы жаны иги болгъанын билсенг, нек жарлы эди башынг.

Ныгъышдагыла ушакъны тохтатдыла. Сафар фазтону бла озуп бара эди. Ол, кёк ажирни жоргъасын селейт-мей, билинир-билинемез баш къагып салам берди.

Председатель озгъанлай, олтургъанладан къайсы эсе да: «Салах улу Шараугъа мудахлыкъ нек келди? Бир жукъ нек айтмайса?» — деди.

— Айтып, не айтайым? Къошда биз эштген жокъ, сизге тынгылайма.

Шарау былайдан кетериги келип, кетерге уа амал табалмай олтурады. «Ким биледи, бир кесек мычымаса кёллерине не келир, Наипханны кёрюрге ашыгъады, харип, деп окъуна къоярла. Сёз туудуруп ючюн ныгъышдагылагъа кепмю керекди?» Шарау ала кесини жүрек жарсыуун билип къоярыкъ суна эди. Сафар фазтонуна минип озгъанлы уа, къойчу жашны жүрегин бир зат шош тарайды...

— Айып этмесегиз, кете барып эдим, — деди ол.

— Аллах айып этмесин.

Шарау, ныгъышдагыыланы кёз туураларындан ташайгъанлай, суу жагъагъа тигеледи. Ол кесин атына суу ичирирге баргъан сундура эди. Алай ат суу ичмейди. Шарау а аны бойнун сылай сюеледи. Киши да — жокъ, Наипхан да — жокъ. Алгъаракълада уа былайда ала сейир тап тюбеп къалыучелле, сора былайда Шараугъа къанат битиучеди. Баям, Наипхан ол заманда Шарауну келирин сакълай эди, аллына къарай эди. Энди уа не? Айхай, энди ол Шарауну къошдан келгенин билялмаз. Аны суу жагъагъа эннгенин да кёралмаз. Шарау артмагъында, хар замандача, Наипханга деп жыйгъан сары къаймагъын чыгъарды. Къарады анга, тегерегине да къарады. Ол адыргысындан къарай эди. Ахшы умутундан тюнгюлюп, къаймакъны суугъа атды, тюз да атханынлай сокъуранып, ызындан чапды. Наипханга аталгъанны суугъа элтдирип къояргъа ырыслады. Туталмады. Шарау, артха бурулуп бир къолу бла акътуякъны бойнундан къучакълады. «Ма, шуёхум, кёрдюнгмю? Мен сени бек сюеме, мени сюйген а — жокъ,— деди ол.— Ичим кюеди, бу сууну аллын кесип къойсам да, къан-

мазча. Сен а турса, кьайгьынг — жокъ, кьарнынг — токъ. Сен жюгюнгю тынч элтесе, мени жюрек жюгюм ауурду, бек ауур. Аны киши да кетюралмаз. Шуёхум, аны кетюрюп таугъа ёрлеген кьыйынды, алай ол жюкню жюрютюрге ауурсунмам, ауур эсе да, сыйлы жюкдю. Мен аны жолда кьоюп кеталмам, кьаядан атмам, суугъа да элтдирмем, кьаймакьны элтдиргенлей...— Ат Шарауну сёзлерин ангылагъанча, чыкъ тюшген кьара эриклуча мылы кёзлерин жылтыратып, шош сюеледи. — Шуёхум, Наипхан алай этер деп эсингде бармы эди? Аны сен да танийса. Жия бойнунгу кёп кере сылагъанды. «Мен сени атынгы окъуна тансыкъларыгъым келеди» — деучеди. Алай айта, Шарау жюрегин инжилтеди. Наипхан алгьынча бош турмагъанын, ишин кьоюп суу бойнуна келирге онгу да болмагъанын нек эсе да эсге алыргъа суймейди. Шарау инжиледи, жюрегини теренине кирип сорсанг а: «Угъай, Наипхан Сафарны суймейди», — дер. Ким биледи, ол кеси кёлюне келтирген затларына толу ийнанып кьалса эди, мадарын излер эди. Наипханны биреуге кьутултуп, кьуру журтха кьарап кьалыргъа суймез. Ол ёхтем таулу жашды.

Шарау кенгден окъуна анасы нартюх сууура тургъанын кёре, арбазгъа кирди.

— Анам, харип, нек кюрешесе? — Жаш атын иликичге тагъып, гелляны кьучакълады.

— Къалай ычхыналдынг, жашым, кьойларынгы кимге кьоюп кетдинг? — Гелля жаулукъ кьанаты бла бетинде, къашларында кебеклени сыйпады.

— Ычхынмай а, нёгерим жокъмуду. Тирменнгеми хазырлайса, унубуз таусулгъанмы этгенди? — деди Шарау, тегенеде бла жез тазда нартюхге кьарай.

— Угъай, ол келликлеге хазырлайма. Жетерле бусагъат.

— Кимдиле ала?

— Эштмегенмисе? Камис.

— Тапхандыла, тейри... Муну тазаламасанг, Сафарны башымы кёберикди?..

— Да Сафаргъамы беребиз?.. Айып алмайыкъ. Кирчи юйге, бир жукъ къап, ач болгъан болурса.

— Ашар кереклим жокъду. — Шарау анасыны ызындан, босагъада энишге ийилип, отоугъа кирди. — Ышымларымы алышындырлыкъ эдим. — Экиси да тынгылашдыла. Гелля Шарауну аллына къамил бла жангы чайкъал-

гъан жау, от гыржын, къара гоппан бла боза салды. — Тюнене сюзгенме.

— Анам, хар кимни бахчалары сюрюлгеннге ушайдыла. Бизники нек турады? Правлен кеси адамларына сюрдюрген хапар барды... Унутупму къойгъандыла? Эслерине салалмагъанмыса?

— Аллах бирди, Сары улуна айтхан эдим, алай... Да, айымыды, сюрюрле, кеч туююлдю. Кезиу жетсе, сюрюрле. — Гелля жашына тюз жууап берирге суймейди.

— Хоншу бахчала сюрюлюп, ортада биз нек къалгъанбыз? Сары улу не дегенди? — Шарау гыржынны хыны сындырып, къапхан а этмей, тепси юсуне атды.

— Да, айтханы жокъ эди, ийнан, бек ариу селешген эди. «Сюрдюрюбюз, жарсытмабыз,— деди,— улоу бошамай турады»,— деди...

— Улоу бошамай турады, дедими? — Шарау, къашларын туююп, къаты къысылгъан жумдурукъларын къангагъа салды.— Бюгюн окъуна бахчамы сюрдюремесем, не сюрмесем, сора мени да мыйыгъымы ала жюлюгендиле.

— Аллах, аллах! Тоба, де! Алай къалай айтаса? Бюгюн бахча сюрюлмегенликге мадулму къаллыкъды. — Бетинден къаны къачып, Гелля жыйгъычда нени эсе да излейди, алай табалмайды. — Сен чамланырча зат барды деп билмейме.

— Анам, кезю чыкъгъан къашына къоркъмайды.

— Жашчыкъ, хата азданды. Берген сютюм бла тилейме, сабыр бол. Бираз солугъан да этмей, къайрыса?..

— Хар хата мени марап тура эсе, анасы... Гелля жашыны ахыр сёзлерин эшитмеди.

Кюн ёрге ёрлеу къыйынындан къутулуп, энишге тигелей эди. Баям, аны жолуну экинчи кесеги тынчыракъ болур — терк къоратады. Башхалыкъ жокъ эсе да, Шараугъа алай кёрюндю. «Эртденликде башланмагъан иш битмез»,— не да «Иш тюшге дери — къоркъакъ, тюшден ингирге уа батыр болады»,— деп атасы айтыучу сёзлерин ол кеп кере къатлагъанды. Андан туююл эсе, къойчу эшикге чыгып кюнню кезюн кёргенинлей, ачыу къол бла алып атханча кетди. Анасыны жүрегин къыйнап да бош кюрешди. Бахчаны эртденликге сюрдюртюр да тюшден ингирге уа экиси да урлукъ салырла. Бусагъатда уа правленнге да бир барсын, жашлагъа да кёрюнсюн. Не досенг да, къошдан келмегенмиди? Наипханнга жолу-

гъурча сылтау табылса, иги боллукъ эди. Алай ары таба барыргъа сылтау жокъ.

— Ёмюрде бир эр киши этмегенни этдим бюгюн мен, анам, — деди Шарау биягъы нартюх сууура башлагъан Геллягъа.

— Ол дегенинг?

— Антыма ёлдюм. Къойдукъ бюгюн бахча сюрююню. Жаш къош ууучуна сыйыннганы чакълы нартюхден алып, къалпагъына къуюп, атыны аллына тутду. Ол эринлерин къалтыратып, эштилик-эштилик, терк окъуна къууушады.

— Андан хатадан къал. Орта кюн бизге хазна жарашхан да этмеучюдю.—Гелляны бетинде алгъыннгы гузабалыкъны ызы жокъду. Ол уллу санлы, токъ тишириуду. Шарау ангылагъандан, Гелля къарыудан да къуру туююлду. Бюгюнлюкде окъуна, керек заманда, кишиден болушлукъ тилемей, эшекни ауур жюклеп къоюучуду. Бусагъатда да ол ауур тегенени нартюхден толтуруп, тюгюне да кёрмей, тынч сууурады.

— Охо, жашчыкъ, элге да бир чыкъ, тенглеринге да тубе, — деди Гелля. Кёп турмай «камис» жетеригин ол биле эди. Къатынланы айтханлары керти эсе, Иналукъ ыразы болуп кишини арбазындан чыкъмайды. Жашчыкъ айтырын а артхамы салып къоярыкъды?! Угъай, андан эсе, ол кенгирекде турса игиди. — Шарау тюз да сехледен атлагъанынлай, къалай эсе да, кеси да суймей тургъанлай, орамны энишге къарады да эки арбаны кёрдю. Сёзсюз, ала урлукъ жыйып айланнганланы улоуларыдыла. Ала узакъда туююлдюле. Арада жалан да бешалты юй. Экиси да Муссаны арбазыны тенглигинде тохтадыла. Биринде машокла эленедиле. Экинчисинде уа не болгъанын жаш ангылаялмады. Чыккырлагъа ушайдыла. Нартюхню чыккырлагъа къуймасала, тулукъ-къапчыкъмы къуругъанды?

— Сау кел, Шарау... Суугъа кёп къарасанг, ол ёрге баргъанча кёрюнюр.— Къойчу элгеннгенми, уялгъанмы этди, ким билсин, артха хыны бурулду: сабийлигинде кеси биргелерине ёсген къызладан ючюсю, пырх-чырх эте, жол жанында тохтадыла.

— Сау болугъуз! Не кенгден сёлешесиз?

— Къозу этчик келтиргенмисе?

— Айхай да, келтиргенме... Жууукъ болугъуз, маржа.

— Ол жууукъ этеринги да жууукъ эталмай турса, кенгден къарап, — деди табакъбет кыыз, нёгерини билегинден чимдий.

— Аны айтсанг а, — деп кьошду бирси кыыз да.

Кыызла узайдыла, Шарау жууап къайтарып кюрешмедди. Уллу-уллу атлай, ол жолуна тебреди. «Къарап тур энди, сабийле окъуна къозутуп башламасала». Жашда, къартда Шарауну бёркюне узалыргъа кюрешмеген — жокъ. Элден къачып кетмесе, башха амалы кълмагъанды. Анга ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, «кыымылдагъан тиш тюшгенди» дей болурла. Жашланы суюген кыызлары башхалагъа аз къачмагъандыла. Ол Шараугъаamy тёреди. Эл аны сёзюн нек элейди? Огъесе, кеси хомухлукъму эте болур? Не да Сафар аны намысынмы сындырды? Жаш теркден терк атлай барады. Шарауну намысы тон журун туююлдо, председатель малтарча. Угъай, харип, алай а Салах улуну башы бла ойнаргъа бош кётен этесе, сыртынгда къазыкъла ойнарла.

Правленде Шахадан сора жан кёрюнмеди.

— Была къайры тас болгъандыла, кыырылыпмы кългъандыла? — деди жаш, ачыуун тиширыудан аллыкъча.

— Аях, аях, санга не богъанды? Наипханга ыысамай аай къаай айтдың? — Шаха башын эки жанына кезиу-кезиу аудурду.

— Да Наипхан а мени немди? Эгечиммиди, къатыныммыды? Къырдыгъыз муну бла...

— Жугъунг да угъай, жугъунг да, — дерге ашыкъды Шаха.

Алай Шарау аны сёзлерин эшитмей эди: ол, къарап къарагъынчы, орамны башха жанына ётдю. Анасы айтханны этип, тенглери бла «эрикгенин» кетерирча болмады. Ишни кыыстау кезиуюнде арбазлада олтуруп ким турлукъду.

Кёпмю мычыды, азмы мычыды — Шарау аны билмейди, алай юнню къатында биягъы арбаланы эслегенинде, жюреги терк-терк ура башлады, санлары, кюн узунуна ол арбалагъа кеси жегилип айланган кибик, къарыусуз болдула. Бусагъатда арбазгъа кирип, адамла, анасы да къарап тургъанлай, Наипхан бла саламлашхан а неден да къыйынды. Ай медет, Шараугъа жолда булжур сылтау чыгъып кълса эди, — неден да иги эди. Бир жанына бурулуп кетерге уа — кечди, ким не береди да, Ийналукъ кимден не алды деп келген хоншу къатынла

аны эслегендиле. Шарау сансыз халда жууукълашды. Алайды, ол жангылмагъанды, бир арбада — чыккырла, кенгбаш къошунла. Башхасында уа машок, тулукъ да бар, мирзеу кѣп туююлдо.

— Эгечден туугъан, келипми къалдынг? — Мен а, атынгы кѣрюп, сен къачып кетген сунуп тура эдим, — деди Ийналуку, Шарау арбазгъа киргенлей.

— Сизни кибик, аудуруп-жаудуруп келген къонакъладан къачыб а, — деди жаш, саламлаша.

Наипхан Шарауну кѣргенине къууаннганын сездирмезге бла къалыргъа билиялмай, симсиреди. Алгъа аны бети жангы бише башлагъан наныкъча къызарды. Артда уа башында акъ гиранчасы да, ол да бир тюрсюнлю болдула. Бети аны тасхасын билдире тургъанын къыз ангылай эди. Алай ол анга бой бермей, адамладан, Шараудан бетин къайры букъдурсун? Нек эсе да Наипханнга къоллары да артыкъ, сюелген жери да тукъур-мукъур кѣрюндюле. Ол къагъыт, карандаш алып сюелгени ючюн да уялды.

— Сени уа къуллугъунг бла алгъышлайма, — деди Шарау, къызны къолун тута. Жаш кѣлю бламы алгъышлайды, огъесе масхарамы этди, — Наипхан билиялмады, ол туююл эди къайгъысы.

— Кет, кет, Шарау, сен а мени хыликгя этгенден эрикмеучюсе, — деди Наипхан, бир кесек эс жыйып. Къызны жууабына арбаздагъыла эс бурмадыла, киши эшитген болмаз. Ол кесин батыр сѣлешген суннганлыкъгъа, сюелгенле эшитирча айталмады. Аны кеси ангылагъанча, Наипханны бети жангыдан къызарды. Алай сууукъда кѣп туруп, жылы жерге кирсенг болуучуду. Башха зат айтыргъа, не Шараугъа жукъ сорургъа къызны тили айланмады. Ол керексиз тынгылагъанын ангылап, ичинден ачыу этеди. Ийналукъ а мардадан озуп, Гелляны амалсызгъа къалдыргъанды. Наипхан, тынгылап турмай, къарт жарсытхан эллиле жанлы болуп, бир-эки сѣз къошаргъа кюреше келгенди. Энди уа аны оноуна сѣз къошар амалы жокъ: терс ангыларла, «кесинги асыры терк жууукъгъа санайса» дерле, бек алгъа Ийналуку айтыр, къызны намысына кир къондуруп сылтау тапса, сыртлада бѣрюча улуп айланыргъа да угъай демез. Наипхан сѣз къошады да не этсин, къошмайды да не этсин? Ийналуку басынчакълай башласа, Шарау тѣзмез. Бир къызса, сау эл жыйылса да тохтамаз. Ат иликичингде хора атла кишне-

тирбиз десенг да, айтханынга кѳулакѳ салмаз. Ол бош баштѳбен болуп олтурмайды.

— Ийналуку, ѳтюрюк айта эсем, санларымы суу ташла таласынла... Ийнандынгмы энди? — деди Гелля.

Анасыны кѳаргѳаннганын эшитип, Шарау башын акѳырын кѳтюрдю. Бек алгѳа кѳартха кѳарады, сора жаш бла кѳызыны кѳарамлары тюбешдиле. «Сакѳалы жетгенден тѳююл эсе, нечик азгѳанды», — деди Наипхан ичинден. — Эки ууурту ары батып, кѳз тѳюплери да кѳаралыпдыла. Не уа кѳѳюммю алданады? Мен этген кѳалпакѳны уа киеди, атмагѳанды, жалан да аз саргѳалтханды, саугѳама кир кѳондурмаучу эдинг да, саргѳалтханса. Манга сѳюймеклигинги да алай саргѳалтып кѳойгѳан болурмуса?» — деп келди да Наипханны кѳлюне, сора кѳоркѳду, ырыслады.

— Биз, Гелля, сенден чомарт жокѳду, деп тургѳанбыз. Сен а тирменчиге уууч бергенлей... Шарау, таланган, бир ѳзден сѳз айт. — Ийналуку ѳюйден шинтик чыгѳартдырып, арбазда кѳой ташны жанында олтурады.

— Сиз да башыгѳызгѳа келликни уста биле болурсуз. Гелля да дуунда не кѳалгѳанын менден, сенден да игирек биледи. Таба эсе, берсин, харип, угѳайым жокѳду, — деди Шарау.

— Антым, бу адамлагѳа жалына тилим жара болду. Алан, Аубекир, биз быланы хар бирине нек жалынабыз? Кеслери аркѳаларына кѳтюрюп келтирир орнуна... Колхозну ындырын бизми басарыкѳбыз? Закон барды да? Барды. Сора башыбызны быллай бир нек аурутабыз? Тейри, керти айтханыма.

— Хау, хау, керти айтаса. Биз, тиширыула, алайбыз. Адамны жериндеми кѳоябыз. Бишлагѳым, жаучугѳум да барды, алыгѳыз. — Шарау сѳзге кѳошулады деп кѳоркѳа эди Гелля.

Алай жаш андан кѳп тынгыламады.

— Сиз мени закон бла кѳоркѳутургѳа умут этгенча кѳрюнесиз. Закондан законсуз иш бла кѳорешгенле кѳоркѳсунла. — Шарау ѳрге туруп, Ийналукугѳа жууукѳ келди. — Табалмагѳанынги да жерден кѳазып чыгѳар деп кѳысып тохтагѳан сизнича кѳрмегенме. Бир заманда да...

— Колхоз кѳысадымы дейсе? Сора колхоз сени кѳлюнге ушамайды. Аны уа билмей эдик, тейри. — Эштди-

гизми деп соргъанча, Ийналуку арбазда адамлагъа къарады. Киши жукъ айтмады.

— Сен мени сёзюмю бош терсине тартаса. Аны ючюн шинтигинг бийигирек боллукъ суна эсенг, аллай сёзлени мен энгда айтайым... Сен колхозну бизден артыкъ къалай бла суйюп башлагъанынги бир да ангылаялмайма. Ийналуку, кёлюнге тийсин-тиймесин, сёзню ачыгы игиди. Мен тюп болгъан эсем, сиз да онгмагыз деп кюрешесе, баям. Мени кёлюме алай келеди. Сен мындан алгъаракъда эллиледен эсе, кеси башынги бегирек суйгенча кёрюнюученг. Энди уа ала бла жан бла тёммек къалай болалдынг. Колхозгъа юскюрюп да сен айланып, энди колхоз ючюн да сен жагъангы жыртдыраса.

Ийналуку, кёрден чыкъгъанча бети саз болуп, кымсыз сюеледи. Ол кесини абызырагъанын билдирмезге кюрешеди. Алай тыякъны гулочуна салынып тургъан къолуну къалтырагъанын Наипхан кёрюп турады. Къарт кесин тыймагъан саргъылдым къолун тыякъ бла бирге арт жанында букъдурду. Ол болушмады. Шараугъа шокк быргъыча айланган тыякъны тепсегени тохтамады. Къалгъанла да, уллу бушуу келген кирик, шошдула. Гелля симсиреп сюеледи. Ол энди кеслерине къыстырыкъчыкъ къалдыргъанына ичинден жарсыйды. Къайдан аллах уруп букъдургъан болуред. Келтирип, бу къадырны аллына тегюп къойса, сёз къабынырыкъ туюл эди. Айхай, жашчыкъны гыржын бурхусуз къалдырып, жилигин къалай юзерик эди. Энди уа кечди.

— Ол а ыспасынг, — деди Ийналуку, эс тапхандан сора. — Ийне башхаланы кийиндирип, кеси кымыжа къалгъанлай, биз адетде ушхууур ашаргъа да жетишмейбиз. Айтылгъан сёзлеге бир тынгылагъыз. Сен анда юч чакъмакъ токълу кютеме деп, аллах-аллах, туура сеничасына уа тюбемегенем...

— Ийналуку, сен берген токълула чакъмакълыла эселе, башхала бергенле да алай сунма. Огъесе, барысы да чакъмакъла болсаламы сюе эдинг?

— Да сен аллайла окъуна бир берсенг эди уа, тынч эсе. Колхозгъа ненча къой берип къошулгъанса, — аны айтчы. Хазыргъа бисмилля.

Адамла тургъанлай, аллына ёсе келген бир къулгъа хорлатдым, деп Ийналуку кесине да, Аубекирге да ачыуланды. Алай къуралгы эди жаны, Ийналуку этмегенни олму этерикди? Ол да эл къуллукъчугъа саналады, де-

генден айтады ансы. Бир сёз кьошса, юйюне отму тюшгенди. Айыу кибик... умуту не болур? Ийналуць Аубекирни муратын билирге адыргы этип, бетине кьарады. Алай аны хали бир зат да сездирмейди. Кьалгьанла уа — барысы да Шарау жанлы болгьанларын, айтханын кьабыл кьргенлерин, сормай-ормай, кьарт иги биледи. Бусагьат, Ийналуць онглу бола башласын да ашап кьоярла. Бек алгьа уа ма бу. — Оразай улу Наипханнга кьарады. — Кёл кенгдире сюеледи. Бир итни кьуйругьу тьойюлмюдюле. Кьартны кёлюне «мен жангызма, быланы ичинде жангызма», — деп келди да, кьоркьду, жыйырылды, санларын кьарыусузлукь бийледи. Мен бусагьатда нени да кьоюп, арбаздан чыгьып кетерге керек эдим. Камиси да, мирзеую да от тьebesи болсунла, манга неден да не? Мыжыкьла, кьарауашла баргьан жол, ол аллын бургьан жол кьутургьан суу — аны ким тьялыр. Ийналуцьму? Элде ол жангызды. Таусо, Апас... алай кьуралсынла. Угьай, жангызма. Жангыз кьол бла кьарс уруб а зауукь этерсе. Кьапханнга тьושген бьорюлей, артда кесини аякьларын чайнар кюннге жетмеги эдим. Огьесе, Ийналуць кьоркьууунамы жолугьа башлагьанды? Тин-тери нек басды, кьолларым нек кьалтырайдыла?..

— Шарау, — деди кьарт, иги кесек тынгылагьандан сора. — Билеме, сен жагьынлыса, жагьынлыны ачыуу — сьезюнде. Айымыды, мен кеси ёмьорюмде кишиге аманлыкь этмегенме. Аманлыкь этген эселе, манга этгендиле. Тьезгенме. Сени айтханларынга да тьезейим. Анангы хатерин этип, тьезейим. — Ийналуцьну ауазы сабырды. Ауур жюгюн олсагьатда атханча, арыгьан ауаз бла сьелешеди. Ичинден а: «Мен да сени тьоп этмесем, Бийнөгерлей кьыйынлы этмесем, кьез жауум тауусулуп, дуния жарыгьын кьрмейим», — деди.

— Жалгьан сьелешме, Ийналуць. Жалгьан сьез — жалгьан — хуна оюлур. — Шарау барып арлакьда мугурайып сюелген анасыны кьатында тохтады. — Сен кишиге аманлыкь этмегенме деп кимни ийнандырсанг да, мени уа — угьай. Сен ийнандырлыкьла быладыла дегенча, Шарау Наипханнга бла Аубекирге кьарады. Аубекир арбазда нартюхден ууучун толтуруп, аны бир кьолундан экинчи кьолуна бьелюшдюре, булжуйду.

— Алан, Аубекир, эштдингми айтып кьойгьанын? Манга бюгюн ненча ыспассыз сьез айтылды. Была мени кьабырымданмы кьобарлыкьдыла? Нек аяйма, ийи?..

Ишни болумун былай, былай, былай деп билдирип кьоймай, тейри, керти айтханыма...

Аубекир кьолунда нартых сууургъанын бёлмеди.

— Керексиз дауурну тохтатырмы эдигиз, деп сакълайма, — деди.

— Ма энди тюзюн айтдынг, — деди Шарау, Ийналуькдан кёзюн алмай. Сени алай этеригинге шегим жокъду. Манга эталлыгъынгы артха салма, сени тюзге санарыкълхоз правлен отда кюйсюн.

— Энди ангамы жетдинг? Колхозгъамы жетдинг? Правлен бла ойнапмы башладынг? — Орамда ётген сёткенле да эштсинле деген муратда Ийналуьк кьычырып сёлешеди. Юйюне бир уллу игилик келгенча кьууанды, мыккыл болуп тургъан санлары тирилдиле.

— Отум кёмюлген, жашчыкъл, нечикле сёлешесе...

— Жарсыма, анам, Ийналуьк адамланы кьоркьута жашагъанды да, — энтда аны умутун этеди. Мен колхозну кьойларын кютмей, аны кьойларын кютер кюн келлигин ол нечик сюе эсе да, элим мени алай сюйсюн.

— Ким не сюйгенин а эшдик, — деди Ийналуьк табанлагъан ауаз бла.

— Жууугъум, сени колхозгъа кьошарыкъларын билсем, мен кьошулмаз эдим. Санга оноу берген адамлада тюзлюк болурму дейсе?

— Бош тураса, тейри, чькъл да кет... Киши угъай десе, кёрюрге.

— Сени чыгъармасала мени чыгъарыгъыма сёз жокъл.— Шарау ауур кьолун ёрге кётюрюп, энишге бошлады... — Мени сейирим, токълуну бёрюге аманат этгенлей, халкълны жумушун санга кълалай ышандыла...

— Шарау, терс сёлешеме деб а эсинге иш келемиди? — деди Аубекир. Алай ол кишиге тынгыламай эди... — Сен, Ийналуьк, мен жукъл ангылай эсем, дертинги — кьойнунгда сууукъл ташны жюрютесе. Ой, сен ол ташны эллилеринги башындан кълалай сюйюп быргъаренг. Онг табалмайса, харип, сакълайса, умутунгу тас этмейсе. Таш а кюнден кюннге ауурдан ауур бола барады. Сен аны энди не хазна быргъаялгълын. Ма къларап тур, ол сенден алгъл кишини жькълса. Башынгы бош булгълайса...

— Ой, санга тогълуз налат болсун, тогълуз ирият. — Ийналуькну бетинден биягъл къланы кълачды. — Нартюхюнг, башынг да керекмейди. Колхозну сени урлугълунг салыныр жеринде ачдангютдюле окълуна битсинле. Тур-

майкык, жюрюгюз.— Ийналукук, хыны-хыны атлап, арбадан чыккыды. Ол Шарау жукъ бермеген атлы боллугун излей эди. Алай, Аубекир бла Наипхан нартюхню ёнчелете турганларын керюп, арбаланы тебретирге базынамады.

— Тейри, жаш, сыккыган а этесе,— деди Ийналукук кыпчыкык бла нартюх алып келген Шарауга.

— Кимден? Сенденми?

— Кимден? — Бластан.

— Кишиден кюркка юйренмегенме. Кеп кюрккута келген эсенг, биле болурса,— Шарау арбада жарты машокну башын тешип, кыпчыккынын ары бошатды.

— Менден нек кюркка эдинг? — Ийналукук, сезлери ни жартысын жутуп, бир кесек мычыды. Наипхан бла Аубекир арбадан чыккыган эдиле. — Бласта кыуханынгы ол нартюхчюк бла жабарга бош умут этесе.

— Мен бласта жукъ да айтмаганма. Сени энчи бластынга айтханма. Энтда, керек болса, айтырымы арта салмам.

— Не энчи бласт хапарды ол? Хау, кесибизге жыябыз, алай жаша.

— Тейри, жерге бишлакы урлукы салыб а мен кермегенме. Огесе Сафар бла сен колхозну сабанларында аны да битдиргеми кетен этесиз? — Шарау аз ышарды.

— Жашны жиярыккы келсе, анасыны топпаны бла ойнайды. Колхоз бла бош ойнайса. Оу, сени кюнюнгдю... Тебрет, тебрет, не затха аузунгу ачып тураса, — деп Ийналукук Шарауну кыатындан айырылырга ашыккыды. Сора, арта бурулуп.— Тохта бир, мюйюзлеринги шобаралары бла алдыртмасам, мыйыкларымы сен жюлюгенсе, — деди.

— Кыолундан келгенни аяма. — Шарау Наипханны ызындан иги кесекке дери кыарап турду.

— Ол тойганын кетюралмаган гырайтха кыалай тезюп туралдыккыны? — деди Ийналукук, бираз барганлай. Кыартны не адыркысы да Аубекир, Шарауга не айтып келгенин, ким жанлы боллугун билерге эди. Алай, не Наипхан, не Аубекир жууап кыайтармадыла. Ийналукук кыойчуга тырман эте кетди да сора, киши сез негер болмаганын керюп, кыара тынгылауну ийди. «Бусыгата Ийналукук бу кыарауашладан сез негерлик излеп, ала да аны алай ыспассыз этгенлерин атасы Оразай билсе, аны кыабыры эки жарылыр эди.

Ёзден Ийналукъ, ол бедишни сынамай, ёлюп, атасыны жанында жатса, — он кере иги эди. Айхай, кёрмесе, билмесе уа — не айып? Чархын харам къан жюрютген адам кесине мушашны къорууламай, анымы къорууларыкъды, Ийналукъну чархында да — ёзден къан. Дуния жаратылгъанлы, ол эки къан жарашыулуку не болгъанын билмегендиле. Ала бир кюн, эки кюн жарашсынла. Бироздан а эшек эшеклигин этер, анга ат тёзmez. Эшек бла атны бирге жегип ким кёргенди? Аллах малны, жерни, сууну кишиге юлешип бермегенди. Ол эсни бла эссизликни юлешгенди, бирлеге акъылны, закийликни чомарт бергенди, башхаланы андан кем къойгъанды. Адамгъа байлыкъ берген, бийлик этдирген неди? Айхай, мени мюлкюмю, ырысхымы сыйырдыла. Ийналукъдан аллах берген эсни, ёзден къанны сыйыраллыкъмыды? Не бек кюрешселе да угъай. Оразай улуну ёзден къаны къуруп къалмаса, хорлатмаз. Анычала уа азмыдыла, таланган? Иш кёпде, азда да туююлдю. Эндиге дери асыры кёпденми хорлай келгендиле? Бирле уа суююпмю жалчылыкъ этгендиле? Сауут-саба бла хазна кюрешмегендиле. Не заманда да баш тутта билгенледен эсе, башсызла аслам болгъандыла. Айхай, аллайла Ийналукъгъа жалынмай, не этерик эдиле. Энди уа артыкъмыды? Сабет бласт былагъа жер берсе да, акъыл бералмаз. Бу Ийналукъ таныгъанла малмы тутта билликдиле? Сыйыргъанлары, андан-мындан тырнагъанлары тауусулгъунчу кечинирле, артда уа — кёк тузлукъ бла къатхан гирях кемирирле, Ийналукъгъа баш уруп келирле. Угъай, Ийналукъ таукеллигин тас этмесин. Оразайны жашыны сёзю аллахха ауур болмасын ансы, была — недиле? Къарт аллында баргъанлагъа къарады. — Не адет, не намыс билмегенле, къарынлары керекли этсенг, талашып башларла. Хазнамыды, къой сюрюу. Ач болсала, бир бирлерини жюллерин жыртып башларла.

Бу большевиклени тюзлюк-тенглик, менчилик деп жаншагъанлары Ийналукъну жюрегин эки жарып къоймай иги турады. Аллах эртде окъуна адам улун кеси тийишли кёргенча айыра билгенди. Мен — ёзден, сен — къул, мен — бий, сен — жалчы. Энди уа не башхалыкъ? Алгъын жарлы эсенг, энди — бай, бай эсенг, ёзден эсенг — жарлыны орнунда, Ийналукъну туюп этип, жерге сугъуп, Шарауну, Аубекирни уа... мах, мах, парийлерим... кёкге чыгъарып. Олмуду тюзлюк? — Бети къарады, андан уллу

терсликни адам къарап да кѳрген эсе. Биреу санга артыкълыкъ этип, азап чекдирирге кюрешген эсе, Ийналукъ аны кѳрюп болмайды, деп айып нек этедиле? Тейри, кѳолундан келсе, артына-аллына къарамай, мачаланы кѳыргъанлай кѳырыр. Къан къазауат керекди, къазауат. Айхай, иншаллах, къазауат этилир. Алай ары дери Ийналукъ не этип турсун, башын къалай кечиндирсин? Бу колхоз-малхозла бир заманда гунч боллукъларына ол къаны-жаны бла ийнанады. Алай Ийналукъ ол кюнлеге жеталырма? Къартды. Ой, игисагъан, Оразай улуну алгъыннгы жашауу къайтып, алгъынча, анга баш кѳтюргенлени арбазларында бир ат ойнатып ѳлсе, анга киши жилямагъы эди».

Ийналукъ сагъышха хорлатып, киши бла сѳлешмей, кишини да эслемей, арбаланы ызларындан алай барады. Ол къаты кѳысылып тургъан жумдуругъун (башха кѳолунда тыягъы барды) кючден-бутдан ачып, кѳурушхан бармакъларын кѳымылдатды.

— Ийналукъ, къалай къарайса, берликчигинги жюклей кетерми эдик, огъесе тамблагъамы кѳоябыз? — деди Аубекир къартны юйюню тенглигине жетгенлеринде. Аны эшитгенлей, Ийналукъну жюреги чанчды, тамагъы кѳургъакъсыды.

— Сангырау кѳулакъда гюнях жокъду, дейдиле. Иги эшталмадым,— деди къарт ѳчкеге, тюзюнлей жууап бералмай.

— Берлигинги жюклей кетейик...

— Алаймы дейсе? Бек керек эди. Охо да, арба ауурду, тамбла кесим келтире келирме. Колхозну менден аллыгъы кѳп болгъа эди. «Башыгъыз кѳбер, анагъызны аллыкъла. Ийналукъ сизге къарын этдирсе да, жау этдирликди десегиз керти айтасыз».

Х

Ингир къарангысы элге, юйлеге шош кирип, ташыуулда арыгъан кѳонгур ѳгюзлей, жерге бауурун салгъанды. Таула, жылкыны сакълагъан сакъ гѳзетчилеча, къара жамычыларын кийип, элни тѳгерегинде тохтагъандыла. Анда, узакъда, кѳкню этеги, сюрюучюле эт шишлерге тиргизип, энди селее баргъан отну чыхырына ушайды.

Тауланы жамычы этеклерин жалай баргъан Черек кеч къалгъан жолоучулай ашыгъады. Ол жолуну узакълы-

гына, жагъаларыны тарлыгына да бюсюремей, кемсиз дауурлуду, ташланы, бир бирине уруп, къурлай айланган тирмен ийис этдиреди. «Кюндюз былай а туююл эди, баям, суу кетюрюлгенди» деп келди Шарауну келюне. Жаш атын кишенлеп ызына къайтды. Кюнню узунна къызып тургъан жер алыкъын сууумагъанды. Сюрюден, ташладан, хуналадан да Шарауну бетине жылыу урады. Ёмюрледе бу тийреге тебенни айланмагъанча, тегерек шошду. Жалан да, жыйылмай къалгъан болур, узакъда эшек окъуду, дагъыда бираздан тюз Шарауну жанында «быт, быт» деген таууш эштилди.

Шарау правлен аллына жууукълашханлай, сериуюн желчик къакъды: хар зат жукъудан уянганча болду — терек чапракъла шыбырдашдыла. Орамны бир къызчыкъ озду да, жашны бурнуна лекъум ийис урду. Шарау кеси кесине «табла гъейт кюн ушайды» деди. Аны эсине анасы хичинле эте къалгъаны тюшдю. Сора ол юлени биринден ким эсе да арауан бла от алып чыкъгъанын кердю. Тебеннигичик андан жилтинле учурады.

Правлен аллында адамла сюеледиле. Шарау кишиге къошулмады. Лахор этип хапар айтышыргъа заманы жокъду. Селеширге келю да бармайды. Ала къайнайдыла, къайгылары — аз, бахчалары сюрюлген. Къошха ашыкъмайдыла. Шарау а чырмыкъладан бир къутулалмай кетди. Энди, кеп сакълатмай, Сафар башын тышына бир къаратса эди. Жаш конторгъа кирирге суймейди. Наипхан юйюне кетдими, къалдымы — аны билмейди, кесини ызындан келген сунар. Башхамыды, ары киргенликге, окъа беркю кийдирликдиле. Жаш хуна аллында жассы ташха олтурду. Таш алыкъын жылыды. Конторну терезесинден адам ауанала керюнедиле. Кимдиле? Шарау билялмайды. Алай Сафар, сёзсюз мындады.— Шадау, сенмисе, энди уа не этесе? — деди Шаха, билмей тургъанлай, контордан чыгып.

— Не этерикме? Келгенме алай. Сени уа юйюнге кетер заманынг болмагъанмыды?

— Баып кедим да. Мен мында къаама. Сакъагъан этеме. — Шаха жеринде ары-бери тепчиди.

— Сенден сора адаммы къуругъанды да?

— Жангыз бюгечеге дегенди — бюгюн муну тюбюне кеп мизеу къуйдуа.— Кет, кет,— Шадау, санга мени жюегим къыйнаыпды. Бюгюн Наипханнга аман айтханса. Сен, манга да... мен сени ба Наипханны бек сюеме.

— Женгиллик этген болурем, жүрегинг кыйналма-сын — Шарау, олтурган жеринден туруп, хунагъа тыянды. Энди терезеден Аубекирни жүлюннген башын кёреди. Чыракъ жарыкдан болур, ол чокъуракъ ичинлей саргылдымды, сыйдамды.

— Быай мудах нексе, Шадау?

— Угъай, мудах туююлме, алай бош сунаса.

— Ауазынгдан биип туама.

Экиси да тынгылашдыла. Арлакда сюелгенледен бири, нёгерлерин харх этдирип, хапар кызыдырады. Шарау кзулак салды: «...Сора мен да бир жанына кутулуп, таш артына бауурланып турганымлай, къарасам, биреу: «Ляйляха — илляллах,— Маозим,— дейле. «Ляйляха»,— деген инсанны Кавказгъа кыймазгъа»,— деп зикир айта тюз юсюме келеди. Башымы акъырын кетюрюп къарасам, ол а — Муса. Къолунда сиз таныган кшошкзулак шогоу. Уй, ананг бергенни тегерик, сен а не этесе, дегенни айтып, юсюне айланырма да, хоу бир да, кюркютхан эте эдим. Атар мыллыгын тешден эншге.— Кюркыган а чыгыучед. О, хахай, тутугъуз, деп сюрюрме да ызындан, уй, ол бир барыу эте эди, тешден айыу тенгеренлей...».

Къайсы эсе да, элни бек жарлыларындан бири, Муса алданып, озган жыл кызгалган бунтха катышханыны юсюнден хапар айта эди. Шарау аны кеп кере эшгенди. Билген да этеди. Андан арысына тынгыламады. Узакъ бармай, конторну эшигинден жарык урду да, босагъа юсюнде Сафар керюндю.

— Мен сени сакълап турама, — деп председатель атлаучладан бери тюшерге, Шарау аны таба атлады.

— Сени сакълаймамы? Болур, — Сафар кыйчуну катында тохтамады. Шарау да сабырлыгын тас этмеди.

— Мен санга жумушум болуп келгенме, бир кесек мычы.

— Сен мында не айланаса, колхозну малларын кююп кетерге ким эркинлик бергенди? — Сафар фазтонунa минди.

— Элде жерге урлукъ атмаган менден сора киши кълалмаганды. Улоу берсенг эди, бахчамы къралта кетерем.

— Мен не айтама да, сен не айтаса. Сен кеси бахангы кыйгысын этип айланыргъамы керексе, огъесе

кьойланы кютергеми керексе, ахшы улан? — Сафар, жүгенни хыны тартып, атын жолға тюзетди.

— Элге энер кезиуом жетип келгенме. Келгенден ары бир жарлылыгыма кьарай кетейим. Сен нек эсе да мени бирсиледен айырып кьойганса.

— Мен кишиден кишини айырмагъанма. Хау, андан сора Сафарны кьайгысы жокьду. Жибер муну! — Шарау председателни атыны нохтасындан тутуп тура эди.

— Мен айтханнга кьалай кьарайса? Бир тюз жууап бер.

— Сюрдююрбюз, кьоркьма. Сен а ишинге бар.

— Кьачан?

— Билмейме. Бусагъатда бош улоу жокьду.

— Анам жангызды. Урлукъ сала кетерге керекме, — деди Шарау кьатыракъ.

— Бий бергинчи, кьул тэзmez, дегенлей, бек ашыгъа эсенг, аягынг бла кьаз, гитче тэбенг жокьду.

— Эндиге дери аллай кьыйынлыкьгъа да чыдай келгенбиз. Энди уа...

— Энди уа не! — деп, Сафар Шараугъа тюрт жууап этди. Экиси да бир бирге кьарашдыла. Председателни бети кьарангыда кьойчугъа акъ кёрюндю. Сафар да Шарауну кёзлери башха заманладан эсе бегирек жылтырагъанларын эследи.

— Не болуб а! Халкьгъа, эллиге, хоншуларыма болгъан манга да болсун дейме. Башхаланы бахчаларын сюрген колхоз мени бахчамы да сюрсюн дейме.

— Сен колхозгъа дау айтханны кьой. Ол сени атангдан кьалмагъанды дау сюелирча, аны улоуу сени атангы улоуу тьойюл ушайды да. — Сафар арлакьда сюелгенлеге кьарады.

— Да ол мен кютген кьойла уа атамы кьойлары болупму кютеме?

— Сен аны ючюн какъ аллыкьса.

— Хакьны уа мен жалчылыкьда да аллыкь эдим.

— Да сора умутунг неди? Колхозну кесинге кьулландырыгъамы?

— Мен колхозгъа жыл кёзюнде жумуш эте эсем, аны эки ёгюзю манга эки сагъат ишлегенликге хата жокьду. Башхалагъа этмегенигизни этигиз деп кьысмайма.

— Кьысып да бир кёрге эдинг!

Председатель, жаш жууап бере билемиди, дегенча

арлакьда сюелгенлеге кёз жетдирди. Шарау, аны махсуз сёлешгени ачыу тийип, бираз мычыды.

— Мен сенден рахимлик излеген суна эсенг, жангылгъан этесе, — деди ол. — Борчунгдан а къачып къутулмазса. Башхаладан къутулсанг да менден... — Шарау башын чайкъады. — Артыкъ бек халим адам болмаучуму билмеген сен тьююлсе.

— Ол борч дегенинги бир ангылатчы. Огъесе Сары улуну Шарау деп бийими барды? Мен сюрмесем а сени бахчангда картошму битер. Угъай, эсингде тут, кишиге бийлик этдирирге деп турмайма мен былайда. — Сафар фазтонундан бир бутун энишге салындырды. — Менме энди бий, билдингми!

— Сен жер сюрюу не болгъанын анангдан туугъанлы да билмегенсе. Санга аллай насып къайда. Сюреме деп келсенг окъуна, бахчасын санга ким ышанады. Алай улоу берирге кьолунгдан келликди. Хар кимни да борчу кьолундан келгенни этергеди. Мен энди кимге да бийме деб а бош махтанаса, харип. Бий ишлей билген адамды, суйсе — патчадан, суйсе кьулдан туусу. Бий — адамлагъа ахшылыкь эте ким биле эсе да, кишилигин тас этмей ким жашай эсе да — олду. Сен а жазыкъса, ёмюрюнде ишлей билялмагъанса. Санга къарагъан колхоз жарлы тьююлмюдю? Бюгюн кьуллукъчума, деп ёхтем сёлешесе, алай кьуллукъ келген, кетген да этеди. Кетмезлик кьол кыйынды. Эштирге сюе эсенг а — адамлыкьды. Сенде аланы бири да жокьду. Кьуллугъунг сыйырылыр, — къалырса биягъынлай, элтюпчюлеге баш болуп. Мен а не ... тохта, Сафар, аузума чапма. Мен а не? Манга сен уллу хата эталмазса. Неди да, сюрме бахчамы. Аны ючюн мени кьарт анам ачдан ёлмез. Тёрт саным сау къадарда, кишиге жалынмам. Мени кьолларым бюгюн къагъанакъ кьозуланы кётюре эселе, тамбла чалгъы, салта тутарла. Таш, агъач кётюрюрле. Сора сен манга уллу нек сёлешесе? Мен тешлеге, тюзлеге да юйреннгенме. Желден, сууукьдан да кьоркъмайма. Угъай, Сафар, кьоркъутма мени. Кьуллугъунг барды. Кесематынг — жокь. Ёгюз сен эсенг да, ишге кьолу жарашмагъанны кесимден бийикге санамам...

— Боллукьду жаншагъанынг! — Сафар секирип фазтонундан тюшдю. — Жууугъум, аман ит — юрюучю, аман къатын кюлюучю болур дегенлей, сен не тыхырдайса? Юйретирге кётен этесе деп кёлюме алай келеди, зртде

жаш атасын юйретгенлей. Сен ким бла селешгенинги билмеймисе? Ашыкъма, эсинги жыйдырырбыз.

— Къоркъутургъа ёчсе, Сафар, алай кесеуню тутуп, биреуге тебиннгенни къолу кюйюп да къалыучуду, — деди Шарау, председателге къаршыракъ тохтап.

— Хау, тапсыз тутса. Халкъны жаннган чырагъын ёчюлтюрге кюрешген сени кибиклеге Сафарны кючю къарырыкъ туююл эсе, башына бёрк бош киеди.

— Душман къалсын санга къарап, элни чырагъы сен керекли эсе, ёчюлюп къалгъан ол болсун.

— А-а, алаймыса? Сени ичингде кёп зат къайнай кёреме да, — Сафар тирилди, жүрегине къууанч тюшдю. Сора ёчюллюгюн излейсе. Председатель ары-бери жүрөй башлады. — Бластха къажау селешгенинге женгдиремисе?

— Бластха мени дауум жокъду, сангады дауум!

— Мен а санга кимме, бласт болмай? Ийи?

— Сен бласт туююлсе.

— Бластма.

— Алай эсе, мени къажаугъа сана да къой. Мен сенляй бластны элибизге жууукъ къоймаз эдим. Къолумдан келсе, калак итни къыстагъанлай, къыстар эдим.

— Сени къолунгдан жукъ келмезча этербиз, ашыкъма.

— Аман кёзюнге жолугъайым. Мени бахчам сюрюлмей къалса уа, бир къарап тур... — Шарау артха хыны бурулуп, орамгъа чыкъды.

* * *

Къайда эсе да узакъда, кечеги къанатлы ачы къычырды. «Юйюнге эмина!» — деди Шарау, аны таралгъанын жаратмай. Сора ол къанатлы жашны башы бла учуп, суху озду, озмагъан эсе да, Шарау алай сунду да, жүреги къыстаууракъ ура башлады. «Бош, жылкъычы къушду» деп, кёл этдирди кеси кесине. Артха къайтыргъа суймедди. Кертда, Сафар кесинден къоркъгъан сунар. Ол улоу урларгъа бармайды, сора нек сокъуранады? Шарауну колхозгъа хайыры болмаса, хатасы жетмегенди. Хорлатып, Сафарчалагъа ыспассыз этдирмез. Сафар «Мен колхозну башчысыма, мен бластма!» — деп къычыргъанда, Шараугъа сабан агъачны халлугъу нек жетмейди. Колхоз къурала башлагъанлай, атын элтип бек алгъа ол бергенди. Юй ишлеген балта эшикде къалыр дегенлей... Алгъын

бирле байма деп махтана, Шарауну алай басынчакълар-
гъа кюрешдиле, энди уа, кёрюгюз, элни жарлысы. Муну
ахыры боллукъ тьююлмюдю. Огъесе жашауну кьуралыуу
алаймыды, биреу биреуню басынчакъламаса жашау
жокъмуду. Биреуню аллында буюкъмагъанны кюню аз-
мыды? Шарау биледи, бюгюн ол председатель бла алай
ачыкъ селешмей, кезбау этсе, Сафар, айхай, тузча эрир
эди. Кезбау излеген бла кезбау этгенни башхалыгъы
жокъ. Бири оу да, башхасы шау. Андан эсе Шарау, тама-
гъына къадау таш тыгъылып, ёлскон. Андан эсе анасына
ачы хапары келсин. Шарау алыкъын кишини аллында то-
букъланмагъанды. Башханы тобукъланнганы да керек-
мейди. Дунияда ырысхы, мал да неди — адам кишилей
къалсын. Ёхтемлиги болмагъан ол таулумуду? Итден
туугъан Сары улу, улоу жокъ эсе, не этейим, сакълайым,
деп кетсем сие болуренг? Къайгъырмаз, кёрюшейик.
Къойчу Сафаргъа хорлатып къойса, керти айталла. Игиге
игилик этген — къыйын, осалгъа осаллыкъ этген тынчды.
Шарауну кёрмегенни, сыйламагъанны ол да кёрмез,
сыйламаз. Биреу сени намысынг бла ойнай эсе, ёлгенми
этгенсе, кесинги таныт! Сафарны адамлыгъы не заманда
да алапат болмаучу эди. Алай аны башчы этген терс
тьююлмюдю? Сафарны доюн башчы болмагъанын Шарау
къошда тургъанлай окъуна биледи, башхала къалай бил-
мейдиле. Не уа Иналукуънуму танымайдыла? Юлюш
энтда да башха амал бла алынмай эсе, не этсин, жаш
кьоркьуп артха турмаз. Уялгъан, буюкъгъан ач къалады.

* * *

Шараудан сора, кёп мычымай, Сафар юйюне тебре-
ди. Кёк ажире жолгъа тюзелгенлей, хар замандача, жор-
гъаларгъа умут этип алгъа секирди. Алай бюгюн Сары
улуну фаэтонун суху элтирча хали жокъду. Ол жюгенни
артха тартып, ажирни хыны жюрюшюн тынч этди. Фа-
этон сокъмакъ жолда шош чайкъалады, анга кёре уа
Сафарны, бойну бёркюню ауурлугъун тыялмагъанча,
башы эки жанына кезиу-кезиу ауады. Председателни
санлары тюшюпдюле. Жюрек къайгъысыны сылтауун
кеси да ангылалмайды. Ол къайтарып-къайтарып Шарау
бла даулашын эсине тюшюреди. Аны бир къауум элчиле
эштгендиле. Сафар а къойчу жашны женгалмагъанды,
адамла тургъанлай, аузун къыстырып, жерге къараталма-
гъанды. Халкъ аллында жюрюгеннге ол иги тьююлдю.

Керти, бу жол Сафар артыкъ тюз иш этмегенди. Къызыны сыйырып, дагыда кеси айтханлай, бирсиледен айырып ыспассызлыкъ сынатыргъа кюрешгенди. Алай бир къойчу жаш элни таматасы бла алай оспар сѣлеширге къалай базынды? Сафар терс, тюз эсе да, келип анга дау айтыргъа не иши барды. Буюкъмагъаны, къоркъмагъаны сейир туююлмюдю? Дуня жаратылгъанлы кючу, къуллугъу болгъанладан къоркъа, алагъа бет эте, баш ура жашау алай бармаймыды? Алайсыз адамла бир бирлери бла талаша, жыртыша жашар эдиле, иш тындырмай, жашау кемени тенгизге, мычымай, батдырыр эдиле. Сюрюучю кѣп болса, къойла къырылгъан этедиле. Башчысыз керуан къумда тас болуп къалады. Сафар биледи: Сабет бласт адамлагъа эркинликни берир ючюн къоймагъанды. Алай хар затны да кесини чеги барды. Сен ол чекден чыгъа эсенг, аны тохташдыргъан бластха къол кѣтюрмеймисе? Къуллукъчуларыма табан кѣтюрюрге, аланы сѣзлерине сѣз къошаргъа эркинсиз деп, бласт къачан айтханды? Ким не десе да — Сафар аллай зат эштмегенди. Хар инсан кесини жерин таныргъа, кагы къайсы чоюнда болгъанын билирге керекди. Сафар бир да кишини кагына къалагъын сугъаргъа кюреширик туююлдю. Ол барып Камилни аузуна чапса, Камил — кесини таматасына, жашау аягъы юсюне турмаз. Сафаргъа тюбюнден келген оноучулары ауузларына чабарча эркинлик керек да туююлдю, къолундан келсе — башхалагъа да бермез.

Кѣк ажир, ауузлугъун чайнай, юйренген жолу бла акъырын барады. Парийле фазтонну ызындан юре келип, сора аланы киши сан этмегенине ѳпкелегенча, артха къайтадыла. Элни огъары жанында эски таш къала къаралады. Тѣгерегинде, анда-мында от жарыкъла эсленедиле. Ала алаша жербаш юйлени терезелеринден ургъан жарыкъладыла. Къала аны арт жанында сюелген къаяладан къопхан уллу ташха ушайды. Сафар анга къарады да, сора кѣлюне «жербаш юйчюклени къатында ол нечик бийикди, ол да тауду» деп келди, къуллукъчу таш къала кибик болургъа керекди. Адамла айлансынла, аны тѣгерегине басынып, къаршы тохтаргъа уа... Унутдуму жерин, оздуму чегинден — сыз сен аны ѳз бийиклигинден — аркъа жилиги юзюлсюн... Къала, сен эски болсанг да, бийиксе. Башынгдан кетген — чачылмай къалмаз. Сен ѳхтем сюелесе, тѣш, ѳзен да сени кѣз туурангда, тѣгерегингде уа алаша жербаш юйле — кѣп. Ала жалан да

сени кёредиле, сен а барысын да — бирге. Сен элибизни юйлерине бийикликни бла бекликни чеги. Итинсинле, сукълансынла — санга жеталмазла. Элни адамлары бла Сафар — сиз а алай туююлмюсюз? Шарау, сен бюгюн айыу бла кертме ашадын, андан кьоркъмадын. Охо да, узакъ барсан, кёрюрсе. Балта узунлугу тенгли да угъай, тейри. Айымыды, председателни кесине айтып кьойса, кечерге болур эди. От жагъасы жарыкъ жана башлагъанны суйген кёпле табылмайдыла. Шарау артыкъмыды. Насыпсыз жалан да кеси кирик насыпсызланы суюди. Бир заманда онгсуз, фахмусуз адам закийлиги бла озгъанга тюз кьарамагъанды. Ким да бек алгъа кесине игиликни излейди. Сафар аны эртдеден ангылагъанды. Ол кылыклары ючюн бир таулугъа дерт жетдирирге кюрешмез. Не этериксе, адамын жюрегин харам къандан тазалагъан тынч туююлду. Алай бу жол тынгылап кьояргъа Сафарны эркинлиги жокъду. Ол оноучуду. Анга къажан селешген бласта да къажанду, душманыды. Бюгюн туююл эсе — тамбла болур. Угъай, председатель аллайла бла кюрешеди деп киши айып этмесин. Ит кючюкге уу тиш къачан чыгъады, деп сакълагъандан файда жокъ... Мехеллик керек туююлду. Биреу сени аямай эсе, къуллугъунгу бетин этмей эсе — ур да тёппе тургуз. Сен урмасан, ол урур... — Сафар секирип турду, сора нек эсе да тынч бара тургъан кёк ажирине къамичини жетдирди: ат, элгенгенми этди, арсарсыз алгъа секирди да туякъ тауушлары узакъгъа эшитилдиле.

Председатель, жыгъылмазча, аякларын кенг салып суюеди. Олсагъат салкъын аяз аны кёзлерин жиятды, кьойнуна кирик, кёлегин кёпдюре сызгъырды. Фаэтонну чархлары жерге тиймегенча алай барады, ажирни туяклары от чагъадыла. «Сафарны озгъанын билсинле, эштсинле. Эллик, эштемисиз, оноучугуз озуп барады. Аны суйгенлени ол да суюер, суймегенлени уа — бюгер. Жербаш юйле бла къала бир туююлду. Аны ангыламагъанга Сафар кечгинлик берлик туююлду. — Уй, аман хомух а...» — Председатель къамичиси бла хауаны кесдирди. Атны туяклары жангыдан от чакъдыла. «Билсинле, эштсинле. Минген аты — учхан къушдан къанатлы... Орамны озуп баргъан эл таматасы Сафарды. Ол сакъ, хыны жюрой да биледи. Адамлагъа игилик эте, кечгинлик бере да биледи! Аны суймегенлени жерге кёме да билир! Эгей!»

Шарау тюзюнлей эл кыйырында колхозну улоу туруучу кыашпагына келип, кишиге сорганы-органы болмай, «хы» деген эки атха жүген салып, тышына чыгарды.

— Алан, бу журтну оноун сенми этесе, огъесе сенден квалгъанла жулдузланы санапмы айланган сунаса? Не ди бу этиуюнг? Кече белинде тауушсуз-шыбыртсыз келип.

Шарау, адам ауаз чыккыган жанына бурулуп, бир кыарелдини кердю. Баям, квалкып, тауушха ууянганды.

— Охо, Хасау улу, кыоркыма, мен хаталыладан туююлме, — дей жаш кыарелдини кыатына келди. Аны юсюнде жамычысы барды.

— Сени не мурат бла келгенинги ким билсин. Этип барганынга кере уа, уручу демей, не айтайым.

— Не айтсанг да, дауум жоккыду. Алай санга сормагыныма айып этме — адам жоккы сунганем. Бахчачыгымы сюргенлей, мычытмам.

— Кече ортасында бахча сюрюп ким кергенди, — деди алаша бойлу гезетчи.

— Амалынг алай болса, не этериксе.

— Эркинлигинг бармыды? Кыагытынгы бери тут. — Танабаш жамычы туююнден кыолун узатды.

— Жоккыду кыагытым. Бир эллиле ушайбыз да, таулулукъ эт. Мал мен да кергенме, атлагы саккы болурма.

— Жетгенге атланы жумушха берип туругы эркин туююлме.

— Мен «жетген» туююлме, мен колхозчума, — деди Шарау бир кесек ачыуланыраккы болуп.

— Иги колхозчу эсенг — бахчангы заманында сюрюп эдиле.

— Сени бахчанг сюрюлгенмиди?

— Эртде.

— Сора сени менден ненг артыккыды? Айтчы бир, бек аккылы селешесе, — Шарау Танабашха буююн жуууккы келди.

— Нек сюрмегенлери бла мени ишим жоккыду. Эл таматала кеслери биле болурла, — деди Хасау улу артыраккы тура.

— Сен а адам туююлмюсе, таланган. Ким терсди, туюдю деп кыарасанг а.

— Аны бла мени ишим жокъду. Бюгече сен атланы алып кет да, тамбла мен жууап берейим. Биреу ючюн деп тырман эштирге сен да суймезсе.

— Тюзлюк ючюн тырман эштгенликге, ёзюрлюкденми тюшюрлюкдюле, хора тайларынгымы сыйырлыкъдыла. Тырман эштип, адамлыгынг бла къалганынг иги туююлмюдю?!

— Кеси башына жетсе, ким да адамлыкъ деп тохтайды. Сормай атланы алып барганынг а адамлыкъмыды? Къайтар бери!

— Ай, аман хомух а! Мен сенде тау адетден бир таныгы болур деп тура эдим. Алай къураннга эдинг сен. Биреу ючюн сюелялмазлыгынг билдим. Санга алай ёт. — Шарау азчыкъ тынгылады. — Унасанг, унамай эки аягынгы жерге къагып турсанг да, этеригим бир эди — атланы элтирик эдим. Алай дагыда сени жүрегинги къыйнамайым, ишни халин ангылатайым деп кюрешдим — унамадынг. Сафарны жууугъу болганынг кёрюнюп турады. Хайда, ол сыйынг бла къал. — Шарау барып атланы бирини жүгенинден тутду.

— Тохта, сенде болган дертден менде да барды. Ариу бла алалмагъан эрши бла алалмазса. — Танабаш чабып Шарауну аллында сюелди.

— Кет, къанымы бузма. Билеме, берирге эркин туююлсе. Ол угъай Сафар да туююлдю. Мен колхозчума, колхозну аллында жууап берирме. Кимни аллында суйсенг да... Мен бюгече колхозну улоуун эркинликсиз элтип, бахчамы сургеними кишиден жашырмам. Аллымдан кет, айыплы иш этдирме.

— Кетмем, тейри. Къайтар артха, — деп къычырды Хасау улу.

— Алай кетерсе да алай, къалай кетгенинг билмей кетерсе. Шарау, артыкъ бек кючюн салмай, бир къолу бла Танабашны тюртдю, сора ол аягы юсюне тургунчу, атланы бирине жайракъ минип, башхасын адеж тутуп, къарангыгъа сингди.

Жаш сабан агъач бла бахчасына киргенде, баям, элчилени асламы терен жукъугъа бёленнген эди. Чыракъла ёчюлгендиле, жалан да кесини юйюню терезесинден арбазгъа мутхуз жарыкъ урады.

— Жашчыкъ, кече белинде къыйын ишге узалганынгы жаратмайма, тангны атма къоярмы эдинг, — деди Гелля мудак ауыз бла. — Бу заманда атланы да къалай

бердиле? — Къарангыда аны аякъ сыртлары инчигине дери агъарадыла.

— Бу жылы, шош кече сюрюп къояйым. Тамбла уа мен къошха атланнгынчы, урлукъ атарбыз. Бар, Гелля, жукъла.— Шарау бел бауун тешип анасына узатды. Сора барып жюгенден, сабан агъачны къулагъындан да тутду.

— Тоба, жашчыкъ, къойсанг ыразы эдим. Ингирикде, босагъагъа айланып, ала тауугъубуз кычыргъанды,— деди Гелля Шарауну ызындан келе.

— Кеси башына кычырсын — эртден бла кесерме да манга илибиже этип ашатырса,— деп жаш, атлагъа жюген бла къатылып, эки кере кысха сызгъырды да тегерекни жукъудан уятды: арбазда терекде кечеги къанатлы элгенип, тийреде итле къозгъалдыла, къайда эсе да узакъда жылкычы къуш да, Шараугъа эришгенча, «ойгыууй» деп хахай этди. Сабан агъач, эски тонча, акъсылдым бахчаны кыйырына тауушсуз, тынч кирип, этегин чюйре айландырды. Олсагъат Шарауну бетине жылы тылпыу, мылы топуракъ ийис да урдула, аякълары жумушакъ, жылы баразагъа тюшдюле. Баям, ишини башланганы ючюн болур, Шарауну жюреги къууанды. «Керилдинг эсе уа, урмай кетме»,— деди ол кеси кесине. Ким биледи, бююн Шарау артыкъ махтаулу лагъым тапхан болмаз. Женгиллик этди. Алай Сафарны къатында антын башхала да эштген эдиле: «Айтхан сёзюнге ие бол, угъай эсе уа, — парий бол».

Бахчаны тегерегине бир къаты айлангандан сора Шарау атланы тохтатды: «Азчыкъ солусунла, бараза тынч болмаучуду. Энди къоркъур зат жокъду: ишни башладыкъ, башлагъаныбызча, бошагъан да этербиз.— Жаш атланы боюнларын кезиу-кезиу сылады. Ишлеген да этгинчи, ичигизни алай нек урасыз? Билеме, эки атха сабан агъачны тартхан кыйынды. Ючюнчю нёгер да керек эди. Алай ашыкъдым. Ач да болурсуз. Тейри, ол Хасау улу (анга «бапуш» деп бош атамагъандыла) сизни хазна тойдурмагъанды». Шарау юйю таба къууулуп кетди да, анасыны гыржын тегенесине къуюп, нартюх келтирди. Атла башларын бирча энишге этдиле. «Ашагъыз, харипле, ашагъыз, мен сизни гюнахыгъызгъа кирдим: солургъа къоймадым, ашыгъызны, сууугъузну бёлдюм. Алай терс туююлме: гюнахыгъыз менден кетсин — Сафаргъа жетсин. Айтчыгъыз сиз, халал хайуанла, мен жалын-

чакълыкъны кѣрюп болмагъаным ючюн терсеми? Жалынчакълыкъ, адамны намысын сенден бек эншге тюшюрген бармыды? Билеме, атла, сизге сабан сюрген кыйынды, дуниядан элтиригиз — ашагъаныгъыз туюлюмю. Тындыргъан ишигизге къарап къууанмайсыз — насыпсызсыз. Ишлемеген а — сизге тенг. Харам эт, къан сыйырып къоймаз ючюн — ишле. Мен ашдан ёллюк сунуп, бахчамы кече бла сюрген сунмагъыз. Быйыл бахчам къаран кълса — къарным кем угъай — намысым кем болуреди. Эллилерим иште кюймегенни суймейдиле. Тегерекде бачала кегерип, анамы бахчасын къодана тамыр алса, айыбы манга келир. «Бу жерин мадул этип къойду», деп алай айып этерле. Алгъа айып этерле, арта — жазыкъсынырла. Айтчыгъыз, адамны намысы, сыйы кесилгенден эсе, башы кесилген иги туюлюмю?» — деди Шарау атланы алларындан тегенени бир жанына сала. Сора, жаш жоугенден, сабан агъачдан да тутуп, биягъы кысха сызгъырды. Тынчая баргъан итле жангыдан къозгълдыла. Атла, сыгъынып, сабан агъачны жеринден тепдирдиле. «Адам жукъусун бѣлюп, санларын кыйнар ючюн башына айып алмасын, — деди Шарау сабан агъачны бахчаны мюйюшюнде тап бурдурур кългъы эте. — Бирле кълты ишлегенни харакетге, мюлкге сугъанакълыкъ этген да сунадыла. Адамла кѣп тюрлюдюле. Алай Шарау а кесин ол жанына алдатмаз. Жалан да ёз кълрын кечиндирген иш керекмейди. Намысын башхаланы намысындан эншге тюшмезча ишлерге керекди. Шарау кѣпню кѣргенди, кѣпню ангылагъанды. Ангыламагъаны уа андан да кѣп... Бийле, чанкала бир заманда, кеслерин жарашдырып, ишлемегендиле, сау болсун сабет бласт, аланы эзгенин тюз этгенди. Бек жарлы уа кълайдан чыкългъанды? Ол да ишлемегенди. Аллайланы тутуп, чанкала бла бир уругъа кълуюп кълоргъа керек эди. Иш кълйда да ишди. Кеси башын туталмагъан энди колхозну тутмаз. Ишлеген кълйда да садакъа жыймаз. Шарау биледи, киши кыйынын ашамай, кѣпле къллайлы жашайдыла, сау болсунла, байны кѣзюне къларамадыла. Энди ала сабет бластха кълайдан душман болдула? — Огъесе Сафарча ёз башларын туталмай кетгенле ачыуларыны аладыла? Угъай, ким не десе да, Шарау анга тюздю деп айталмаз. Сафар кибиклеге къларап кълалса, аллах сакъласын, адамла шайтанлай жарлы болурла. Былайда кълзылсакълал Ахмат...» Сора аны бахчасы да сюр-

рюлмей тургъаны жашны эсине тюшдюле. Алгъа «къызыл сакъаллыны» жерин сюрмей кесиникин башлагъанына сокъуранып, ичинден жарсыды. «Ай хомух а, тау элдеде болмагъан, жюрюмеген ишни этдинг»,—деди кесине. Алай Шарау Ахматны сабийлерин жерге къаратмаз. Ма, бусагъат бошагъанлай, аныкъын башлар. Ачыуланып эссизлик, сугъанакълыкъ этди эсе да, айыпны юсюнден мангылай тери бла жууар, айхай жууар.

Шарау, башын кетюрюп, тегерегине къарады: бахчаны ортасында акъсылдым жери терк къорап барады. «Шарау бахчасын сюралмай эсе, бир керюгюз»,—деди дагъыда ичинден. Къойнунда кюйген от гыржындан къаба-къаба азмы баргъанды? Ол заманда «ых» дегенди, «бетинг къарады» деп айтдырмаз ючюн, ишин тынгылы этгенди, айтыр сёзюн да артха салмагъанды. Энди уа бютюн да.— Шарауну кезлерин тузлу суу кирип ачитды. Алайлайын ол терлеп, суу-салам болгъанын, арыгъанын да сизди. «Баям, атланы арытханма» деп келди жашны эсине. Тохтап, саурунларын сылагъанда, къол аязы бла суу барды. «Солугъуз»...— Шарау атланы бирине тыянып, узакъгъа, таула таба къарады, кек кюл бетли эди.— Узакъ бармай, танг атарыкъды, Ахматны бахчасы уа алыкъын сюрюлмегенди: ашыгъыргъа керекди...

XII

— Къызчыкъ, айтмазгъа умут этдим, алай жюрегим инжиледи, тёмейди,—деди Зурум, тапчандан чыммакъ аякъларын энишге салындырып, чарыкъларын къаппай.

— Манга айтмазча, анам, сени ненг боллукъду? — Наипхан, терезе аллында тохтап, чачын эше турады.

— Тоба, къызчыкъ, бюгече тюш кердюм, мен аны жаратмайма.

— Хайыр болсун, тюшге аманды дерге жарамайды деп кесинг айтыучу эдинг да.

— Ёмюрде кермеген эдим, бюгече Шарауну юсюнден кердюм...

— Шараунуму? — Наипхан, чач эшгенин тохтатып, анасы таба терк бурулду. Зурум аны бетинден къаны къачханын эследи. Сора, къыз уялгъанмы этди, башын энишгеракъ бошлап, биягъы чачын эше башлады. Бармакълары шош къымылдайдыла.

— Къызчыкъ, бир къабар зат берсенг эди. Тюшню

ач кърангылай айтхан иги туююлдо. Бюгече сени хапарларынг ючюн кёрюннген болур... Ол Ийналукъ бла, Сафар бла да бош туююшгенди. — Зурум, Наипхан узатхан халыудан азчыкъ къабып, ал тишлери бла чайнады. — Бурунгулула «Кесинги токъгъа, душманны жокъгъа санама» деп тюз айтхандыла. Тынгылаймыса, къызчыкъ?

Хау, тоба, къызчыкъ, биз жашагъан тийреледе аллай ариу жер табылмаз. Аламат ариу жер эди. Кюйюз жайгъанлай кём-кёк кырдыгы. Ортасы бла уа саркъгъан черек алай уллу эди... Бахсан сууну къутуруп келгенинлей. Тоба, къызчыкъ, алайгъа нек баргъаныбыз эсимден кетгенди, элибиз саулайын — сабийибиз-субюйюбюз да къалмай, ары баргъан эдик байрамгъа, тойгъа баргъанлай, хар ким жарыкъ эди, башларындан насып жаугъанлай. Беллери буундан базыкъ болмагъан чырайлы жашла къол ташла ата эдиле, бир бирлери бла эришип, андан сора уа ала кыстау сермешип башлай эдиле. Къайдан эсе да къобуз таууш чыгъа эди, ийнан, мен кеси ёмюрюмде алыкъын аллай макъам эштгенме деп билмейме. Ол алай тауушлукъ эди — жашланы, къартланы да учундургъан, сен ийнан, энтда къулагъымдан кетмейди. Бизни, къарт тиширыуланы, тизгин-тизгин олтуртуп, кыызла тепсей элле. Къызла уа алай бошму — хур кыызла. Ала алай ариу сюзюлюп бара эдиле — кёкде къанатларын шош къагъа зурнукла баргъанлай. Бизден узакъ болмай, тогъуз къазан къайнай эди — тогъуз тауушлукъ къазан. Хар биринде уа тогъузушар къой къайнайды, дей элле. Тоба, къызчыкъ, къартла уа аллай узун жёрмеле эте эдиле — ма башында аркъаугъа къара да къой. — Зурум хапарын бёлюп бираз тынгылады. Ол жыякъларын сылады.

— Анам, бош айтмайма, дей эдинг ансы, хатасы жокъду, — деди Наипхан таракъда къалгъан чач тюклерин букъдуруп жер излей.

— Тюшюмю айтылгъаны керти болсун, айтылмагъанын да аллах игиге бурсун. Къызчыкъ, той-оюн кыстау баргъан кезиуде, сен да къатымда эдинг. Черек бир эриши ёкюрюп башлады да, жюрегибиз чыгъаргъа жетип, анга къарадыкъ — ол кир эди. Бир уллу буз алып келе эди. Игиликге болсун, бизни арбаздан гитче туююл. Бузну юсюнде бир жаныуарчыкъ жатханын эследик: къарадыкъ — билялмадыкъ. Сора къайсы эсе да:

— «Журчукъду, журчукъду!» — деп кыычырды да

барыбыз да ол жур болгъанын кёрдюк. Жаныбыз ауруду, жашла ары-бери чабышдыла, алай журну чыгъарыр амалын тапмай, тохтап къалдыла. Бузну барыуу а теркден терк. Алайлайын, къайдан чыкъды — билмедим, Шарау жагъадан бузгъа секирди. Жур тепмеди. Ол аны сермеп алды да къойнуна къаты къысды, сабийни къысханлай. Биз барыбыз да кёрген эдик — Шарау артха секирриге умут этди, алай буз экиге бёлюндю, бир жартысы тегерек бурулуп къалды, башхасы уа Шарауну эншге алып кетди. Къуулушдукъ ызындан, не медет, ичине кирип къол узатыр амал жокъ.

— Журну суугъа ат, туююл эсе батаса,— деп къычырдыкъ: Шарау, башын булгъап, мудах ышарды. Журну кесине къаты къысды.

— Ы, маржа, жантаула, жантаула керекди, — дедиле къартла. Жашла элге айланып къуулушдула. Ол бизни эсибизге кеч тюшген эди: не бек чапсакъ да, Шарауну жеталмадыкъ. Аны къарелдиси гитчеден гитче... Артда уа — биз барыбыз да ахтындыкъ. Узакъда суу экиге бёлюннген жерде, къаямы жарылды — не билейим, къарангы тешик эсленди да, Шарау тюзюнлей ары кирип кетди, — деп Зурум тынгылауну ийди.

Къызы, анасы да шум болуп иги кесек мычыдыла.

— Анам, мен да аламат тюш а кёрмегенме.

— Нечик?

— Сафар, къамичиси бла уруп, Шарауну бёркюн тюшюрюп кёрдюм.

Зурум жукъ айтмады. Жалан да эринлери къаты къысылдыла. Экиси да аман къууум этерге ырыслап, ич жарсылуларын бир бирлеринден жашыралмай, шум-жумалакъ болуп иги кесек турдула. Наипхан, тюшлерине гурушхасыз болуучу къыз, Шарау бюгече тангнга палахсыз чыкъгъанды деп ийнаналмады. Алай Гелляны бир зат билдирмегени, не да арбазларындан жилигъан таууш эшитилмегени бир кесек кёл этдирди. Наипхан Шарауну саууншауун билриге ашыгъады. Геллялагъа барыргъа сылтау а — жокъ. Анасы андан кем адыргы этмегенин, бусагъатда туруп, ары барама десе, ыразы болуп къоярыгъын да билмей эди.

— Анам, ишге кеч болама, кетейим, — деди ахырында къыз.

— Бар, къызчыкъ, бар...тохтачы алай. — Зурум Наипханны кёзюне къарады.— Тоба, Гелляны жүн тарагъын

келтире кетсенг, суюе эдим, кесибизникини бир тиши кынгырды да бармагым илинеди, не да ала бар — Шарау тюзетир...

* * *

Аман хапарны жюз аягы болады дейдиле: кыыз орамга чыкыгыанынлай, танг аласында Ахматны «стражникле» алып кетгендиле деп эшитди. «Тюшле бу хапарны эштиригиме керюннген болурла, — деп ичинден кыууанды.— Мен тели уа хар не палахны да Шарауга жоралап...— Нечик иги болду».— Наипхан, кванат битгенча, терк атлап башлады. Алай бир кесекден эс жыйып: «Айып туююлмюдю, Наипхан, эллинги ачыууна кыууанган», — деди кеси кесине. Тюнене сен анга кимден да бек жарсыргыа хазыр эдинг,— бюгюн а кыууанаса. Огыесе неден да ез насыбынгымы сайлайса? Наипхан бир жанны да ачырын суймейди. Алай сайларгыа тюшгенде уа Шарауга кишини кыошалмаз. Кесинги алдагындан кимге да не хайыр, адамла аны ючюн анга кечгинлик берсинле».

Наипхан арбазгыа киргенинде Шарау ич келеги бла босагыа юсюнде олтуруп чабырларын тизе тура эди.

— Гелля юйдемиди, Шарау? Мында эсе... мени анам... Таракъ...— Кыыз жашха тюбеп, бу жол болмаса, кесин былай жунчуп билмейди. Жангы тилленген кыызчыкдан башха селешмедди. Наипхан, жунчугыанын, кыызаргыанын да сезип, бютюн да бек кыызарды.

— Зайынны урлаган кыызчык кибик, не буюгыаса. Жууукъ бол.— Шарау ерге туруп, Наипханны аллына келди. Аны бети кыызгыа тюненеден эсе да арык, кыара керюндю.

— Кел юйге, Гелля болмаса, сени ашагыанмы этерикдиле.

— Аны ючюнмитта, ишге ашыгыама, — деди Наипхан бир кесек эс таба.— Бахчангы сюрюрге уа кыачан жетишдинг.

— Бюгече кюрешгенме.

— Сора ол айтханлары кертимиди?

— Не айтханлары? Кимни не айтханы бла да мени ишим жокъду. Алай бюгече сургеним а кеппе-кертиди.

— Эртденликге тезсенг эди уа.

— Ингирликде этерге жарагыанны эртденликге нек кыояма? Ингирликде иш иги, эртденликде жукъу иги. —

Шарау ышарды! Сора экиси да бираз тынгылашдыла. Шарау жатма тубюнде, ат иерине, Наипхан эски тапчан кыйырына олтурдула.

— Мен бош олтура барама. Кетерге керекме. Таракъны табалсанг эди...— Наипхан, жаш бла жангыз тургъанын адамла кѳредиле деп кѳоркѳуп, не этерге, кесин кѳалай жюрютюрге билмейди. Айтыргъа мурат этип келгенлеринден бири эсине тюшмейди. Кетип кѳалыргъа уа суймейди.

— Анам ѳлмесин, Шарау, алай бош этгенсе, — деди дагъыда кѳыз жаш жууап кѳайтаргъынчы.

— Кѳалай? —

— Да ма алай, атланы кече бла бош сюрюп кетгенсе. Башхала да сенича этип тебреселе, неге ушарыкъды?

— Э, э, мен а, керти окъуна, алгъынча бизге жумушунгму болуп киргенсе деп... Сен а политика окъургъа келген кѳреме. Сиз, кѳуллукъчула, насихат окъургъа болмаса, бош алай кирирге кѳайры кюсейсиз. — Шарау ѳрге турду. Аны тѳппеси жатманы чырдысына жетерге аз кѳалады.

— Манга зайын урлагъан кѳызчыкъ кибик деп бош айта эдинг. Хили этип кѳачаргъа хазырланган жашчыкъгъа сен ушадынг. Олтур, алай туююл эсе, мен да турама.

— Айымыды, эндиге дери жолларыбыз бир бола келген эсе да, энди насыпларыбыз башха болур. Адамла барысы да жолоучуладыла. Кѳремесе, бу орамны. Ол кимге да орамды. Аны бла жюрюгенлени юйлери уа — башха. Хар ким да кеси башыны кѳайгъысын этеди. Мени санга тюк тенгли айыбым жокъду. Айт, кѳлюнгдегин айт, энди сен адамла Сафаргъа аман айтырларын сую болмазса, ишинде, кѳуллугъунда онгарын сую болурса, — Шарауну ауазы мудахды. Биягъында Наипханга тау кибик кѳрюннген жаш мыккыл болуп кѳалды.

— Шарау, терс сѳлешме. Адамла, сен айтханча, кеси кѳайгъыларындан сора жукъ кѳрмей жашамайдыла. Сен манга Сафарны да тежеме. Аны кѳрмей турмайма. Мен санга...— «Мен сени ючюн кѳоркѳама» дерик эди да айталмады...— Жалгъан сѳз жаннга бек ѳчдю. Сени жалгъан сѳзлеринг жаныма тийдиле. Алай, суйсенг айт, суйсенг кѳал. Тюнене сен алаMAT иш этгенсе деялмам.

— Мен терс иш этдим, алайды, деп кѳояйыкъ. Сиз а

манга алакатмы этип тургансыз. Биригиз аны нек кәрмегенсиз. Энди не да айтырыксыз. Адамла башханы кезюнде чепню көрюрге ечдюле. Сафар кесини терслигин кәрмей эди да, кәрмейди. Алай сен нек кәрмейсе? Алгаракылада көрючюнг эсимдеди.

— Сен кыйтарып-кыйтарып Сафарны сагынаса. Алай иш анда тыйюлдю. Аны отундан, огунданмы кыорарыкды. Анга бир зат да болмаз, ийнан. Уллу хата гитчеден башланады. Сен уллу хатаны башламчысы болурга аздан кыалганса. Сафар — Сафарлай, колхоз а — колхозлай. Бирине дертленип, башхасына бош кыйырыласа.— Наипхан энди уялган, буюкыган этеме деп билмейди. Ол угый орамдан алагы эс буруп кыарап озганланы окыуна сан этмеди. Алай уууртлары уа кызадыла.

— Не десенг да, Наипхан, Сафарны ариуларгы кыорешесе.

— Нечикле селешесе... Ийнанмай эсенг, не бла ийнандырайым, ахыратда атамь бетин кәрмей кыалайым... Ай, кыйчу, нек кыаргынама. Билмеген сен тыйюл,— Кызыны кезлери толуп бир жанына бурулду.

— Келюнге тиймесин, жюрегимдегин айтама,— деп Шарау энишге кыарап аз мычыды.— Сафаргы дерт тутуп, колхозгы кыйырыласа дейсе. Тюзю ангылаганма? — Угый, Наипхан, сен айтханча мен энди аланы бир бирден айыралмайма. Сафарчаланы кыабыл кыргенле— мени онгдурмазларын билеме. Колхоз аллайланыкы эсе, менден анга, андан манга — жокы. — Шарау туруп чырдыдан салам гыстыны алды да жерине олтурду.

— Сен ажашып тура кыреме, Шарау, ажашхан айып тыйюлдю. Ажашхандан сора жолну излерге кыорешмеген айыпды. Сен сау колхозну Сафарны бетинден кыалай кыересе. Сары улу бюгюн председатель эсе — тамбла кетер. Колхоз а не? Ол халкыды. Сен халкы бла жашарыкыса.

— Тамбла кетер... Кетсе кыорюбюз. Билемисе, кыанатлылагы кыаргы башчылыкы этсе, мешхутха элтеди. Ол мени мешхутха тиреп турурун сыймейме.

— Сен, Шарау, акыны кыарадан айыралмаган диммо кибик, алай айтма, — деди да Наипхан, сора жашны тюрленнгенин эслеп тохтады. «Диммо» деген сёз асыры жанынамы тийди, нек эсе да Шарауну бетинден кыаны кыачды, ол, чабырларын жарашдырганын кыоюп, узакы-

гъа, таула таба къарады. Жангы чыкъгъан кюн аланы жалан ёшюнлерин жылтыратады. «Мен сылхыр, тауладан бери энерге неге ашыгъама. Бери келип кишиден адепсиз сёзлени зштмез ючюн, къая ыранда жоюлуп къалгъан иги тюйюлмюдю? Тилсиз къысыр ташла, тилсиз къойларым, ёмюрюмде жүрегими къыйнамазсыз, инжилтмезсиз. Мен да тарыгъыууму сизлей кишиге ышанмам. Башхамыды, ангылагъан жокъ. Адам дегенинг жарлыды. Жюреги такъыр, не излегинин билмейди...» Бусагъатда Шарау кесин ол бир инсанны да кёрюп болмагъан сунады. Жалан да анасын:.. «Мындан а жүрек жылыууму аядым». — Жаш Наипханга къарады. Ол сын болуп олтурады. «Бек ариуса. Алай жүрегинги башхагъа бергенсе. Субай санларынга Сафар къууансын. Сен кесинги насыплыгъа санай эсенг, Шарау тёзер».

— Да, Наипхан, энди мен санга Диммо кибик кёрюне болурма, — деди жаш, чабырларын кие. — Табигъат жютюлюкню хар кимге бирча юлешип бармагъанды. Эшда, мен жютюлюкден, эсликден кенге къалгъанма. Акъылдан юлюш жетсе — мен да къуллукъчу болурем.

— Сен мени сёзлерими терсине бош тартаса. Мен санга душман тюйюлме... Хоншунгма. Ангыласанг, гитче аязчыкъдан уллу жел тууады дейме.

— Къой, Наипхан, кёрлюгюн кёрмей, эр кёрге кирмейди. Къоркъуп, кишиге кесими басынчакълатмам, аны менден излемегиз.

— Ийнан, кишилиги, эрлиги бла жашагъанны менден бек сен да суймейсе. Сен тюнене Сафаргъа керилип, кесинги ургъанса. Ийнансанг, мени бюгюн былайгъа келтирген олду, — деди къыз, бармагъына жаулукъ чачагъын чулгъай.

— Наипхан, мен колхозгъа киргенде, ниетим сютден акъ эди, таза эди. Ачыудан жүрегим кюйюп, ма ол сюрюлген жер кибик къаралгъанды. Угъай, мен колхозгъа къол кётюрмем, халкъгъа заран келтирмем. Тауда къойланы кютгенлей турурма. Бир малгъа хыянатым жетсе, тейри урсун. Тутхан ишде чолалыкъ — эрликни тас этгенге тенгди. Къоркъма, Сафаргъа да зияным жетмез. Сени бетинги этерме. Айымыды, ол манга игилик этерге кюрешмесе да, мен сени къадарынга чирмаулукъ салмам...

Жаш сёзюн бошагъынчы, Наипхан ёрге турду. Энди ол аны айтханын эшитмейди.

«Жүрекни къулагъы жокъду, билеме. Алай бир бир-

ни танымагъан, ангыламагъан — биз туююл. Сора умуту неди. Огъесе мен сюеме, деп бойнуна асылырымымы сакълайды. Бош сакълайды. Ёмюрюм санга термилип оза да суюмеклигиме ол учузлукъну сынатмам. Кёреме, ёхтемсе. Ёхтемликсиз бизни душманларыбыз жашасынла».

— Шарау, — деди къыз бираз тынгылагъандан сора, — Сафар мени кибик бирни табар. Мен да ол керекли туююлме. Сен, мен анга бармасам, айып этме, юйде къаллыкъ бош сунаса, — деп Наипхан арбаздан чыкыгъанлай, жилирыгъы келди.

XIII

Палах бла къууанч жаз, къыш да — туююл: къачан келедиле, къачан кетедиле — билирге амал жокъ. Исси жай кюнледе кырдыкны буз туюеди, жолоучуну элия къаралтады. Палах бирде акъырын келеди, бирде терк жетеди, ачыкъ кюн атлыны элия жетгенлей. Ол башха туююлдоу — тенгиз толкъунуду. Толкъун, кесин жагъагъа туюе, чачылады, башхасы чаба келип сокъуранады да арта къачады. Аны жагъагъа жел сюрюп жетдиреди, палахны адамгъа уа — къара ниет. Адам адамгъа кёр къазса — ары кеси тюшер, дейдиле. Къайда тюшер, къайда тюшмез — сакълагъандан файда жокъ: толкъунну арта суу жагъа къайтарады, палахны уа — адам.

Эшда да, Шарауну ызындан, къанлы жанлыча, палах, шош атлай, марлап айланганын кеси да билмеди. Ол а келе келди да, къара къузгъунлай, арбазда къазыкъ башына къонду, жанлылай босагъа аллында сойланды — юйге кирмеди. Аны борбайсыз ким этди, къара къузгъунну кери ким учурду? Шарау аны да билмеди. Айымыды, билсе, билмесе да Наипхан нохтабау, махтау излемейди. Адам игиликни кычырыпмы этеди. Огъесе аны кесинеме жаны ауруду, ёз суюмеклиги ючюнмю кюрешди? Суюмекликни сакълагъан айып болмаз. Алай бир тюз адам керексиз ачыса кёплени къанатлары кыйылады. Биреуню палахдан сакъласанг кёпле къайгъысыз жашарла. Аны ангыламагъан Наипхан — угъай, душман болсун. Къызны эсиндеди. Ахматны алып кетгенлеринде, эллиле къалай эсе да бир тюрюлю шошайып жюрюй эдиле. Алай туююл эсе да Наипхан алай сунганды. Шарау къара чёпке тюшгенде, эл жангыдан ахтынды. Колхозлагъа биринчи зевленна бергенни тутсала, сора башха-

лагъа не жашау. Алай, ким биледи, суйген кызы — кьуллукъчу туююлмюдю...— Оу, сиз а не аман ажашасыз, бюгюн-бюгече Сафаргъа къачама деп турады.— Эшда-эшда, хапарды ол, кёрмейди дейди.— Наипхан таурухдан кенгде эди. Тиширыу башы бла эр киши этерикни этди. Алай тюзлюк ючюн сюелгенде, тиширыу, эр киши ми башхады. Край бла Аубекир сау болсунла. Сафаргъа ачыкъ сёлешир ючюн къалмадыла. Край ышангылы адамды. Аубекир — зыкыды,— бу жол а кишилик этди. Огъесе тиширыуданмы уялды? Наипхан аны билмейди. Алай экисини арасында болгъан ушакъ эсиндеди.

— Бизни хомухлугъубуздан энтда да адам ачыйды. Эллилеге не бет бла къарарыкъбыз.

— Аны айтхан сёзлерин кёпле эштгендиле, атланы эркинликсиз алып кетгени семиртилип жайылгъанды.

— Аубекир, адамны бёркюн тешдирир орнуна, башын тайдырып баргъан иги туююлдю.

— Башына къоркъгъан аузуна сакъ болсун.

— Шарауну жюреги ачыкъды. Жюрегин кыйнагъансыз да кылыгына кёре этеди. Мени анга айыбым жокъду.

— Ай харип, сени жюрекчигинг айтханны закон уна-са уа! Аны жюреги жокъду.

— Иш мени жюрегимде туююлдю. «Законну» уа жюрексиз сени кибикле, Сафар кибикле этедиле. Сен, законну аты бла сёлешиучю, хар затны да тюз этебиз деп даулашаллыкъмыса? Ол санга кесинг суйгенинглеи эт, колхозчуну уа аузун жап, деймиди? Законну законлай кьойсакъ, керексизге бир инсан да ачымаз. Хатаны этип, артда аны артына букъгъан а иги туююлдю.

— Жиян къапхан жыжымдан къоркъады, кызычыкъ. Сен а манга башынгы жаннган отха сукъ, дейсе.

— Ишни болушун айтхан — ол борчубузду. Аны унутханны уа ашагъан гыржыны, ичген суу харам болсун. Эй, Аубекир, сен эрмисе, къатынмыса?!..

— Айт, айт, ачыуланмайма. Шарау сени жарсымаз адамынг туююлдю. Аны ючюн сен кесинги элхууургъа да элтдирликсе.

— Тюзлюкден къачхан ким болса, ёмюрюнде кеси башына тюзлюк сынамасын. Биреуге керексиз жарсыу келтиргенни арбазын мурса сыйырсын, босагъасында жиянла гурт салсынла, ма олду мени аллайлагъа алгышымы.

Аубекир Наипханга кѣачан эсе да айтханын кѣайтарып, «сен не ананга, не атанга, ушамай, кѣайдан чыкѣгѣан затса,— деди.— Бизни таулу тиширыуларыбыз уялчакѣ, намыслы болуучудула». «Таулу тиширыуну намысы недеди? Жаулукѣ кѣанатындамы, огѣесе баш тѣбенликдеми. Иш алагѣа жетгенде, Наипхан бир тенгинден артха кѣалмаз. Ёз арбазында намыслы кѣрюннген тынчды, тышында — кѣыйын, сиз, эр кишиле, таулу кѣызланы иги таныймысыз! Аланы жууаплы ишде кѣргенмисиз? Аубекир кѣатынындан башха кимни биледи. Ол жангыз тѣююл. Таулу тиширыула кийизле, кѣююзле сокѣдула, сабийле ёстюрдюле — кѣуллукѣлада ишлей келмедиле. Эр кишиле, сизге жууап кѣайтарыгѣа, кѣзююзге кѣараргѣа базынмагѣан тиширыулагѣа юйреннгенсиз. Наипхан да аладан башха боллугѣун, ийнансагѣыз, сѣюмейди. Кѣайда да тиширыу тиширыулугѣун этерге керекди. Тоба, сен кѣошамагѣа кѣошулгѣун деп ызынгдан кѣаратхан иги тѣююлдю. Ол аны гитчелигинден биледи. Алай акѣгѣа — акѣ, кѣарагѣа — кѣара деген жаулукѣну кѣанатын жухунга тартхандан да тынчды. Наипханны атасы: «Кѣыз эсенг да жашауунгда кѣп зат кѣрюрсе, кишиге аманлыкѣ жоралама, дерт тутуучу болма,— деучю эди.— Бир бирге хырылдашхан — итлени ишиди. Таулуланы алапат адетлери кѣпдю. Асламы шуёх, дертчиле да бар...— Наипханны алай айтыучу атасы терсликни, дертни ачыуун сынагѣанды. Кѣызы уа, тиширыу болса да, чарыкѣ бурунларындан башха жукѣ кѣрмей жюрюгенледен тѣююлдю. Бирле, «Энди дуня бизниди, кѣрейик сизни, сиз бизни кѣаныбызны кѣп ичгенсиз, энди кезиу бизниди»,— деп арбазлада ат ойнатадыла. Аланы хайырларындан эсе хаталары кѣп. Айхай, ала кеслери атларындан дерт жетдирмейдиле. Хар бири закон бла кѣаргѣанады. Андан ангылагѣанлары уа — аз. Закон башлыкѣ тѣююлдю, сѣюгенингча чулгѣап, кир бетинги жабаргѣа, тал тѣююлдю — суу кѣылышча бюгерге. Биреу кѣарангы ёлингѣ аны аты бла алдап жюрегине жара сала эсе, тынгылап тургѣандан уллу гюнах жокѣ. Адамланы ол аман, бу иги дей юлешдиле. Адамны аты аманга хоншусун ёлтюрюп, тенгини кѣзюн чыгѣарып айтылмайды. Игилик этер жерингде этмей кѣойдунг эсе, сен — аман. Аманны аманлыгѣын кѣре билмеген а анданмы хазнады... Наипхан аллайгѣа тенг болургѣа унамады эсе — намыссыз... Сен, Аубекир, оспар сѣлешдинг, ташдан-агѣачдан да терссе. Алай Наипхан

анга кечгинлик бергенлей, къадар перекет берсин. Къыйын сагъатда адамлыгъы хорлады да Шарауну арбазындан палахны къыстаргъа болушду. Эллилеле мудах эдиле — жарыдыла. Наипхан юсюнден ауур жюкню атды.

— Бирле Шараугъамы жаны ауругъанды, кеси ючюн къарны бургъанды, дедиле. Аны ючюн къызыны киши бла даулашы жокъду. Алай окъуна сунсунла — ишинде биринчи атламы Шарауну юсю бла этилди, башха эллилери да ачыу сынамамынла, керексиз жарсымамынла, деп Наипхан сагъыш эте, конторда жангыз олтурады. Аны аллында стол юсюнде харф тартылмагъан къагъыт. Къыз иги кесекден бери округга письмосун башлаялмайды. Жазар зат кеп, усталыгъы аз. Айхай, ёмюрюнде письмо жазып керген болса уа...

Наипхан туруп терезе аллына барды. Тегерек кегергенди. Тюз былайчыкъда, таш хунаны ауанасына къысылып, къартла олтурадыла. Кеп болмай, ныгъыш башха жерде эди. Энди уа бери кечгенди. Былайы тапды. Къуллукъчула да кез туураларында, жангылыкъла да терк эштиледиле. Къыстау даулашадыла. Нени юсюнден? Наипхан сёзлерин эштмейди. Баям, заем келгени къулакъларына чалынып, андан тынгысыздыла. Энди заемгъа къол салдыра туруп Сафарны эсине не тюшерик болур? — Наипхан, терезеден айырылып, жерине олтурду, сора, къызыл тышлы карандаш хуртдакны эрнине тийирип, письмосун башлады. Къыз, окъугъанла айып этмезча, ариу жазаргъа керекди. Алай харфлары асыры базыкъ, къынгырла боладыла. «Къснден къснге ёседи бизни къолхозубуз. Эллилеле анга суююп къошуладыла. Тюнене да он эки зевленнагъа (бу сёзню тюз да былай жазгъан эди) къарап барысын да алгъанбыз. Энди колхозгъа къошулмай кеп юйюр къалмагъанды. — Наипхан башын бир жанына тутуп, карандашны къаты баса, жазады. Аны эринлери кегергендиле. — Алай бизни ишибизге кеп затла чырмаулукъ этедиле. Сёз ючюн, бир къауум колхозчула бизни колхоздан чыгъарыгъыз деп зевленнала келтирип келедиле. Борчла уллудула, берирге къолубуздан келмейди. Сафар а арбазыбызда атын тепсетеди, къамичисин ойнатады, — дейдиле.

Колхозгъа урлукъ жыя туруп, эллилеге артыкълыкъ этгенле болгъандыла. Комиссни пирсидатели, суюгенича этип, кеплени жюреклерин къыйнагъанды. Артда уа колхозгъа будай ун келтиргенде, ол аны тюз юлешмегенди,

аны кьолайлыгъа, кулакка жакъ басханлагъа аслам берип, жарлылагъа аз бергенди. Дагъыда, тебенден тюкен келгенде, кюмачланы биягъы кьолайлыла чачып, элни жарлысы уа кюрлай кългъанды — сапын да алмагъандыла.

Кьолайлыла уа ол ишге мыйыкъ тюплеринден кюле, колхозчуланы хиликгя этерге кюрешедиле. Эллилени жюреклери колхоздан исгилтин болады. Сора не этсинле? Ала колхозну суймегенден зевленнала келтирмедиле. Ачыудан келтиредиле. Колхозну пирсидатели Сарыев а мында кесин падчахны ёзюрюча жюрютеди... Кишини айтханына тынгыламайды...» — Наипхан былайлагъа жетгенде, жазгъанын тохтатды: Аубекирни ауазы эшитилген эди.

XIV

Сафар бюгюннге кеп иш белгилеген эди. Мал кьошлагъа ётерге, борчларын толтурмагъан эллилени да куйрукъларын кыстырыргъа, заемгъа кюл салдырыу да алай... Азмыды председателни иши. Алай ол газетден айырылалмай не замандан бери олтурады. Аны суратын да салып колхозну юсюнден статья басмаланыр деп кимни эсине келлик эди. Анга Сафар кеси да ийнанмай эди. «Аз-маз ётюрюкчюкле да кьошхандыла, къайгъырмаз, не этгенлерин кеслери биле болурла. Суратха уа ала-мат тап тюшгенди. Тирикёз, жукъажыякъ, бёркю сол къаш башына тартылып... Ол аны жютю жашха ушатады. Кёргенле жютю жашды, дей болурла».

«Суратда колхозну председатели Сарыев С. А.» «Хм, турчугъуз алай, Сафарны суймегенле, къарагъыз да кёрюгюз, жарылыгъыз да ёлюгюз...» — Жаш статьяны жангыдан скъуду, ненчанчы кере окъугъанын кеси да билмейди. «Уллу бачамабыз В. И. Ленин айтхан жол бла бара, бизни эллилерибиз кеслерине жарыкъ жашау кюрардыла. Кеп болмай, къарангылыкъны тузагъындан ычхыналмай ...» — Сафар статьяны ол халда жазылгъан жерин окъумады... — «Къургъакъ» элни адамларыны 65 проценти колхозгъа кьошулуп бошагъанды. Анга кёре да жаз башы эл мюлк ишлени жетишимли бардыргъандыла. Сабанлагъа урлукъ толусунлай себилгенди. Бусагъатлада кышха мал орунланы хазырлаугъа киришгендиле (былайчыкъда уа сыздыла, деди председатель ичинден). Андан ары уа — Колхозну председатели Сарыев Сафарны ким танымайды. Ол жаш кюуллукъчуду,

болса да биринчи кюнден башлап ишни кьолгъа къаты алгъанды. Хыйлачылагъа, кулаклагъа эм алагъа жакъ басханлагъа ал бермейди. Къысха заманны ичинде кеп душманны бойнун бургъанды...» Сафар, асыры къууангандан не этерин билмей, эки кьолу бла башындан тутуп къаты къысды. Орамгъа чыгып къычырлыгъы келди. Эндиге дери этгени бошду, мындан ары хайт дер. Кюч да, абторитет да келди. Бети къарады, энди Сафарны жолун къанатлы окъуна кессе.— Председателни сагъышын эшик ачылгъан таууш бёлдю.

— Атынгы арбазда кёргенме да, жюрек къууанчымы ичиге сыйындыралмай, чабып келеме. Уй, таллахий деп айтама, туура сени былай сюеме деб а турмаем,— деди Ийналуку босагъадан бери атлай. — Бек къууандырдынг, аллахдан, адамладан да къууан.

— Кел, кел, Ийналуку, сау бол, жууукъ бол.— Сафар алай нек этгенин кеси да билмей эди, секирип туруп, къартны къаты къучакълады.

«Итге «кючюгюм» десенг, бетинги жалар»,— деди Ийналуку ичинден. Аны аякъларында галошларын, меслерин да букъу басыпды. Белинде кюмюш бел бау, бичагъы, чепкен келегинден жауурун къалакълары шарт билинедиле. Ол Сафаргъа бу арт кюнледе арыгъыракъ, гуппууракъ да болгъанча кёрюнеди. Сакъалы алгъындан жютю, бойну — инчге.

— Сени къууанчынг бла алгъышларгъа былай кеч келгениме кёлонге тиймесин. Юйде болгъанынгы билмей турдум, правленнге чапдым, ары чапдым, бери чапдым. Адамны къууанчына бла бушуууна бармагъандан уллу айып жокъду. — Ийналуку газетни кьолуна алды.— Аперим муну жазгъан жашха, иги жазгъанды.

— Кёлюме тийиб а, сенден сора мени киши да алгъышламагъанды.

Сафар къартны къатына чёкдю.

— Эй я, таланган!

— Хау, тейри, адам адамгъа къаллай жюрек тутханы быллай кюнледе ачыкъ болады. Санга бек ыразыма.

— Тюздю! «Сиз барыгъыз да, Ийналуку айтханлай болгъа эдигиз». «Жюйрюк атны тюлкю суймез» дегенлей, хоншусу игилик кёрюрюн суйген адам азды.— Къарт тынгылады. — Алай сен аны кюч кёрме. Таллахий деп айтама, санга къарс ура башлагъандыла. Энди, не да

болсун, маржа, ол кьарсха кёре тепсе. Адамла нелле, кьыралны ишин бардырыргъа керекди. Санга махтау, ыспас берлик да болур. Кёрдюнгмю, элде санга сау болсун деп кьайсы эллинг айтханды? Тамакълары кенг, кьашыкълары уллу. — Ийналукуь биягы тынгылауну ийди. Ол бу жол кёлюндегин айта эди. — Кьарт Сафарны терс ишлери болгъанын, эллиле анга артык уллу ыразылыкъларын бермегенлерин биледи. Сора аллай адам, не кьадар махталса, иги тьуйюлмюдю? Айхай, игиди.

— Ийналукуь, жаз тилинги ангылаялмадым. — Сафар туруп босагъа юсюнден тыш отоугъа анасына сёлешди: — Кьабаргъа бир зат келтирчи.

— Хазыр эте турама.

— Э, балам, сен мени жашым кибиксе. — Кьарт бир кьолун председатели тобугъуна салды. — Душманны сёзю кёзбау, тенгинги — ачыкь. Сени сьуймегенлеринг кепдюле. Кьолларындан келип, арыкь тьуйюлдюле. Санга кьоч керекди. Адамла жутдула. Алагъа намыс, адет, бет да неди. Аланы жанларын кьолларына алдырып жашатыргъа керексе. Малта. Малтамасанг — малтарла. Мен ол затлагъа тьубей келеме. Кьарайма да сен асыры жумушакъса. Жумушакълыкь бла алыкьын киши кишини тюз акьыллы этип кёрмегенме. Итни кьуйругъун кепге салсанг да тюзелмез дейдиле. Аллайладан тьянчакьлыкь излеме. Кьолунгдан келе эсе, не кьадар тамата кьуллукьчуланы ыразы эт...

Сафарны анасы келтирип кьангагъа тузланган кьой баш, баур, боза салды.

— Бир кёрчюгюз, ашыгъа болурса деп, исси зат хазырлап кюрешмедим.

— Бош кьыйналдынг.

— Сен айтханда да барды, Ийналукуь, тамата кьуллукьчуланы, мени да муратыбыз бирди. Аланы айтханларындан чыгып кьайры барлыкьса. Терс затны эт демезле. — Сафар ушакьны мындан ары созаргъа сьуймей эди. Аны бусагъатда дыгаласха кьалдыргъан башхады. Алай Ийналукуь нек эсе да башламайды, кеси ийменип сормайды. Ахырында анасы чыкьгъанлай:

— Ары уа баралдынгмы? Сёлешдингми, — деди этни туурай.

— Тейри, ары да бардыкь, сёлешген да этдик, Алай тынгылы хапарым жокьду да андан тынгылайма.

— Нечик?

— Ит межгитден жийиргенгенлей, быланы бир ангыламай кетдим.— Къарт аузунда къабынын жутду.— Аламат тузланган кѳреем. Сизникиле не заманда да ашха уста болуучудула. Тейри, былайды деп тохташдырып, къойган тынч туюлдою. Къыз къатына да къоймайды, анасы къыт-мыт эте да бир келеди, дагыда тиреледи.

— Къыз не дейди, — Сафар ашагъанын тохтатды.

— Мен этер иш туюлдою, кесигизни, мени да къыйнамагъыз. Сафаргъа барган кюнюмде жерге барайым, дейди.

— Сора уа не дейди? — Председателни бети чиммакъ болду.

— Бу ишни асыры создукъ. Уй, оллахий, муну бир мѳлек нек сунган эсек да. Тюз эришгенлик болмаса, аны башы бла ѳтер къызла табайым. Алай башланган иш ахырына жетерге керекди. Сени намысынг бла киши ойнамасын «алай къураннга эдинг, кѳп намысынг барды». Сен кесинг да хомухлукъ этдинг дейме,— къарт, къара гоппанны алып, бозадан тартды.

— Къалай бла?

— Къыз Шараудан умутчуду. Аны андан умутун юз дюрмей, иш къуралырыкъгъа ушамайды.

— Шарауданмы дейсе? — Сафар, ѳрге туруп, ары бери жюрюй башлады. — Ай къолума уа бир тап тюшген эди.

— Айхай, тюшген эди. Ол кеси аллахдан тилеп ала турган аурууна сен дарман излеп кюрешгенсе. Бай, даулетли болугъуз, — Ийналу къанганы аллындан бир жанына тепчитди.

— Тюз айтаса, жумушакълыкъ этгенме. Аны таш ийисин бардырыгъа керекди. Энтда да минген атын жауур этген хапары барды.

— Отундан, огъунданмы къорайды. Колхозну малы туюлмюдю. — Къарт, керти да кѳлю бла жарсыганча, башын чайкъады.

— Колхоз туюлмюдю да аланы дунягъа чыгъара башлагъан? — Сафар гитче, алаша, къабыргъалары кѳгерген отоучугъун аришинлейди. Уллу санлы жаш аны тюз ортасында тохтаган сайын ол Ийналу къгъа бютюн тар, къарангы кѳрюнеди. «Колхоз сени башынг бла этгенди да анданды тауукъ орундан чыгъалмагъанынг... Бош айтама ансы, не заманда да башын туталмаучу эди. Адам-

лыгынг болса, бир кийиз, кюйюз сангамы кьуругъанды», деди кьарт кеси кесине.

— Ахшы, эгечден туугъан, кете барайым.— Ийналукъ, гулоч тыягъын алып, ёрге турду.— Алгъыш биргеди. Артыкъ жумушакълыкъ этме. Таллахий, бюгюнча эсим-деди, Шарауну атасы бла сени атангы, жаннетли болсун харип, бек суйючем, араларында бир заманда суулары сюзюлмеучю эди. Ит кимге юрсе — кючюгю да анга юрюрге кюрешеди.

— Мен аны юрмезча этерме, эшда да.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Сехледен ары атлагъанлай а, председатель иери бла тургъан атына минип орам бла ёрге, правленнге тебреди. Ийналукъ аны ызындан кьарап турду да, сора нек эсе да кеси аллына: «Суу бойнунда кьолан кьаз... кьанатына минип учайым. Биринг оу да, биринг — шау, эки кьауумугъузну да...» деп мурулдады. Биринчи кьауумгъа кимле саналгъанын кьарт уста биледи. Экинчи кьауум а? Бластны кёрюп болмай, алай кьолларындан жукъ келмегенле. Ийналукъну кьарт башы бла алдап, ышандырып, термилтип тургъанла! «Ай, дуния», — кьарт, ауур ахтынып, правлен таба айланды.

Сафар Ийналукъдан айырылгъанлай, жюрек кьууанчы кьарт келтирген мудахлыкъны кери учурду. Бусагъатлада сау элде андан насыплы, кючлю жокъду. Эртдеден да алай болуреди. Жалан да адамла билмегенча этерге кюреше келгендиле. Газет! Андан уллу зат а кьайда, Сафаргъа махтау бергенди. Таматала окъугъан болурла, суратын кёрген болурла.

Председатель, ётген-сётген колхозчуланы сёзге тыя, ашыкъмай барады. Алай аны мураты башхады. Адамла уа муратын ангыламайдыла. Не сейир эсе да, газетни юсконден киши жукъ сагъынмайды, Сафар бла сёлешиулеринде бир тюрлю тюрлениу эсленмейди. «Ачыуларындан этедиле, — деди председатель. — Дагъыда ким биледи, бу жазыкъла кьолларына газетми аладыла дейсиз, керти жазыкъла. Кьарынларындан сора кьайгъыларымы барды?. — Сафар тегерегине кьарады, орамны эки жанында хуналагъа кьысылып элчиле барадыла. Ала анга бир гитчечикле, алашачыкъла кёрюнедиле. — Кьыяма адамчыкълача, кеслерини гитче кьайгъычыкълары бла кьайры эсе да жортадыла. Ма колхозчу Аслантокъ. Сафар эндиге дери ол алай алашачыкъ болгъанына эс бурмай тургъанды, жер губу кибикиди. Аны чабырлары,

бёркю да неге ушайдыла... Харипле. Быллайланы юслеринден газетде ёмюрде киши жукъ жазмаз, киши ариу сёз айтмаз.— Председателни кёзюне эски къала да урунду.— Бир кече ол анга бийик кёрюннген эди. Сафар бош алданган кёреем. Тёгерегинде юйледен хазна башхалыгъы жокъду. Ма бийик десенг — таула!..» — Жашны эсине бусагъат правленде Наипханнга тубериги, аны бла бетден бетге кеси сёлешириги тюшдю. Уллу ишни Ийна-лукъгъа ышанып, алданып айлана эсе да билмейди. Наипханны анга сёз берирге унамагъанына Сафар чыртда ийнанмайды. Аллах ургъан сылхыр болмаса, насыпны табаны бла ким тюртюрюкдю. Кеси бир сёлешсин да — ишни къысха жолгъа салсын. Соза кетсенг, не зат да юзюлюп къалады.

Правленде Аубекир бла Наипхандан сора киши жокъду. Сары улу отоугъа (отоу бюгюн бир гитчеди) кючден сыйынып, терезеден ургъан жарыкъны олтургъанладан жапды. Председатель сёз башламады. Башласа, керекли ушакъ унутулургъа боллукъду. Ол аланы муратларын билирге, эштирге сюеди. Алай кеси да, ала да ауузларында къууутлары барча, жукъ айтмайдыла. Сафар, аллында тутаргъа деп тургъан къанатлысын учурургъа къоркъгъан жашчыкъча, шош олтурады, шош къымылдайды. Заман а акъырын озады. Ахырында Наипхан, ишинми бошады, башын кётюрдю.

— Да, Сафар, сени махтар ючюн кёймагъандыла, окъудукъ, — деди.

— Ол дегенинг? — Председатель сёз нени юсюнден баргъанын билмегенча этди.

— Кёрмегенмисе газетни? —

— А-а, аны несин айтаса, кёзюмю бир жетдиргенем. Элибизни юсюнден жазгъанларын иги этгендиле, сёзюм жокъду, алай манга... мени сагъынганларын... Ол керек туююл эди. Семиртген этгендиле деп кёлюме келеди.— Председатель, бир къолун алгъа созуп, имбашын ёрге кётюрдю.

— Семиртген дегенликге уа, бу жолгъа дери газетде жертиге ётюрюк къошханларын билмей эдим. — Наипхан Аубекирге бла Сафаргъа кезиу-кезиу къарады.

— Охо да, осалсыз деп ётюрюк айтсала, жаныбызгъа тиерик эди ансы, махта уа — кимни ичин бузады, — деди Аубекир ишин бёлюп.

Аз заманны ичинде Сафарны бети эки-юч кере тюр-

ленди. Правленни адамлары элге, председателге берилген ыспасха къууанмай, алай чюйре сёлеширикдиле деп кимни эсине келлик эди. Ийналукукъга къор болугъуз. Адамлыгъы бар кёреем.

— Къалайы ётюрюкдю, айтыгъыз.— Сафар, бир кёзюн къысаракъ этип, стол юсюнде шакъы орунну хыны тюртдю.

— Къалайы ётюрюк болгъанын сен кесинг бизден да уста билесе.

— Угъай, айтчыгъыз.

— Къойчу, аллах ючюн, Сафар.

— Къоймам, тейри. Айтыгъыз.

— Кесинг семиртгендиле демедингми да? Огъесе бош сёз орнунамы айтханса? Алай эсе да керти айтып къойгъанса, — деди Наипхан.

Сафар къыз бла даулашыргъа, аны да, кесини да къанын бузаргъа болмады. Газетде атлары сагъынылмагъанлары ачыу тийип, жаратмайдыла, аланы орунларында председателни этериги да алайды. Сафар адамны ичиндегин аууз тылпыуундан ангылап къояды. Сора быланы ачыуларына ачыу къошуп не табарыкъды. Бюгюн а артыкъ да.

— Къойдукъ аны, — деди Сафар.

— Да, угъай, Сафар, кёлюнге жукъ келмесин, биз да сен ыспаслы болурунгу сюебиз, алай бир къауумлагъа ариуса деселе, къубулуп башлаучудула. — Наипхан «телиге» дерик эди да айталмады.

— Оллахий, Наипхан, тауукъ къычырмаса, танг атмазлыкъ сунганлай, сен къошулмай, сёз жетдирмей, бир зат къаллыкъ болурму? Тауну, ташны — суу бузады, адамланы уа сёз.— Сафарны бетине биягъы къан чапды, онг къашы ёрге тартылды, бурун къыйырлары агъардыла.

— Охо, охо, мукъут болма. Татлы сёзню скойген, ачыракъгъа да тёзе билирге керекди.— Наипхан, асыры оздургъанына сокъуранып, сёзню жумушатыр мурат этди.

— Башлагъансыз биягъы сиз, юйюгюзге ант жетмеген эсе, ишлерге къоюгъуз,— Аубекир, уллу башын чайкъай, ёрге турду. Сора, аллында къагъытларын ашыкъбушукъ жыйып, тышына чыкъды.

Отоуда шошлукъ тохташды. Сафар, сагъышха кетип, тютюн тартады, Наипхан а, аны бла жангыз къалгъанына

жунчуууракъ болуп, башын энишге этди. Не эсе да жазады. Председатель энди аны бурун сыртындан, узун къара кирпичлеринден да къарамын алмайды. Къашлары уа къарылгъач къанатларыллай... Наипхан, Сафарны анга къарап тургъаны сезип, башын кетюрмейди. Ол андан бир заманда да уялмагъанды, алай нек эсе да, кезюн кезюне уругъа суймейди. Сафар къыз бла сёз тауусургъа бусагъатдан бек бир заманда ашыкъмагъанды. Мунуча ариу жаннга жан атыучула кеп болмай не амал... Элде анга тенг жаш жокъду, къоркъмайды. Алай тюбюнден къуллукъчула келе-кете турадыла. Алданыр, не арыбери десенг да, къыз туюлюмю?

— Эштемесе, Наипхан, — деди жаш шош ауаз бла.

— Эштеме.

— Тау ташсыз, къол ханссыз болмагъанча, бирге ишлегенле да даулашсыз болмайдыла. Мени аны ючюн санга ма быллай бир жүрек харамлыгъым жокъду.— Сафар къолун созуп баш бармагъы бла чиканасын кергюзтдю.

— Ийнанама, мени санга харамлыгъым болса, аузуму да ачмаз эдим.

— Аны да билеме... Наипхан, бир бирни таныйбыз... Къысхасы, кесингден сёз эштирге сюеме. Ызынгдан айландырыр ючюн къоймадынг. Аламат болмагъанымы да билеме, алай, башыбызгъа бёрк киебиз... — Иги тап сёлешалмагъаны Сафаргъа ачыу тийип, сёзлерин жутду. Аны бир къолу къалтырагъан этгенча къызгъа алай керюндю. Жаш тюз бусагъатха дери ахшы умуту толлугъуна ишексиз эди. Энди уа нек эсе да жүрегине къоркъуу тюшгенди.

— Тоба, ол сёзге сен да, мен да къайтмабыз, деп тура эдим. Сёзю чайнагъандан файда жокъ. Кёлюнге тиймесин, айтханымдан къайталмам.— Наипхан къоллары чалдиш этип, токъ ёшюнлерине салды. — Мен алыкъын аллай ишге хазыр да туюлюме.

— Ой, аллах бла тилейме, сени хазырлыгъынг неге керекди,— деди Сафар ашыгъып. Баям, къызны терс ангылагъан эди, ол кёмюлген отда мыдых табылгъанлай къууанды. От тиргизиригине ийнана башлады.— Дуня малы ишмиди, аны мажарырбыз, бир затдан да къыйнамам, тюз къол аязымда жүрютюрме. — Председатель ёчюлген тютюн къыйырын жангыдан ашыкъ-бушукъ къа-

бындырды. — Мени анам андан башханы арбазыма кьоарыкъ тьююлме, деп тохтагъанды...

Къыз аз ышарды, — Сафар сен мени ангыламагъанса, — деди ол. — Этер ишим тьююлдю, дегенден айтханма.

Жашны тириле келген санлары жангыдан кыйылдыла. — Адам суймесе жау, бал да ашамайды. — Сафарны ауазы мудах болду. — Суймесенг, хорлукъ этмек. Алай биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз.

— Ийнан, менден аман киши да болмаз. Алай иш аманда, игиде тьююлдю, жюрекдеди... Сафар, суу, суу, деп кеп айтханлыкъгъа, тирмен тартмаз.

— Ахыр сёзюнг? — деди жаш тамагъы къургъакъсып, къулагъы эшитгенге ийнаналмай. Къолунда папиросун быргъап, башхасын къабындырды.

— Мен ол сёзлени эртде айтханма. — Сёзню ачыгъы игиди.

— Оллахий, сен алай эсенг а, арсарлы сагъыш этгинчи, арсарсыз ишин битдирди, дегенлей, ёмюрледен бери жюрюй келген адетибизни этип кьоарма — мангамы тёреди.

— Санга суйюп барлыкъ къызла кепдюле, аланы кыйсы да менден игиди. Ёмюрлюк иште эссизлик керек тьююлдю, — деди Наипхан сабыр ауаз бла. Сора кюн тиймеген таш юйде сууукъсурагъанмы этди. Терезе къатына барып, аркъасын кюннге буруп сюелди. — Хорлукъгъа кючюнг жетерикди. Алай эсингде болсун, мен да къутургъан суугъа кёмюлюучю къызладан тьююлме, ёмюрюнге къолумдан суу ичмезсе, сен келиринге тешегинг жылынмаз, ит бла бёрюлей жашарбыз. Ол насып менден кери болсун, санга да керек тьююлдю. Суймегенге тюртюлген сокъур ёгюзге тюртюлген кибикди, — деди Наипхан.

Сафар жууап къайтарыгъа ашыкъмады. Сёзню андан ары созгъандан хайыр чыкъмазлыкъын да ангылады. «Иш ариу бла боллукъгъа ушамайды», — деп келди аны кёлуне. Жашны эсине Шарау тюшдю. Олсагъат аны сабырлыкъы тас болду, къаны къызды.

— Ким эсе да сени бузгъан этеди. — Председатель, жыйылыудача, эки къолун стол кыйырына тиреп, къызгъа мангылай тьюю бла къарады. «Кыйыкъкёз кёреме», — деди Наипхан ичинден.

— Киши да бузмайды.

— Бузады, — деп кыйчырды Сафар. — Ашыкъма-

гъыз, аллайланы мен кыпды тубюнде кыйланы жууашдыргъанлай жууашдырма.

— Кыйла кибик, сени тубюнге жатып турлукъларын кыйдан билесе. Бююн кълунгдан келип сен биреуню ачыт, тамбла кесинг ачырса. Уллу селешме да, уллу кып деп эштмегенмисе? — Наипхан сёзню андан ары бардырмай, эшикге чыгъар умут этди.

— Тохта, — Сафар алгъаракъ атлады. Сора, не айтырын билмегенча, азчыкъ мычыды. Алай кымылдауу, кырамы да аны не эсе да бир магъаналы зат айтыргъа адыргы этген адамгъа ушатдыла. Аны жюреги кеп затха кыйнайды. Тохтамай, селешип, селешип турса да аланы бери тегюп бошамаз. Заман азды, кыйсын айтсын, кыйсын кыйсун. Ол бу аллында сюелгенни, ит сюек сайлагъанлай мынга кыйдан аууз ачды эсе да, кълундан келген кыдар учуз этерге, кеси да бирсиледен эсе иги болгъанын, ала аны чарыкъ олтанына да жетмегенлерин анылатыргъа керекди. Несине махтанады Наипхан, эл таматаны сюймезча анга аллай гынтды кыйдан чыкъды. Председателни кыюп, ол кимге барлыкъды? Шарау-гъамы? — Сени Шарауунг, кыркымай мен олтургъан жерде суу ичерик тыйюлдю, аягъымы бурну кирген жерге башы кирлик тыйюлдю, сен мени кимге тенг этесе, кимге алышаса, — деп кычырлыгъы келди Сафарны.

Кыыз энишге кырап, сюеледи. Сафарны бетине кыра-рыгъы келмейди. «Аягъымы бурну» дегенине болуред, председателни чурукъ бурунларын эслейди, ала азчыкъ-азчыкъ тепчийдиле, орамда арба тауушну, аны ызын-дан чапхан сабийлени дауурларын эшитеди.

— Сиз, барыгъыз да бир тилли болуп, мени ыспассыз этерге кюрешесиз. Айхай, мен жарлыладанма, сиз кы-уум айтычулай, кырауашладанма, байлыгъым — кекде боз булутла эдиле. Сени кибикле мени кыйры кюсейдиле. Мен урламагъанма, тырнамагъанма, киши жекме-генме, киши кыйынын ашамагъанма, — деди Сафар, солуун кючден айландыра. — Сиз, ауузларыгъыз чарт-лап, кълугъуздан жукъ келмеген чанкала, сары чичхан-лай, мишеген жыйып, чиритмегенни адамлыгъы жокъ су-насыз. Айхай, мен энди сизге башчылыкъ этеме, мени кълумдасыз. — Председатель жумдуругъун кёргюз-дю.

— Терс селешесе, Сафар, бош ачыуланаса.

— Сёзюм сёздю! — Сары улу, эшикни хыны ачып,

тышына чыкьды. Кюн тиймеген жерде тургъаны ючюн болуред, кёзлери къамай, терк-терк барып, атына минди. Къалай ары барлыгъын билмейди. Жайлыкълагъа — кечди: кюн тюшден аугъанды. Ханс арта тургъанлагъа жетип, къайтыргъа керекди. Ол бусагъатда кишини да кёрюп болмайды. Ётген-сётген эллиле Наипхан бла ушагъымы эштип, энди уа мени хиликгя эте, кюле барадыла деп кёлюне келди да, бютюн бек ачыуланды. «Ачейлары чанкала болмаучу ушаелле да, — деди ол кеси кесине. Анасыны тукъуму къалай эди? Айхай, билген этсенг а. Сорургъа керекди. Бир къатышы болур. Ала кеслерин кёкден тюшген сунадыла. Сафар да аны жүрегин сындырмаса, аулакьда баш сюеги агъарсын...».

XV

✓ Сыртдан къарасанг, «Къургъакъ» эл саулай кёрюнеди. Ол тарны бек кенг жеринде бауурланганды. Бир жаны кыысыр къаяладыла. Тюз тёпелерини кёклюгю, сора анда-мында кырдыклы къююнчукъла, артишлени ауаналары болмасала, ала кыысырдыла. Элни башха жаны да тауладыла. Алай была, къатапа бла тышланганлай, сыйдамдыла. Анда-мында кёрюннген ташла, сюрюуден ажашып, бирем-бирем отлай тургъан тууарлагъа ушайдыла. Муну бетлеринде жаз адамла бичен ишлейдиле. Башы да жайлыкъ эди. Алай быйыл колхоз аны сюргенди да бусагъатда тау жел арпа сабанны шуулдатады.

«Къургъакъ» эл узунлугъуна болмаса, кенглигине хазна ёсмейди. Ёзенде юй салыргъа мында жашагъанланы, баям, кёзлери кыймайды. Башынгы кечиндирирча бир гыты ташла ичинде да ишлерге боллукъду, бахча этерге, бичен чалыргъа уа жерни сыйдамы, къууатлысы керекди. Андан туююл эсе эл бла Бахсан черекни арасында уллу ёзеннге таш да салынмагъанды. Сууну ары жанында кыысыр тауланы тюбюнде тюз жер кёпдю. Алай алайы кюнлюмдю. Жай ол бир кесекге кёгереди да, саргъалып къалады. Асыры къургъакъды. Жазны узуну анда малла айланадыла, журт салыргъа киши базынмагъанды. Бир къауум эллиле, сугъарылып турса, алапат биченлик боллукъ эди, дейдиле. Алай, ким биледи.

Элни тюп, баш жанындан да биягъы таула кыысадыла. Баш жанында сокъур таш юйчюк, мындан ары бир атлам жокъду дегенча, турады. Аны арт къабыргъасы уллу къая ташха тиреледи. Элни тёбен жаны уа келе

келгенди да, сыртха ёрлеп кетгенди. Андан болур, мында бирини юй башы экинчисине арбазлыкъ этип алай жашайдыла. Бек огъарыда тургъан юйден кесин билген жашчыкъ дингил тёнгеретип жиберсе, ол шашмай элни аягына чыгъарыкъды дерчады: орта орамны тюзлюгю, тиклиги да алайды.

Кюн батарны аллында эл ариу, мамыр, мол кёрюнеди. Бир бирлерине эришгенлей, кенг таулу ожакъладан кёксюдюм тютюн ёрге созулады, ызы бла арбазла жангы бише башлагъан нартюх гыржынны ийисинден толадыла. Желинлери къызгъандан ынгырдай келген ийнек сюрюу бла тенг элге къургъакъ отундан ауур жюкленген эшекле да киредиле. Эл ичинде эшекле, ахырзаман, терк жёбелейдиле.

Бу кезиуде адамланы орамда жюрюулери сел болады. Юйдеги тиширыула ушхууур этер къайгыгъа киришдиле. Ишден къайтхан къызла уа, чачларын-башларын тарап, тизгинлерин жыядыла. Жашла, кишиле не юй жарлылыкъларына къарайдыла, не да ныгышда олтурургъа чыгъадыла. Бусагъатлада элни колхозчу тиширыулары тынчлыкъсыздыла. Эртденбладан ингирге дери чага бла ханс артып келгенликге, ауузланып, кёз байланганлай, жашыртын кийиз, кюйюз тапханларын да алып, ызларына къайтадыла. Ала анда, чыракъ жандырып, ханс артадыла. Чыракъны желден сакълар ючюн, эришген нёгерлерине жарыкъны эслетмез ючюн да тёгереклерин кийизле, кюйюзле бла къуршалайдыла.

Колхозда звенола кёпдюле. Барысы да бир бирлери бла эришип ишлейдиле. Къызыл байракъны орнуна «рагожа» байракъны алып къалсала, жашла ол звенону къызларын суймезле. Алай кёрген кёргенин этмей... не амал: бир звено кече бла ханс артханы белгили болады да, экинчи кече башхалары да чыгъадыла...

— Жууугъум, — деди Жюнюс, — мындан алда трутенге абериле бергендиле, деп ол сабийлени анасы бир хапарла айтханды. Кече-кюнюнг да былайда озады. Санга не жетди.— Жюнюс алаша бойлу, къара шинли, гырхы кишиди. Къарагъанда, анга эки жыйырма жылдан кёп бермезсе, да юч жыйырмагъа жууукълашханды деп, элде хапар алайды. Жукъасакълды, узун, жютю бурунлуду. Колхозгъа къошулмагъанды. Жангыз гыдай ийнегин кечиндире, жюрюйдю. Бюгюн а аны излей келип, Къурман бла сырт башында гелеуге тыянып турады.

— Не бердилеми дейсе? — Берген а кѐп зат эте эдиле: бишлакъ, аякъ кийим, къумач, темир ундурукъла. Мен бишлакъны башымамы урлукъ эдим. Къумач, темир ундурукъ алдым. Ол аман къатын да сауут-мауут сайлап кѐрюне эди. — Къурман колхоз сабанланы, биченликлени къалаууруду.

— Сызма, сызма, Къурман, — деди Жюнюс, кѐзлерин теренден жылтырата.

— Экибиз да ълмейик, сызмайма. Ол сен таныгъан Муса, хы дечи, 600 сом багъасы къумач, юй керек алгъанды. Кюз артында уа бир кѐр.

— Пай, пай. Анга аллай бир затны кѐзю къыйып ким бергенди?

— Ишлесе, нек бермейдиле?

— Алан, манга уа берирми эдиле?

— Айхай, айхай, жууугъум, аны несин сораса?

— Кет, аллахчу, — Жюнюс, башын хыны кѐтюрюп, жингиригине тыянды. Сора нѐгери эштир-эштмез «Аллах къурамазлыкъла», — деп мурулдады.

— Кимге чамланаса?

— Кимге чамланым а, тарт-соз эте кетдиле да, арсар болуп къалдым. — Алан, — деди дагъыда ол бираз тынгылагъандан сора. — Энди кирсем, жарармы?

— Нек жарамайды. Не къужур затла сораса.

— Да энди колхозда жер, иши да жокъду, — дейдиле. Энди киргенлени малчыкъларын, аберилерин алып, арта ишлерге къоярыкъ туююдюле, дейдиле. Ишлемесенг а башынгы къалай кечиндирликсе. Алаймыды?

— Ким айтады? Биягъы сени терилте турадыла, — деди Къурман, кюле.

— Тейри, угъай, бек тынгылы адамдан эштгенме.

— Ким не айтады, деп къулакъларынгы салындырып айланма да, тѐгерекге къара. Кѐзлеринг жокъ эсе да, орунларыдамы жокъду? — Къурман бир кесек ачыуланды. Жюнюс аны тукъум жууугъуду.

Андан сора ала экиси да эшитгенлерини, билгенлерини юсюнден хапар айта, бираз турдула. Ким не ары-бери десе да, колхоз аягъы юсюне боллугъун Сафардан бек киши суймейди. Аны къатылыгъыны хайырындан колхозгъа жангы жайлыкъ къошулгъанды. Сегиз жангы сабан агъач, Бажиган тийрелеринде келир кюз сюрюрча жер берилгенди. Айтыуларына кѐре, узакъ бармай, колхозгъа трактор да келликди.

— Къурман, ол трактор дегенлери бир кюннге тогъуз-он ёгюз чакълы бир иш тындырады дейдиле. Алаймыды?

— Ой-хой, аны уа...

— Сора ол атдан, ёгюзден кёп къарыулуду,— деди.

— Он ёгюзюнгю да бир жанына этерикди, тейри.

— Иги зат кёреме...— Экиси да ушакъ эте элге эндиле. Элни къолгъа бурулгъан жеринде эски халжарны аллы адамладан толуду. Жаланаякъ жашчыкъла, эски хырез чалыны юсюнде тизилишгендиле.

Ишден бошагъан бери къууулгъан болур ансы, кишиле кёпдюле. Ала къауумлашып сюеледиле. Къызла да халжаргъа артыкъ бек жууукълашмай, алайда юлени хуна башларын сайлагъандыла. Кими урчукъ ийире, кими уа къол жаулукъ тиге сюеледиле.

Хар бирини къоллары — ишде, кёз къыйырлары уа — жашлада. Жашланы жигитлерин мында кёрмеселе къайда кёрлюкдюле. Къурман бла Жюнюс келип, кишилеге къошулдула.

— Не жыйылгъансыз? Ат юйретгенлени кёрмегенмисиз? — деди Къурман сёз орнуна. Анга киши жууап къайтармады. Сюелгенлени эслери халжарда эмиликледе, аркъан ата айланганладады.

— Таусону байталын тутугъуз, Таусону! — деп къычырды къайсы эсе да, ойнап. Кишиле кимни дыгъылына къатыллыкъларын уста биледиле. Таусо жюрегин къоркъуу сыйырып сюеле эди да, аны эшитгенлей, ол къобраны тюбюча къаралып къайырылды. Колхоз Таусону эки малын жегеди. Кёргени сайын жерге киргенча болады. Къолундан келсе, аланы жегип айланганланы къарынларын тегер эди. Байталын суююпмю бергенди. Адам къоркъса этмезлик не барды. Алай байталы къолундан кетсе да эмиликле тургъаны бираз жапсара эди. Таусо колхоз чачылмай къаллыгъына бир заманда да ийнанмагъанды. Чачылса — артха несин аллыкъды? Колхозда туююлген ёгюзю бла атынмы? Бююн-бюгече эмилик байталы къолуна тюшеди деп тура эди. Ташсындырсала не къууаты къаллыкъды. Таусону къатында Ийналукъ да ауур кючсюнюп: «Энди былагъамы жетдиле»,— деди къарт, тегерегинде адамлагъа жангыдан кёз жетдире. Юсюнде бир сукъланырча заты болмагъан колхозчу жокъду. Кимни жангы кёлеги, кимни чурукълары. Ол

аман Токаланы Мусаны, Хажичикни бир кёрюгюз: топча кийинип. Аллаи чуруклары Ийналукуну окуна жокду, кьарт кеси аякларына кьарады. Эски меслери бла га-лошларын букчу басыпдыла. Керти, анга да жетгенди эки чурукъ. Алай ыйлыкъмай была бергенни кьайры кийип чыкъсын. Адамла, байрамга жыйылганча, жарыкъ селешип, кулгенлери Ийналукуга ачуу тийип, ичинден «Кьарауашларым, дуняга чыга башлагансыз»,— де-ди да кеси сёллеринден кеси кьоркду. Ол бусагатда адамланы угъай, колхоз абериле юлешгенде, чырмау-лукъ эталмагъаны ючюн, кеси кесини этин окуна ашар эди... Наипханны хатасы. Аны аузун кьыстыралмай кет-диле.

Ахырында халжардан сыйдам тор байталны чыгар-дыла.

— Алан, бу Таусону кесине ушаш, не тегерекди.

— Малы иесине ушамаса, бёрю ашайды. Керемисиз, шашмай — Таусо, тую машок кибик, кьалай агъачсызды.

Таусо, тамагына бир кьаты зат тыгылганча болуп, Ийналукуга кьарады. Ол андан-мындан кьычырганла-га жууап кьайтарыга базынмады. Ауазы жилирыгы келип тургъанын сездирип кьоярыкъ эди. Эс жыйып, кёлю толгъанын да басып, ауузларын кьыстырырча оспар селешир умут этди. Алай ауазы тюз да жилий турган адамны ауазындан башха туююл эди. Чарлады, атыл-ган а — этмеди.

— Аллаи атлага мине келгенсиз дейди. Аманча-бырла!

Таусону сёллерин эшитдилеми, эшитмедилеми — киши кьарыуламады. Ит юрдю — жел сюрдю. Таусо биягы Ийналукуга, ала бир бирлерин ангылайдыла, ызы бла байталына кьарады. Жашладан кьайсы эсе да эмиликни бурнун буруп, башхасы уа иер сала кёрюнеди.

Айылла тартылгъаны сайын туу байтал кьарын туююн табаны бла, табаны бла сермеп, чочурга кюрешеди. Алай, бурну бегирек ачий башлай болур эди, пырхылдап, суюмей шошайды.

— Аха, ким минеди? — деп кьычырды иер салган, минерик жаш жанында сюелип тургъанын биле турган-лай. Ол инчге мыйыклы, 20—22 жыллыкды. Юсюнде кюн ондурган атлес кёлеги, кьымылдагъаны сайын, кьалтырайды.

— Таусо кеси минсин!

— Юйретип берирге кърнымы бурлукъду!

— Алай кърансын ол.

— Айыуну кързыкъ башына миндиргенлей, не этесиз муну.

— Къозутмагъыз, ол мен кърген боюн сынса, терк кърйнамаз,— деп кърчырышдыла кишиле.

— Суймегенлеринги ичинде хомух болма! — Ийналукъ Таусогъа жингириги бла къртылды.

— Къркъма, къркъма, кесинги туйюлмюдю? Бетсинмей жыкъмаз, — деди биягъы кърйсы эсе да. Жыйылгъанла кюлдюле.

Таусо эмиликни бойнун шош-шош сылады. Ауур жалкърасын топал бармакърлары бла тарады. «Кърлеринги нек жандыраса, гяурчукъ, танымаймыса». Бусагъатда ол аты аны танып, айтханын этеригин неден да сие эди. «Кърлумдан а кър жем ашагъанса, эсингдемиди? Тутчугъуз...»

Таусо аягъын ёзенгиге салгъанлай, эмилик бир жанына юркю — жашла жибермедиле. Белинден басхан ауурлукъму жунчутду, огъесе къркъгъанмы этди, ат чирелди да къралды. Адамла аны кързлери огърсуз ойнагъанларын, кърлакърлары да артха жатып къралгъанларын эседиле. Таусогъа уа эмилик эншгеден эншге чърюп баргъанча кърюндю.

— Ха, тауукъ баланы юсюне жамчы жайгъанлай, — деди ким эсе да.

— Жиберчи, — деди Таусо, жюрегин къркъуу алып, сора чарыкърларыны бурунлары бла атны кърбыргъаларына къртылды. Алайлайын эмилик кишнеп, арт аякърларына туракърлады да, сора, кърарап-кърарагъынчы, тобукърларына жыгъылды. Кърню кърйыры, хунала, сиелгенле бир бирлерин терк алышындырдыла. Кър жукърга илинмейди. Таусо кесини сызылып баргъанын сезди, алай жер кърайда, былай узакъ нек барады. «Эшигим... телигим, ёлюм... кърызла кърарап...» Таусону сырты бир жумушакъ затха тиер-тиймез кързлерин ачды да кърню кърдю. Ол не тебеде жатып тургъанын ангылап, нек ачымагъанын билди. Кимле эселе да чабып ёрге кърбардыла, бъркюн кийдирдиле.

— Аберинг ачыдымы?

— Угъай, угъай,— Таусо, тукюрюп-тукюрюп, аузун мешхутдан тазалады.

— Къремисиз сиз аны, къраргъа кибик, барып мешхут-

ха кьоннганын! — Такыйкьагъа шум болгъан кишиле жангыдан кюлдюле.

«Аман бѣрю кесерик».

Ол кезиуге инчгемыйкъ жаш кыызлагъа кѣз кыйырын жетдире, эмилики айылларын жангыдан тартып, эрлай юсуне минди. Таусо уа, нек эсе да жумдурукъларын къаты кысып, эншгеракъ ийилди: ол жыгъылгъандан ары башхала да жыгъылсала эдиле! Алай туу байтал не бек чочуп, жагъын этсе да, жашны юсунден аталмады.

— Къадау таш жерге жабышханлай, кѣремисе сен аны, — деди Къурман.

Бир кесекден э эмилик, терлегенден кыузгъун къанатынлай къап-къара болуп, кыызланы аллы бла эншге учду. «Къазыкьагъа, къазыкьагъа, — деди Таусо шош ауаз бла. — Колхозну терекесинден урланган ат боллукъ». Ол бусагъатда байталындан бир ахлусунданча ѳпкелей эди. Адамла аны аякъ тюп этип кыоярдан артха турлукъ туйюлдюле. Ненча ыспассыз сѣз эштдирдиле. Бу да алагъа кыошулуп. Айхай, аны кеси ѳсдюрмесе, не да бу гыбышыгъа бой салмаса, ачыму тиерик эди? Таусо аны нечик тансыкълап, жалынып баргъан эди... Адамы, малы да кесин танымагъан дуня. Хар зат да былагъа жалгъашып нек бара болур? Энди биз эркин солурча кюнле чыгъарламы?

— Мангамы айтаса, — деди Ийналукъ, кѣзлерин ауулукъ салына тургъан эмиликден алмай. — Иншаллах. Дуня алай башы тубюне болуп кѣнге бармаз.

— Бизге боллукъ болсамы?!

— Тѣзген — тѣш ашайды.

— Сиз мант къауураладан кыылычла ишлеп, умутну да уллусун этгенликге, ырхы аны ийне белинлей инчгертенди. — Таусо, шашмай, Ийналукъну ачыкъ жарасына туз куйду. Алай къарт жууап къайтармады: аны чичхансырт ажирин халжардан чыгъарып келе эдиле. Ийналукъ жыйылгъанла не айталла деп кыулакъ тикди.

— Тейри, бу жыкьса уа, анангы эски жырын жырлатыр.

— Оллахий, бек субайды, къачарыкъ кыыздан башхалыгъы жокъду.

— Къантарылып турмагъан эсе, билмейме.

— Эмилики ким къантарлыкъ эди, агъачы алайды ансы...

— Машалла.

— Эй, хомухла, эр эсегиз, сиз да колхозгъа быллай чичхансырт ёсдюрюп берсегиз эди уа — деди Ийналуку тыягъы бла ажирни кёргозте. Ол адам къолу жетгени сайын титирей, арт бёксюмюн эки жанына кезиу сыза, алай сюеледи.

— Сююпмю бергенсе!

— Ай, аны уа биз билебиз.

Ийналуку кишиге жууап къайтармады. Итле аманнга, игиге да бирча юредиле. Арлакълада аны ажири бла тенг аркъан атылган эмиликлени жашла тепсетедиле, чичхансырт алыкъын ауузлукъ окъуна салдыртмагъанды. Къарт анга ичинден ыразы болуп, мыйыкъ тюбюнден ышарды. Бу асылсыз къауумла Ийналукуну эмилигине не хазна миналсынла. Алай къарт анга нек къууанганын, нек ыразы болгъанын кеси да билмейди. Бюгюн минмесе-ле, тамбла минерле. Кууаныр заты жокъду. Заманында малланы бир жанына этселе эди, бюгюн былай кюймез эди. Ёз мюлкери башларына жау болду... Дуня тю-зеледи деп умут эте, къан жаудуруп къоймадыламы? Таулуну малкёзлюгю бир заманда къурумаз. Хапар чыгъа башлагъанлай, жояргъа кёзю къыймады да, энди уа ма. Кеслерин жерге кёмдюле. Жашладан бири эмиликни бурнундан тутуп, башхасы юсюне жауурунлукъ атды. Ийналуку, юсюнден бир зат басханча болуп, гибирине кирди. «Ма минди. Андан кетип жайыллыгъ а». Бусагъатда къартны хали атны юсюндеги келип, аякъларын да аны имбашлары бла эншге салындырып, олтуруп тохтагъанча, алайды. «Ы, маржа, зауаллы чычхансыртым, сени юсюнде къулдан туугъан къубулсун деп ёсдюргеменем. Учур муну бийары... Бар алай». Жаш атдан жыгъылды, сора къарт къууанып бошагъынчы, дагъыда минди.

Арт кезиуде Ийналуку тынч жукълагъан угъай, кёзю къысылады деп окъуна билмейди. Къол бла алып атханча, жукъу деген зат кетип къалгъанды. Адамны жүрек тынчлыгъы болмаса, аны къоз кюфде да асыра. Ийналуку эрип баргъанын кеси да сезе эди. Арт кезиуледе аны сыртына кёп ачыу тюк чыкыгъан болур. Бусагъатда уа, алгъаракълада юсюне теппе-тенг болуучу къапталы уллулукъ этип олтурады. Нек олтурады, не керекди, къолундан не келеди? Ол ишлеп кюрешген къаланы колхоз жангыз кюннге, сагъатха ояды да жибереди. Иш хакъларына абериле алгъанлы, адамла танымазча тюрленгендиле. Аны айтханына бир инсан да ийнанмайды.

Умуту кърлай эрип барады. Не этсин, къайры чапсын. Тюз болгъанла барысы да аны кибик амалсызла. Суугъа балта ал да чап. Къадарыбыз эмиликлени къадарларын-дан башха туююдю. Къайдады кеси да? Жыгъылмады кѳреем. Ажир юсюндегине хорлатып, бир ууакъ тепсей, бир а тѳрткюллей айланады. Къадар берген жюклерин аталмай, эмиликле сууукъ ауузлукъланы чайнайдыла, биз да — алай, деп къарт ауур кючсюндю. — Не этериксиз, бой салмай — амал жокъ. Адам дегенинг аман затды. Алай айтханыгъызны Оразай улуна уа этдиралмазсыз.

— Угъай, юйренмез, дей эдигиз да, къарачыгъыз, — деди ким эсе да. Биреулен тюз къулакъ жанына жетдиргенлей болуп, Ийналукъ сагъайды. Чичхансыртны аузу чиммакъ акъ кѳмюкдю, бурун сюеклери тургъандыла. Ажир ѳхтем жюрюшю бла халжаргъа жууукълашды. — Юйренмей къайры барлыкъ эди? — юйренмесе, боллугъун а билирге керекди.

Ажирни орнуна ол чабып айланганча, къартны тинтери басды. Ол, санларына къарыусузлукъ келип, кѳлеги сыртына жабышханын, къол аязлары терлегенлерин сезди. Бу эмиликни суу-салам этгенлени алгъаракълادا эслеген, кѳрген да этмеучю эди. Бусагъатда уа ала аны эртдеги душманларыча, къанлы жауларыча кѳрюнедиле. Бюгюн эмиликле... тамбла уа... — Къой, къой, Таусо, кетейик, — деди Ийналукъ. Сора сау кюнню туз арбаны тартып айланганча, арыгъан санларын кючден сюйрей, жыйылгъанладан айырылды. Аны къапталы, бодуркъуну юсюндеча, бош салыныпды. Аркъасы уа, жыйырылып баргъандан туююл эсе, гуппур кѳрюнеди.

— Ауругъан ишми этесе, алан? — деди Таусо.

— Угъай. Нек сораса?

— Бетинг тауукъ къулагъыча саргъалыпды.

Экисини да жолларын кесип, правлен таба къара «лажковой» озду.

Эй-хей, бу а неди?

— Тюбюнден келген болурла. «Камил келликди», деген эди ол аман Сары улу. — Ийналукъну нек эсе да жюреги чанчды. Ол арт кезиуледе къуллукъчуладан къоркъа башлагъанды. Нек? Аны кеси да билмейди. — Ингирде бизни таба бир айлан. Къонакъла элтирикме, болушурса.

— Быладанмы?

- Хау.
- Сыйламасанг а жарамаз.
- Аш бермеген юнню итле да суймейдиле.

XVI

— Сюрююню ызындан баргъан мал аны аякъ тюбюнде къалгъан кырдыкны отлайды, къамичи бирсиледен эсе, анга къатыракъ тиеди.— Сафар солууун айландырды.

— Бек алдагъы уа уругъа, не чынгылгъа ташайып да кетеди, — деди колхозну парторгу Край, сансыз халда мыйыгъын бура.

— Тохта, жуугъум, сени сёзюнге мен тынгылагъанма. Бир къауумла колхозну артха тартыргъа нек кюрешгенлерин ангылаялмайма. Элни адамлары айтханны этип барсакъ — налог да жокъ, мал да жокъ, иш да жокъ. Ала излегенни мен билеме, аны манга киши юйретмесин.— Председатель алгъа Наипханнга, ызы бла Камилге къарады.

Камил бир бутун тобукъ юсюне салып, тютюн тарта, колхозну активинден энчирек олтурады. Аны бети Наипханнга алгъындан эсе кенгирек, семизирек кёрюнеди. Эт ала башлагъан бойнуна диганал кёлекни жагъасы гамды. Тарыракъ болады дерчады. Правленни бюгюн ол жыйдыргъанды. Жангы борчланы юсюнден сёлешип, энди къалгъанлагъа тынгылайды. Кимни айтханын къабыл кёргенин бла къалгъанын ангылагъан къыйынды. Жалан да Сафар сёлешсе, кеси да сезе болмаз эди, кёзлери жарыйдыла, тюзсе дегенча башын шош къымылдатады. Андан берлакъда эншге къарап Аубекир олтурады. Край, Сафар, Иналуку — бир столну артында, аланы алларында уа Наипхан. Бата баргъан кюнню сёдегей тыякълары къызыны юсюне тийип, кёзлерин къаматадыла.

— Камил айтханлай, бёрю уяла гунч этилмей, стауатха жашау жокъду. Сиз а, Наипхан, Край, асыры эртде тынч кёллю болгъансыз. Огъесе бёрюле сизге къозулачамы кёрюнедиле. — Сафар экисине да кезиу-кезиу къарады.— Мен, сизни мёхеллигизге хорлатып, къулакъга, подкулачниклеге жол бермем. Элде алыкъын терсбююн адамла кёпдюле. Аллай базыкъ кёллюле колхозгъа суйюп бой саллыкъ туюлдюле.

— Быланы жүреклерин сындырып сиз не табарыкъсыз?

— Къой, Край, кимни жүрегин сындырыгъа бла къалыргъа керек болгъанын барыбыз да билебиз. Бирле, кеслерин кёкден тюшген сунуп, къалгъанланы эшекден туугъанла сунадыла. Къолларында мюлклерине базынып, колхозгъа тау башындан къарайдыла. Аллайланы таш тюбюнден къаратыргъа керекди. Сёзсюз, бир бирле колхозгъа къошулсала да, анга тишлерин билегенлей жашайдыла.

— Оллахий лазим, кеппе-керти айтаса,— деди Ийна-лукъ.

— Биз бюгюнден башлап колхозубузну аллайладан тазаларгъа керекбиз. Комиссия, жангыдан къарап, тинтип, энгда тогъуз кулак юйюк тапханды. Он жети юйюк а малларын жашыргъандыла. Тамбла, бирсикюн дегенлей, борчларын толтурмасала, ала колхозда къалыргъа тийишли туююдюле. Ма тынгылагъыз. Сафар стол юсюнде къагъытны алып окъуду: Гыдайланы Къасым, Чоккаланы Махмут, Тегиланы Шарау...— Председатель кёз къыйыры бла Наипханнга къарады. Шарау къара чёпге алыннганын къыз биринчи эшитмей эди. Алай бу жол да ич жарсыуун жашырыргъа не бек кюрешди эсе да, болалмады, къол аязын жыягъына тиреди, къарамы Аубекирни къарамы бла тюбешди.

— Ачейланы Масхут...— деп бошады Сафар. Отоуда шошлукъ орналды. Кюн батып, къарангы бола башлагъанды. Шаха келип чыракъ жандырды. Олсагъат таш къабыргъалагъа уллу къара ауанала тюшдюле.

— Сафар айтханладан, оллахий, колхозну кёрюп болгъан бири жокъду. Малы аяй билмегенле колхозну кесинми аярыкъдыла, бластнымы аярыкъдыла. Къарт, башын-башын къагъып, Камил таба бурулду.— Шарау малны сырын билмейди деп къайсыгъыз айталлыкъсыз. Колхозну уа къаллай атын жойду.

— Жоюп не этгенди, — деди Край.

— Не этиб а — ташсындыргъанды, жауур болмагъан жери жокъду. Колхозну малына барыбыз да ол кёзден къарасакъ, онгуна айландырмакъ. Бластны суймейме деп, кеси ачыкъ айтып къояды.

— Къайсыды Шарау дегенигиз? — деп сорду Камил.

— Эсингдемиди, жаз башында экибиз да орам бла бара тургъаныбызлай юсюбюзге букъу чашдырып биреулен озгъан эди. Ма олду, — деди Сафар.

— Аллай затчыкъла ючюн адамны къара чёпге алып

барсакъ, и партия да, и кырал да бизни башыбызны сыламазла. — Край базыкъ ауазлы кишиди. Асыры узундан туюл эсе, ол хар заманда стол кыйырларына кырышларын салып, ийлирек болуп алай селешеди. Край жукажыякъ, алтын тишлиди. Элдигиле асламында аны атын айтмай, «алтынтиш» деп кыоучудула. Чач жюрютюп аны киши билмейди: ариу жюлютюп кыояды. Бусагъатда да миялача сыйдам башы чыракъ жарыкъда аз жылтырайды. — Кулаклары кырутмай жарамаз, заданиялары толтурмагъанла бла селешмей болмаз. И партияны, и кыралны, и бизни, — Край кыолу бла олтургъанлары кыргюзтдю, — излегенибиз да олду. А уллу Ленин не айтханды: кулакны кери этерге, середнякны уа кесибибизге тартырга. Ол Душман туюлдю. А биз а кылай этебиз? Кулак кыайда, середняк кыайда? Кимни кыаллай кыолайы болганын билебиз, колхозгъа кыаллай ниет тутханын да билебиз, — Край Ийналыкъгъа кыарады.

— Ачыкъ айт, ачыкъ, — деди кыарт тезалмай.

— И ачыкъ да айтабыз. Ол кулаклагъа чыгъарылгъан сегиз юйюрге тогъузунчу кыайдан кыошулду. Аслантокъну кулак болуп, и бластха харамлыгъы болуп ким биледи?

— Аны мен билеме, мен кыошханма, деп кыычырды Сафар.

— А нек кыошханса, кенгешмей? Былайда биз бир жарлыны кулакга чыгъарып, сабийлерин кюлге кыуйсакъ, халкъ кечмез.

Сафар секирип ёрге турду.

— Былайда олтургъанлагъа бу элде жууукъ жетмеген хазна юйюр жокъду. Жарлы болсун, кыолайлы болсун! Хар бирибиз туруп, жууукълукъгъа хорлатып, колхоз жашауну душманларын кыоруулсакъ, ашагъаныбыз харам болмазмы. Жолдашла, мен сизге аны унамам. Мени сартын, атамдан да туусун — душманмыды — жерин тапсын.

— Сафар тюз айтады, таулукъну кыояргъа керекди, — деди Камил.

— Иш жууукълукъдамыды? Тюзлюкдеди. Адамлары кёп тутдуруп, Сабет бластны бай этерик сунмагъыз. А эсигизде болсун, Сабет бласт адамлары ачытыргъа деп келмегенди.

— Биреу кыуанчлы болур ючюн башхасы ачыргъа керекди, — деди Сафар.

— А ол ётюрюкдю. Киши да ачыргъа керек тюйюлдю. И нек деп сорсагъыз, керти душман ачыса, биз аны ачыгъаннга санамайбыз. Анга жан аурутмайбыз.

— Жууугъум, сен кесингден сора киши тюзлюкню суймеген суна болурса дейме! — Сафар, ышармиш этип, Камилге къарады.

— Душманмыды, тюйюлмюдю, деп биреуню сакълай турсакъ, къалгъанлары къутулуп кетмезлеми, — деди ол да.

— А нек кетеди? Кетмейди. Аслантокъчаланы биз бюгюн танымайбыз.

— Ахшы сора, деп биягъы Камил Крайны сёзюн бёлдю. — Ол къалгъан сегиз юйюрге кулакладыла дерге боллукъмуса?

— Боллукъма.

— Сен сегизине шагъатлыкъ этгенде, Сафар бирине шагъатлыкъ нек эталмайды. Мен анга ийнанам.

«Бар алай, — деди Ийналукъ ичинден. — Бир биригизни кесип бошاپ, асырар адам табылмай къалгъа эди».

— А ол он жети юйюр дегенигиз неди, товарищ Са-риев? Алагъа аллай задания ким береди? Бизде Гыдай улу бла Теги улудан иги колхозчула да жокъдула. Энди Шарауну жангыз ийнегин сюрюп кетсек, аны бизге жюреги къатмай къалай къалсын. И башха бирлери да алайды.

— Къатсын. Сен Теги улудан къоркъгъанлыкъгъа, мен къоркъмайма.

— Къоркъаса. Ачыкъ сёзлююгюнден къоркъаса.

Биягъы Сафар секирип турду. — Колхозну, бластны душманлары бла кюреш бардырабызмы, огъесе... Огъесе сиз да. — Председатель сёзюн бошамады. — Аубекир, сени да айтырыгъынг олмуду?

— Да мен не, сиз къалай эсегиз, мен — алай. Керти Къасым бла Шарау... Ким биледи, тейри. Алагъа тиймесек тап болурму эди? Ийи? — Аубекир соргъан бет алды. — Былайды деп къойгъан къыйынды. Мал жыймай да боллукъ тюйюлдю. Колхозну малларындан эсе, эллилени кепдю. Аны башында айтхан эдим, — деп тынгылауну ийди Аубекир.

— Айып этмегиз, мен сёз къошханыма. Тиширыу башым бла анча сайын къошулургъа керек болмазем, — Наипхан къызарды. — Край айтханланы мен тюзге санайма. Эллиле къайгъыларын унута башлагъанлай, жангы

къайгыла чыгъарырга неге керекди. Мен бир зат биле эсем, бусагъатда душман этерикни кеси къолубуз бла эте турабыз. — Наипхан, жунчугъаны кетип, эс тапды... — Бюгюнню кюнледе душман сауут-саба кетюрюп чапмайды. Ол кесин къойдан тынч кёргюзтеди. Къуйругъундан басханлыкъгъа, къапмай тэзюп тургъан парий кибикди.

— Охо, алаMAT тюз айтаса эгешчигибиз. — Кямил жарып, сагъайды.

— Алай душман къайда кимни чимдиригин, кимни къабарыгъын уста биледи. — Къыз къонакъны аперимине эс бурмады. Аны кюрешгени, аны излегени... — Былайда Наипхан керекли сёзле табалмай азчыкъ тирелди. — Душман эллилени жүреклерин колхоздан исгилтин этерге кюрешеди. Аны андан башха амалы къалмагъанды. Бизни бусагъатда эте тургъаныбыз шашмай суймегенлерибизни къуандырлыкъ ишледиле. — Наипхан Кямилни, Сафарны да бетлери тюрленнгенин эследи. — Бюгюн хатасыз, гюнахсыз ююрледен ючюсюн — тёртүсюн ачытсакъ, тамбла жыйырмасы буюкъмазмы? Адамланы бир бирге юскюрюню, Ийналукъ, къачан къоярыкъбыз?

— Аллах, аллах, иймансыз, манга къарап айтма! — Къарт, кесин ёпкелетип, биягъы Камил таба бурулду.

— Сен, Сафар, душман туюлсе.

— Хоу бир да, душман болурмамы? Аны билмей эдим, тейри. — Председатель Наипханны хиликгя этип селешди.

— Угъай, туюлсе, билебиз. Алай сен эллилени суймейсе, сен кесингден башханы суймейсе, намысны бек сюесе, алай ол къаллай жол бла келлигин билмейсе. Сен къоркъакъса. Къоркъакъ кесинден батырны кёрюп болмайды. Сен эллилени буюкъдуруп жашатыргъа умут этесе!

— Кёпдю, адамланы башларын бездирме!.. — Сафар къол аязы бла столну къакъды. — Мен кишини суймей эсем, сен эт жууукъларынгы оздуруп сюесе. Ачейланы Масхут къарындашынг болгъанын билдирдинг. — Председатель Шарауну да айтырыкъ эди да нек эсе да сагъынмады. Аны ахшы умуту алдады. Къыз Шараугъа къачама деп тургъанлай, Сафар зор бла алды, деп айтдырыргъа суймейди. Ийналукъ да, андан къоркъуп, жукъ къошмады.

«Бу тиширыуну батырлыгъы сейир туюлмюдю? Не

да тели батырды, не да, не да... угъай, кир ниетли болса, алай ачыкъ сѣлеширик тѳююлдю. Жютю тиширыуду,— деди ичинден Камил.— Мунучала кѣп жокъдула. Яникойда бири, сора, сора... Чырайы да сылтаусузду. Чиммакъ, сыйдам бойну. Бети уа... Аллай бет мен къайсы суратда кѣргенем? Камил битеу билген тиширыу суратларын эсине тѳюшюрюрге кѳрешди. Не да болсун, ол кѣрген суратдагы тиширыу чиммакъ акъ ѳшюнюн къызылууурт сабийчикге салып, тѳеше-мѳешеледе тыянып тура эди. Бу да чачын тозуратып къолуна сабий алса... хм. Аламат ана боллукъду».— Камил Сафарны къулагына бир затла шыбырдады да, ол жууап къайтарганда, аны тобугъун къагып ышарды.

— Сора, сиз айтханнга кѳре, элигизде не кулак, не колхозну сѳюмеген жокъду. Сакълыкъ неге керекди? Сизде бѳрюле маллагъа тиймейдиле, эт ашамайдыла. Алаймыды? Угъай, жолдашла, ол ѳтюрюкдю.— Къонакъ, бир къолу бла жассы бел бауундан тутуп, алгъа бла артха атлады.— Кесигиз айтып турасыз... душманны ниетин билген къыйынды. Ол душманлыгыын этип, юйюгюзню ойгъунчунга деп сакъларгъа керек тѳююлдю. Сабершенна керек тѳююлдю. Сиз аны къатылыкъ бла хорламасагъыз, жумушакълыкъ бла бир заманда да — угъай. Жумуртханы чиригенин бла къалгъанын билир ючюн, аны сындырып кѳрюрге керекмейди.

— Сора Сары улу жаратмагъанланы тутуп барыргъа-мы керекди?

— Да сора жүреклерин жарып къарайыкъ, эгечим.

— Адам кеси башына, билимине бир кесек ышаныргъа борчлу тѳююлмюдю?

— Ышанабыз. Жашау сынаубузгъа ышанабыз. Сизнича мѳхелле бизге кѣп кере исси къапдыргъандыла.— Камил аз тохташды. Сора Сафарны къатына барып, къолун да аны имбашына салды.— Колхозланы социальна-чуждый элементледен тазалау иш тынгылы бармагъанын белгилерге керекди... Огъары Малкъарда, кѣп болмай, жангыдан он кулак юйюр табылгъанды. Сизни хоншу элигизде — он бир, башжалада — алай. Бир къауум председателлени, активистлени хомухлукъларыны хатасындан колхозлагъа душманла да член болгъандыла. Аллайланы гунч этмесек, кесибизни гунч этерле.

— Бир-бир элдеде ала бла къатыш коммунистле, жарлыла, батракла къысталгъанларына къалай къарайсыз?

— Эгешчигим, — Камил бу сёзю эринлерин кьалтыратып, айтды. — Мен сёлеше туруп, аузума чаба юйретмегендиле...

Бу кезиуде Ийналукуну юйюнде аяусуз сыйгъа хазырлана эдиле. Мисирхан ингирликде ышанган ахлуларыны келинлерин, кызыларын чакъырып, бек алгъа отоуларын жыйдыртды. Кёзге урунурукъ битеу сыйлы харакетлени, кийиз-кюйюз дегенлей, кьочхар тонланы таша жерге кетердиле. Артыкъ тёшек, жууургъан, жастыкъ кьалдырмадыла. Отоула олсагъат кенг, жарыкъ кёрюндюле. Андан сора аякъ-къашыкъланы зыгъыр бла жуууп, аш-суу этерге киришдиле. Тиширыула четен элтип баргъанча, не да тауукъ тутаргъа хазырланганча, тылы жугъу кьолларынын кенг жайып, эншгеракъ ийилгенлей, аш юйден — гумугъа, гумудан — аш юйге, дагъыда отоугъа кире, жортадыла.

Кёз байланганда арбазда кыйы от гюрюлдеди. Ол тийрени жарытды, жокку болуп сюелген жашчыкъларгъа кыызгъылдым кёлекле кийдирди, ала, баям, локъум, хычин ийисни эшитип жыйылгъандыла.

Мисирхан сабийлеге бирер хичин туурам узатды: — Хайда, барыгъыз, кетигиз.

Арбазны от жарытхан мюйюшюнде кьой союлгъан къан ыз кёрюнеди. Жумуш этгенлени айтмай, бек алгъа келгенле Таусону къатыны Атча бла кызы эдиле. Атча бла Мисирхан, босагъа юсюнде тубешип, башларынын эки жанына ата кьучакълашдыла.

— Ах кюнюм жарлы, хоншуда жашагъанлыкъгъа, бир бирибизден тансыгъыбызны окъуна алалмайбыз, — деди Таусону къатыны.

— Кеппе-керти айтаса. Башыбыз къайгъыдан чыкъмайды. Сен а ауруунгу алайым! — Мисирхан алаша топал кызыны да кьучакълады.

— Къууанчынг барды деп келмегенме. Бушуу этерге келгенме. Башлары кирмез жеринге аякъларын сугъуп. — Атча исси табагъа суу къуйгъан таууш этдирип, жютю бурнун тарта, жаулукъ къанаты бла кёзлерине узалды. — Кюнюм кьуругъан, ол биздегини бюгюн жюреги атылып кете эди. Аллах берген кьадаргъа не этериксе.

— Биздегини да кече башы жастыкъгъа жарашмайды.

Эт, эт, олтур.

Бираздан дагъыда юч тиширыу келди. Аладан бири Ийналукуну эгечи, санауун тауусхан, гырхы кьарт къатын-

ды. Келген-келгени кыйыргъа, отоуда бюкленген кийиз юсюне, не да жастыклагъа олтура, къабыргъа узунлугъу бла тизилишди. Ичлеринде тишсизлери, бурунлары хорлап тургъанлары, кефлерин тас этмегенле да бардыла. Алай барысы да кеслерин акъсюеклеге санап, бизни къатыбызда юйсюз-кюнсюз къарауашла нек кыймылдайдыла, аууз тылпыуларын нек чыгъарадыла, биз кийгенни нек киедиле деп чамланып жашагъанладандыла. Олтургъанла сёзю къууаргъа, хапар этерге суйгенле, уллу, къара-къолан жаулукъларын имбашлары бла энишге салындырып, таурухха киришди. Шыбырдашханла, бир бири саулукъларын соргъанла, кюлгенле — барысы да къатыш болуп, жукъ ангылатмайдыла. Шапалыкъ эте, ётген-сётгенлени къулакъларына аланы айтханларыны хуртдаклары илинедиле.

— Кет, кет, бу къаратон тюп этди...

— Мыкалай падчахны заманындача...

— ...саякъ айланады дейди.

Арбазда уа Таусо, чепкен этеклерин артха къайтарып, уллу къазанда къайнай башлагъан этни чолпу бла кёмюгюн алады. Эки-юч жаш, тютюнден кёзлери жилий, отну къызыуундан бетлерин къачыра, аякъ, баш юйютедиле.

* * *

Ийналукъну къонакълары келгенде, элли кишилени бир къауумлары олтуруп тура эдиле. Камил киргенлей, юч отоуну да эшиклери бир бири ичине ачылып, аргъы отоуда тиширыула олтургъанларын эследи. Кеси кирген отоуда дагъыда бир эшик кёрдю. «Баям былайтын юй артында бахчагъа чыгъадыла, не да тёртюнчю отоу да барды», деп келди аны кёлюне.

Камил кишилени бирин да танымады. Аны тюз жанында кёксюлдюм бухар бёрклю, къалын, алай агъара башлагъан сакъаллы олтурады.

— Камил, сен айланган жерледе бизни колхоздан онглурагъы бармыды,— деп сорду бухар бёрклю. Бирле алып къачарыкъча, ол бёркюн къашларына дери жетдирип, эншге басды.

— Онплусу, осалы да бар,— деп жууаплады къонакъ. Ичинден а, «Бу колхозгъа кирген болурму, болмазмы», деди.

Сафар бла бир жукъабет киши сёлешди. Аны башында къара къалпагъы, жамаулу чепкен кёлеги. Камил ки-

шини сакъал тубюнде жара тапны, ол кёзлерин терктерк къакъгъанын да эследи.

— Ма бир къауумла,— киши къонакъны эсин кесине бурду, — колхозгъа къошулмагъанла къара чёпдедиле дейдиле. Кертимиди ол?

— Мангамы сораса, — деген сылтау бла Камил жуубын бираз созду. — Да къалай айтыргъа боллукъду? Жарлыланы, къолайсызланы барыр жоллары — колхозду. Ол аланы жашау къолайларын кётюргени барыгъызгъа да баямды. Андан къачаргъа толко аны суймегенле, не кулакла, не да алагъа алдатып тургъанла боллукъдула.

— Душманлагъа саналадыла, дейсиз.

— Барысына тюз алай айтып къояргъа жарамаз... Кертисин эштирге сие эсегиз а, эртде-кеч болса да, аллайланы...

— Аны сенми айтаса, огъесе партия окъунамы айтады.

— Партияны атындан мен айтама. Ол айтмагъанны, буюрмагъанны этерик туйюлме.

— Да, Камил, газетде уа колхозгъа къошулмагъанга хорлукъ этмезге, деп къайтарып жазадыла.

✓ — Тюз этедиле. Башындан тартып элтген итинг уугъа жарамайды, аланы биз ийманларына жыя билирбиз,— деди Сафар, киргенлеге бла чыкъгъанлагъа къарай. Наипхан жокъ эди. Чакъыртхан а этгенди. Бюгече ол андан не сёз алыргъа, не да...

Ахырында юч къыз, бир бири ызларындан тохтап, Камил кёз жетдире, столгъа кърым хычинле, лёкъумла салдыла. Къара гоппанланы тиздиле. Ийналукъ кеси уллу быдырлы къошун келтирди. — Арпа сырады. Сизге асырап тургъанма. Асхат, экинчисин да келтирчи.— Олсаят жыйырма төрт-беш жыллыкъ, ариу субай жаш тюз да аллай къошунну кётюрюп кирди. Асхат Ийналукъну жангыз эгечини жашыды. Камил артдаракъ билгенине кёре, жанындагъы бухар бёрклю уа аны атасыды. Андан болур эди, жаш къонакълагъа кюйсюз бет бла къарай, отоуда мычыргъа умут этди. Алай бухар бёрклю башынкъашын туйдю да жаш эшикке чыкъды.

Сырадан экишер гоппан тартханлай, олтургъанла эркинирек сёлешип башладыла. Камилни кёз аллында тюрлю-тюрлю бетле — муркуча къызылла, бурунлула, мыйыкълыла, гымых сакъаллыла кюледиле, бир-бир

имбашларын, тобукъларын къагъадыла. Сафаргъа хар зат да кёксюлдюм чарсха батып тургъанча кёрюндю. Адамла атламайдыла — шош жюзедиле. Аланы барысы да анга жумушакъ ышарып къарайдыла. Председателни нек эсе да туруп, къатынланы, кишилени, къызланы да кезиу-кезиу къучакъларыгъы келди. Къууанып къалгъан болмаса, мында аны ол ишин къарыуларыкъ къыз жокъду. Сары улун адамла бек сюедиле. Наипхан да сюеди. Сафар аны жюрегин бош къыйнайды. Кеси да къайдады? — Ийналу къ! — Къарт, эншгеракъ ийилип, председателге къулакъ салды.

— Келмедими?

— Ючюнчю кере жибергенме, келтирилле.

— Къайда къалды къобузчу? — Согъугъуз! — деп къычырды къайсы эсе да.

Олсагъат жугъурбет къыз, асыры къубулгъанданмы, огъесе кюллюгон тыялмаймы эте эди, тюп эрнин къабып, узун арыкъ бармакълары бла тюеклени санап башлады. Аргъы отоуда тиширыула шошайдыла. Эртде озгъан жашлыкълары, субай санлыла болуп, тойда сюзюлючюлер, энди ол кюнле къайтып келмезлери да эслерине тюшдюле. Кишиле уа юйлеринде къарт къатынлары сакълап тургъанларын, той-оюнда учхан къызлагъа лакъырда эте, тепсеялмазларын унутдула.

— Уй, марма, къарс, къарс!

✓ Къанат къакъгъанлай, къолларын кётюрюп, Сафар чыкъды. Ол къызгъа жол бермей, аны тегерегине терктерк айланады. Къыз ары сюзюлдю, бери учду — жибермеди: мюйюшге тыйды.— Эй, къобузчу, къобузунгу къыстаууракъ тарт! Кёрмеймисе, Сафар тепсейди.— Къыз онгсузду, жер тардан-тар. Къарс, къарс, председателни нёгери арыгъанды, анда уа кюч алыкъын — кёп. Ийналу къну терезе миялалары зынгырдадыла, эшик жанлары чыкъырдадыла. Отоуну башындан, аркъау жиклеринден топуракъ, тытыр тюшдю. Эски чыпын тюпледен а акъсылдым букъу къагъылып, ёрге-ёрге созулады. Юй саулай къалтырайды, тюп къангалары уа — ийилдиле. — Къарс, къарс, къарс, маржа! Кёрмеймисиз, Сафар, шайтанча аякъ бюгеди...— Аны кёзлери мылы жылтырайдыла. Къызны жаулукъ къанаты жел этеди.

Ийналу къ тышына чыкъды. «Аны жюреги алай такъыр нек болду? Анга хорлукъ этмегендиле. Къонакъланы кеси чакъыргъанды».

Къарт, ташагъа кетип, чалыгъа къапланды. Къапланды да, сытылып шош жилияды. «Оразайны ёхтем жашы, сени умутунг неди? Къонакъларынг къор-садагъа болуп, тегерегингде къагъыллыкъмы сунган эдинг? Ала кимни юлерине келгенлерин унутупму къойгъандыла? Кёреми-се, сен эски чалынгы ууакъ къалтыратаса, колхозчу жашла уа — юйюнгю».

Ийналукъ имбашына кимни эсе да къолу тийгенин сезип, артха бурулду: — Асхат, сенмисе?

— Сен, кесинг терссе,— деди эгечини жашы. Бу намыссызлыкъ санга неге керекди?

Къарт жукъ айтмады.

— Бюгечеден тап кече табылмаз. Къаплап къояйыкъ.

— Угъай, угъай, неле жаншайса сен. — Малхуния, аны менден кёрлюкдюле. Палах мени юйюмден керн болсун.

— Мындан уллу палах къайда!

— Къайгъырмаз, бюгечеден сора ала бизни къолубуздадыла. Къаплап — бюгюн бирин къапла, тамбла — башхасы. Аман ханс тауусуламы биледи, — деди къарт кеси айтханнга кеси ийнанмай. Сиз аллай затланы къоюгъуз да ол этеригизни этигиз.

* * *

Наипхан, отоугъа киргенлей, алгъа къарт тиширыулан-ны, Ийналукъну ахлуларын кёрюп, келгенине сокъуранды. Алай ол таныгъан, суйген иги къызла да бардыла. Бир бирге къысылып, ала тепсегенлеге къарайдыла. «Бы-ланы да манга этгенлерича, эки аякъларын бир уюкъгъа сугъуп, келтирген болурла». Колхозгъа эртде къошулгъан адежли жашланы кёргенде уа, жюреги бютюн тынчайды.

— Мен сизге кенгирек этейим! — Асхат тёртюнчю отоуну эшигин ачды. Олсагъат Наипханны бурнуна мугут, мылы тартхан ийис урду. Бираздан жашла, къызла шош абезеххе тебретиле. Сафар бла Наипхан бек артда барадыла. Председатель терлегенден суу-салам, айтыргъа — сёзю жокъ. Бирсиле уа чамладан, лакъырдадан да къанларын аладыла. Орта отоудан башхасына ёте, дагъыда ызларына къайта ала алай барадыла. Тёртюнчю отоучукъ гитчечикди. Жангыз ундурукъ сюеледи, жанында уа — эски кюбюр. Терезеси жокъ. Аны орнунда тырхык.

Юсюнде нарат чыракчыкь. Тепсегенле киргенлери сайын, ол аланы ёчюлеме деп кьоркьутады.

Тёртмю-бешми гюрен айландыла — Наипхан билмеди. Алайлайын тыш отоуда чыракь ёчюлдю да тёртюнчю отоуну эшиги этилгенин кьыз кёрдю. Наипхан кесин тышына атды,— Сафар жибермеди, ёпге солуу эте, аркьасын эшикге тиреди.

Тышындан а «Жандырыгъыз муну терк, эй, кьобузчу тарт. Кьарс-кьарс»,— деген тауушла эшитилдиле. Кьобуз кьыстаудан кьыстау тартылады, Асхат а кьадалып тепсерге чакьырады.

— Неди бу иш, жолдан кет да мени чыкьма кьой,— деди Наипхан гузаба этип.

— Тохта, бир тынгыла, айтырыгъым барды.

— Не керекди, не излейсе. Сёлеширге мындан башха жерми кьуругьанды?

— Излегеним жууапды.

— Иги бла жууап алалмагъан аман бла алмазса. Туура былай асылсызса деб а турмай эдим. Итге атылгъан суюкден учузса. Ач эшикни, — кьыз алгъа атлады.

— Тохта, бусагъат, кьоркьма. Билемисе... Мен сени кьарындашынга да тиймем, сен айтхан адамлагъа тийдирмем. Сен Камилни кёлуне тийгенсе. Мен аны бла татлы болгъанымы кёресе. Мени атым айтылады.— Сафарны ауазы жалынган адамны ауазы эди. Аны не бетинде, не эринлеринде кьаны жокьду. Кёзлери бир затда тохташмайдыла.

— Кьарындашларымы хаталары бар эсе, аяма. Сиз айтханча эсе уа, сен кьутхарлыкь башларын итле кемирсинле. Мен а сени бла бир арбазда жашагъандан эсе, жаханым отунда кюейим, туугъан жерими кёрмей кьалайым.

— Олмуду айтырыгъынг?

— Олду, кет, чыкьма кьой.

— Угъай, Ачейланы кьызчыкь, сен мындан алай кетип кьалмазса... Эл чапса да, алай жиберип кьоймам. Артда уа кьайры барлыкьса?..

— Эшек эшеклигин этмей, не амал? Жерингден кьымылдама! — Наипхан сол женгинден таулу бичакь чыгьарды. Жютю бичакьны кёргенлей, Сары улу абызырады...

Шарау таулада кѐп жюригенди, кѐп айланганды — быллай хычыуун, шош кюн а кѐрмегенди. Кѐкде жангыз бир акъ тырмы эсленмейди. Тарны ары жанында бийик таула беллерине булутдан жассы сарх чѐргеп, башларына кѐксюл ау атхандыла. Хар зат, кюнню жылыууна тынгылай, къалкъып турады. Таула да, кырдык да анда-мында ѐсген жангыз терекле да, тарны башында къара къушла да. Къушла, къанат къакъмай, эринип, шош жюзе-диле.

Алай не ары-бери десе да сагъышы ауулгъа тебрерни аллында болгъан ишге къайытмай къалмай эди. Хоншу колхозланы къошларында адамла чабыууллукъ этедиле деселе, чыртда ийнанырыгъы келмеучю эди. Энди уа кеси башы бла сынады. Аны насыбына келгенле жалан да экеулен эдиле: ким биледи, Шарау къошда жангыз болгъанын билип, базынган иш болур эдиле. Нѐгерлери кеслерине биченчик къагъаргъа деп кетген эдиле. Аны марап тургъанлай, жетдиле да къойланы бир къауумун бѐлюп башладыла.

— О-хой, маржа, неди бу этиуюгюз? — деди Шарау «къонакъланы» къатларына мычымай жетип.

— Кѐрмеймисе да, огъесе кѐзлеринг чыкъгъанмы этгендиле?

Шарау Ийналукъну эгечинден туугъан Асхатны таныгъанында, бек сейирсинди. Ийнанырыгъы келмей, дагъыда къарады: олду. Башха нѐгери — орта бойлу адам — таныялмады. Айхай, Шарау аланы умутларын сормай да ангылады: колхозгъа, адамлагъа аманлыкъны къуугъанла, дертчиле малланы сюрюп кетип, къолларындан келсе, сатып, алай болмаса да, суйген жанына ажашдырып къойгъанны ала капеклерине да санамайдыла. Шарау аны уста биледи.

— Тохтагъыз, къуумагъыз бу къойланы быллай бир! — Сюрюуден айырыла баргъан бир къауум малны Шарау ызларына къайтарды. — Не умут этесиз, нек къууасыз быланы ары бла бери, бѐрюле чапханлай.

— Хасау улу, атангы къойларынамы чабабыз? Не керилип юсюбюзге сюелесе? Дауму этесе, ол бизден хор бла алынганланы энди биз да хор бла алсакъ, аллах, адам баласы да айып этмезле да, таланган, — деди Шараугъа танымагъан киши. «Баям, бу эл тийреледен кенги-

регде айлана болур, юсю-башы тозурапды», — деди жаш ичинден.

— Мен халкъны малын сизге алай тынч сюрдюрюп къоярыгъымы сизге ким айтханды? — Энди Шарауну атыны эм аланы атларыны башлары бир бирге тие сюеледиле.

— Игилик бла сюрдюрмесенг, аманлыкъ бла сюрдюрюрсе, — деди Асхат, белинде къамасыны башына къолун сала.

— Хасау улу, сен колхозну къойлары ючюн деп— башынга палах табаргъа... ол санга артыкъ онг кёзю бла къарамай ушайды да. Биз а сени нёгер этерге окъуна базынып келгенбиз. Бизге къошулсанг, аллах бла ыразыбыз, алай туююл эсе да чырмау болма, кенгнге тур!

— Мен ол сиз умут этгенледен туююлма, ким эсе да сизге ётюрюкню басып жибергенди, жаным саулай жангыз малгъа заран жетдиртмем. — Шарау кеси да сезмей, хыжысын къолуна табыракъ алып, къаты къысды.

— Къойланы сургенден сени жанынгы алгъан тынчыракъ болур эди, алай бизге сени жанынг угъай, къойла керекдиле... — Асхат атын хыны буруп, аз узайгъан къойла таба къууулду. Ызы бла нёгери.

— Тохтагъыз! — Шарау ызларындан сургенин сезип, «къонакъла», бет алышып, атларын къысха артха бурдула. Иш къамагъа, сермешге жетмей къалмазлыгъын къойчу эртде ангылагъан эди. Ийналукъну эгчинден туугъаны иги да къаршыгъа келмеге къоюп, ол къама бла узалгъынчы, хыжыны имбашы къатыш бойнуна жетдирди. Дагъыда ызындан къысха тюшюп, сыртына урду. Асхат ойсурап, тулукъ таууш этип, атындан жыгъылгъанын кёргенде, аны нёгери Шарау бла сермеширге базынмады. Энди уа, ма, къойчу элге энип келеди. Ол, кырдыкга сукъланып, ичинден: «Бишгенди, кёп бичен чыгъарыкъды,— деди.— Алай биченни эндирирге къыйын боллукъду».

Ол, атын солургъа къоюп, элге къысха, тар эчки жолчукъ бла келеди. Аны сол жаны — ачыкъ къаяла, онг жаны уа чынгыл къаяды. Былайдан энишге къарасанг, кёзюнг къарангы этерча, алай теренди. Андан болур, Шарау ётюючу тау суучукъ аз агъарады. Былайдан къарасанг, деменгили ташла, тууарла, ёрге-энишге озгъан атлыла да бир тюрлю гитче кёрюнедиле.

Шарау, «Шайтан дорбуннга» жууукълашханлай, сыз-

гъыргъан тауушла эшитди. Къойчу былайны ненча кере озса да, тегерегине къарап сейирсинмей, былайда не сызгъыргъанын, нек сызгъыргъанын да билирге умут этмей кеталмагъанды. Алай къабыргъалары гыйыла бла тышланган дорбундан сора жукъ кёралмагъанды. Аны эринлери бла эншге кём-кёк къалынчач, узун кырдыкла салынадыла, тюз тёппесинде да, абезеххе баргъан къызлача къымылдай, терекле. Не шош кюнде да былайны сызгъырыуу бла жели тохтап киши билмейди. Айхай, кенгден эшитилип башласа уа, жолоучуну ол билмей тургъанлай элгендириучюдю. Аны ючюн болур, эллиле анга «Шайтан дорбун» деп атагъандыла.

Бюгюн да «шайтанла» сызгъырышып Шараугъа басындыла да бутлукъларын, хуржунларын, къойнун терк-терк къагып къармадыла, тылпыуун тыйдыла. Эллилени иги зат тапмагъан ачыуларындан бёркюнго, къолкъапларынгы алып къачыучудула деучюлери эрляй эсине тюшюп, Шарау къолун кётюрдю. Алай кеч эди: жаш, олсагъат жаланбаш болгъанын сезип, тегерегине къарады.— Къалпагъы тегереп бара эди. Ол чынгылны эрнинде азчыкъ тохташханын эслеп чапды,— туталмады, жангыдан жерден айырылды да сора эншге ташайды. Къалпакъ, Наипхан берген къалпакъ, алгъа бир-эки кере ташланы дёрденлерине тийди, артда уа шош къалкъыу эте, тас болду. Шарау не кюрешди эсе да ол къалайгъа тюшгенин — жергеми, суугъамы — кёралмады. Сора нек эсе да жаз башында Наипханнга алып келген саугъасын да суугъа атханы эсине тюшдю. Энди уа къошдан анга къаймакъ келтириучю адетин да къойгъанды. Ол угъай, къыз кеси берген, кёп заманны, кир къакъдырмай, сакълагъан саугъасы, шайтанламы сермедиле, желми учурду — башхамыды, чынгылгъа ташайгъанды. Шарау ырыслап, эншге ётер амал болмагъанын да биле тургъанлай, иги кесекни жол излегенлей барды. Къайры табарыкъ эди. Чынгыл элни аягында, тар башланган жерде тауусулады. Шарау алайгъа дери барып, сора жангыдан ёрге айланыргъа керекди. Алай эте тургъунчу уа, кече ортасы боллукъду. Не этерикди. Къошха бара табар, бирле, не да суу алып кетмеге эди ансы. Айхай, элге бёрксюз къалай кирсин — жаш нек эсе да башына къол аязын салды — чачыны жюлюнюр заманы да жетген эди. Айыпды. Бирле бла туюшюп сыйыртхан сунмазламы? Наипханнга тюбеп къалгъандан а аллах сакъласы.

Шарау эл кыйырына жетгенде, кюн бата башлаган эди. Энди таула, кёкню жартысы, юле да кызгылдымдыла. Тау суучукъ да кызарып жортады. Жаш, башына кяппарча бир зат табар муратда, жол юсюнде тирменчикге кяйтды. Къарт бла саламлашмай озган да айыпды.

— Иш кюлай болсун, Болат!

— Ай сау бол, Шарау, не жаланбаш этгенсе? — Болатны бир кёзю сокъурду, алай огъурлу бетли къартды. Сакъалы тартхан унундан акъды. Тирмен аллында иери бла эшек тагъылып турады. «Баям, ким эсе да ун тартдырырга келгенди».

— Болат, жангыз болмазса дейме.

— Тирменчи жангыз болуб а!

Жаш, эшикден кярап, кяпчыкъны башын жашчыкъга тутдуруп, ун кюя турган тиширыуну кёрдю.

— Кюшданмыса, э жаш, — деди ол, ун жугъу кюлу бла чачын артха сылай.

— Къайданса не хапар, Шарау. Сизни тийреде биченлик игимиди? — деди къарт кюнакъга, кюуут баса.

— Кюйла бек семиргендиле. Чаллыкъла да жетгендиле, чалыргъа нек чыкмайдыла ансы.

— Барырла ары таба да. Бусагъатда Муркгул сыртны чаладыла. Бир кёрчю, Шарау, мында кюуутдан башха сыйлар затмы табарыкъса.— Къарт жашха, суу талап турган кяра ташча сыйдам чёмючню узатды.— Арпаны да бююн-тамбла чаладыла дейдиле.

— Ёзге уа не хапар? Эл тынчмыды?

— Да, тейри, тынчды деп билмейме. Бир кяуумланы тарт-соз эте айланадыла. Камил да келип кетди.

— Да тюнене уа, аллахха ийнан, Ийналукъ кюллукъчу кяуумга уллу сый берген хапары барды, — деп эндиге дери тынгылап турган Даулет кяатыны Буккаш сёзге кюшулду.

Къарт ол не айтырга умут этгенин сезип, анга терс кяарады. Алай кяатын эс бурмады.

— Наипхан Сафар бла ариу тепсей эди дегенди бизни кыз.

— Сыйда, тойда жаш бла кыз тепсеген адетди, аны несин айтаса?

— Э, кужурсуз, сиз. Ийналукъну отоуна жыялмаган кёре эдим, — деп кюшду Буккаш.

Шарау абызырап, тюркюрюгюн тамагындан тигелеталмай, иги кесек турду. Къоллары чөмючню бир жанына салыргъа бойсунмадыла. Сора, ким эсе да аны аллында уллу ёртен жандырып кетгенча, бети, къулакълары кызыдыла.

— Ол болмачы хапарды, — деди къарт, жашны тюрленнгенин эслеп.

— Кет, кет, ай ол да туююлдю, жулдузла кепдюле — кыыз табылмай къаллыкъды депми къоркъаса, — Даулет къатыны жашны дыгъылына къатылгъанына ыразы болду.

Аллай иги кюнню ингири былай эриши боллукъду деп кимни эсине келлик эди. Олсагъатда кыип-кызыл кёкню кыйыры кёмюрча къаралгъанды, черег а, таулу тепсеуча терк черек, кимни эсе да жияуун эте, сарнайды. Сууукъ кёкде — сууукъ жулдузла, сууукъ ай... «Сен кёз гинжинглей, аны белгисин сакъла да тур», — деди жаш ичинден, терк атлай. «Шарауну суймеклиги малтанды эсе, аны орнуна дерти къалгъан болур. Суймеклик чексизча, дерт да чексизди. Бирле аны кирге боягъан эселе, энди къаннга боягъан айыпмыды? Ата-бабадан бери таулуну ёхтемлиги — ма сиз, таула, сыртла, туугъан эллери. Алагъа уа намысы кесилген таулу керекмейди. Сиз кеп кере дертге шагъат бола келгенсиз. Алай Шарау дертин жашыртын жетдирмез. Ашыкъма, Наипхан, сен аны узакъ бармай кёрюрсе. Эллиле, сау болсун, намысы ючюн сюеле билди деселе, жаны саулай кёрге кирип окъуна кетсин, — дей Шарау орам бла келеди. Сора ачыуу эсиртгенин ангылап, кеси кесине айып этди. Намысы кесилди дерча Наипхан аны къатынымы болгъанды? Не уа — эгечи? Сафар кече бла келип Шарауну жаш къатынын ат бойнуна алыпмы къачханды, жамычысынамы чулгъады. Кишини кишиге дауу жокъду. Кесинги алдаргъа неге керекди.

— Отум кёмюлген, жалан баш а нексе, — деди Гелля жашы эшикден киргенлей.

— Къоркъма, къоркъма, анам. Къалпагъымы «Шайтанла дорбунунда» жел учургъанды.

— Э, жаш, жел учургъанны экинчи алыргъа жарамаймыды? Гелляны бети ким эсе да аны олсагъатда элгендирип кетгенча, алай эди. «Баям, Наипханны юсюнден хапаргъа жарсый болур», — деди жаш ичинден. Сора анасына жаны ауруду. Ол жангызды. Кече-кюн да бу

гытыда жангыз турады. Шарау эндиге дери мынга келин келтирирге керек эди. Терсди. Кеси да азгъанмы этгенди. Къарт болуп къалгъанча кёрюнеди. Алгъын жол Гелляны бетинде ол эки терен ызлыкъ жокъ эди.

— Алырча болмадым, асыры тапсыз жерге тюшген эди, — деди Шарау бираз тынгылагъандан сора.

— Элге жаланбаш кирген айыпды.— Гелля жашыны къатында олтуруп, къолларын тобукъларына салды. Жер бетли къол сыртларында кёксюл къол тамырла шарт кёрюнедиле.— Мен бош олтура барама ансы, сен ач болурса. Не ашарса.

— Ач туйюлме. Жангы жуууртунг, мыстындаучугъунг бар эсе, уртларыкъ эдим.

Гелля жунчуп къым-тым этди. Ол айран уютмагъанма деп къойса, жашы анга дау айтырыкъ туйюлдю. Алай бюгюн жашырсын, тамбла уа?

— Тоба, жашчыкъ, кюч кёрме ансы, энди айран уютмазча болгъанбыз...

— Нечик, ийнек ёлгенми этди, къурупму къалгъанды? — Шарауну къара, къалын къашлары ёрге тартылдыла.

— Жангыз бизден угъай, кёплени ийнеклерин, атларын аладыла, дейдиле. Алай болмай, жарарыкъ туйюлдю, дегендиле... Охо, айымыды, бичен да эталмазса деп къойдум мен да... Ма Ачейланы Масхут да берип къойду... Сен сау жюрюсенг, ийнек ишмиди. Ол табылгъанлай, башха насып табылгъа эди... Кеси да хазна зат туйюл эди. Арт кезиуде чочуп башлагъан эди. Бир кюн ёлтюрюрге аздан къоймадымы? Табаны бла уруп ийгенди да, базыкъ бутумдан кючден къымылдайма.

Жаш анасы ийнекни нек сёкгенин уста биледи. Андан ары сёкдюмю, махтадымы — жукъ эшитмеди. Шарауну нек эсе да эсине атасы тюшдю. Атасын кече бла юйюнден чыгъарып кетип, экинчи кюн акъла асханлары бюгюнча эсиндеди. Анга ол заманда 14—15 жылдан аз болмай эди. Жашны атасы Совет бласт ючюн жашауун бергенин эдегиле да унутмагъандыла. Шарау а не заманда да аны бла ёхтемленгенлей тургъанды. Колхоз къуралып башлагъанда уа, атасыны хатерин этип, зевленнаны биринчи бергенди. Алай артдан артха атасымы алданганды, огъесе Шарауму? Сен алтын къала ишлерге къатышама деп жашынга, огъурлу анабызгъа кёр къазып къалай кетдинг? Шарау Геллягъа къарады. Аны эринлери къымыл-

дайдылв. Не эсе да айтады. Ахырында: — Край «жарсыма, хар зат да тап боллукъду, ийнегигизни къайтарырча этербиз,— дегенди»,— дегенин эшитди.

— Иш ийнекдемиди, анам, ийнек неди?

— Сора уа?

Жаш жууап къайтармады.

— Аллах бирди, башха элге кечгенден игиси жокъду,— деди Гелля.— Ёрюш болгъанда, биреулен хорланьыргъа керекди. Не десенг да, Сафар къуллукъчуду.

— Анам, неле дейсе сен? Мен, Сары улундан къоркъуп, туугъан элимден къалай къачарма?! Атамы къабыры болгъан элни къалай атарма? Дагъыда аллай жюз Сафар чыкъса да, угъай, тейри. Сора бласт къайда да бласты...

— Къайрыса. Мени къабып, ахыратда ёлген атангы бетин кёрме, бирле бла сёз болсанг,— деп тиледи Гелля, жашыны ызындан сёлешгенине ырыслай.

Ачыуланмай, сабыр сёлешир акъылда Шарау правленнге кирди. «Харип, къарт анасын, юйюн да унутуп, Сары улун сакълап тура кёреме. Алай туююл эсе, тиширыу башы бла бу заманда мында не этеди? Бир ала-мат адам болса уа, бютюн да юйюне жолун унутурукъ кёреем. Тиширыу дегенинг алайды. Наипхан «ёребут», «тартмабоюн» деп Сафарны хыликгя этип тургъанлы, кёп заман озмагъанды. Энди уа — ма..., деп ичинден кюйчу жаш къызын эндиге дери правленде тургъанын кесича ангылады. Ол жашха нек эсе да алгъынча ариу, субай кёрюмеди. Шарау, эшитгенине толу ийнанмаса да, Наипханны юсюнде къатынны белгилерин излейди. Алай Сафар бла къыз ол кечеден бери аууздан ауузгъа сёлешмегенлеринден хапары жокъду. Наипханны бети жибип жунчугъанын, къадалып Шарау бла сёлешгенин, хапар соргъанын да терс ангылады да «Кёзбау бла алдаргъа кюрешеди»,— деди.

Бусагъатда Шарау Наипханны, Аубекирни, Сафарны да башха этмейди. Аланы барысына да жүреги бирча къатыды.

— Сени алыкъын чакъыртмагъан ушай эдик да, нек келгенсе,— деди ахырында Сафар Шарауну къарамын кётюралмай. Келген эсенг, хапарынгы, жумушунгу айт да, кет.

— Къонакъбай сормай, къонакъ хапар айтмайды. Этер ишими этмей а артха къайтмам,— деди Шарау сабыр ауаз бла.

Алай Наипхан жашны кимден да иги ангылайды: аны жюрегине кьоркьюу тюшдю. Сафар да билдирмезге кюрешсе да, абызырады. Жалан да Аубекир тюрленмегенди.

— Биз мында кишиден хапар сорургъа олтурмайбыз. Жарсыууна тынгылап, кетме кьоябыз,— деди Сафар кьагъытланы ары-бери аудура. Не излегенин кеси да билмейди.

— Мен сизге не тарыгъып, не тон тилей келмегенме. Мен сизге налат берирге келгенме. Мен сизними...— Шарау Сафаргъа бурулду, — огъесе бу правленде бир адамлыгъы болгъан жокъду, аны билялмайма. Сизде терсни, тюзню айыргъан тѐре бармыды? Жокъ эсе, жокъду дегиз!..

— Шарау, бир тынгылачы... Сен тюз ачыуланаса, алай ачыуланганлай, темир ауузлукъ юзюп башларгъа керек туюлду. Сафар айтхан болуп барлыгъын кьайдан билесе. Бир кесек сабыр бол.

— Кьой, Наипхан, сен Сафаргъа жакъ басарыгъынгы алайсыз да билеме, — деп Шарау кьызны сѐзюп бѐлюп, кѐлюне тийди.

— Жууугъум, сен ата юйюнге келмегенсе, эслеп сѐлешгенни хатасы жокъду. Бластха уа керилме. Эндиге дери мен бластны алдап, анга колхозну мюлкюн ышанып тургъанма. Сафар айтхан болуп да кѐрюрсюз. — Председатель Наипханнга кьарап дагъыда Шараугъа бурулду. Аны эринлери, бети да кьансыздыла. Болса да, абызырагъаны кетип, хар заманда этиучюсюча, кьолларын гелефей кѐнчегини хуржунларына сугъуп, ары-бери атлады.— Кѐп оспар, хыликгя сѐзюнге тѐзгенме. Колхозну Шарау деп эмчек уланы жокъду. Анга ишлегенле керекдиле. Малына хыянатчыла — угъай. Сен халкъдан, бластан жашырып тургъан ийнегими сюргендиле деп жилий келгенсе, ол сен жараусуз этген атны уа эсге алмайса.

— Мени атыма жукъ болмагъанды.

— Сени атынг нек бола эди?

— Бласт кьарыуларча атны хатасы жокъду. Тууар кѐз тенгли бир жеринде туюк кетгенди. Артыкъ малым бар эсе уа халкъ кѐре болур.

— Барды.

— Жокъду.

— Энди санга бири да керек туююлдо, жау кекирип турмай, суу да кекир.

— Сары улу, — деди Шарау ит кючюгюча акъ тишлерин кысаракъ этип. — Сени не заманда да адамлыгын хоча туююл эди. Энди уа бютюн да тамырдан эсирген эшеклей болганса. Тюзлюкню малтаганны намысы малтаныр. Ачытхан болмаса, киши жюрегин жарытмаганса, — кьоркьмаймыса?

— Мен адамла кеслерин ким болганларын унутадыла деп кьоркьама.

— Алай эсе сен — кьайгьыланы атасы — жазык адамса, — деп Шарау сёз кьозгьай бара эди. Ичиндегин айтып бошаганды. Этер ишине да арсарлыгы жокьду. Сора уа жангы сылтаула нек излейди?

— Сен энди не айтыргьа да эркинсе. Бу жолдан сора аллай онг тапмазса, буз эмчек эмип ёсген Шауай. — Председатель, кесин ышартып, Шарауну масхаралады.

— Эй, Сары улу, кьызгьан жюрек кьан алыргьа тириди... Тил этген кьарыусузну ишиди, аманны кьанын текген а эр кишиниди... — Жаш, эрляй, кьынындан бичагын чыгьарып, председателни юсюне айланды.

— Шарау, не этесе? Шарау! — Наипханны ауазы жумушакъ эди. Ол чабып экисини араларына тохтады. — Мени хатерими эт, ананга жанынг аурусун.

Шарау кепден бери Наипханны бетине алай жууукдан кьарамагьан эди. «Кимге кьоркьуп тюрленди аriu сыфатынг... Кёзлеринг Сафар ючюнмю жиялумукьдан толдула?» Олсагьат жашны санлары тюшюп, тамагына бир зат тыгьылды. Кьызны кёзлери, шургулу таза кёзлери бир бек таралдыла. «Кьой, не этесе, сен кесинги кьаннга бояр адам туююлсе, деп тилей эдиле ала. Мен билеме, жюрегинг такьырды, алай телилик этме»...

Экинчи кюн а, Шарауну ат арбагьа олтуртуп, элни орамы бла эншге оздуруп бара эдиле. Хапаргьа кёре, «Гепеудан» кече бла окьуна келип, танг атмай, жашха соруу этгендиле, бусагьатда уа районнга элтип, андан сахаргьа жиберликдиле. Тюзюн киши билмейди.

Бусагьатда иште, не да элден узакьда кьалганла болмаса, уллу, гитче да тышында эди. Сабийле, кишиле, кьартла, тишируула, эрге барлыкь кьызла. Ким арбазында, ким а жумушуна бара турганлай, орамда тохтап, арбаны кьарамы бла ашырады. Кьарт кьатынла туруп,

урчукларын ёшюнлерине кыыса, Шараугъа, ахыр намыс этгенлерин да билялмай, намыс этедиле.

Жашны эл саулай танийды. Ёмюрде киши аны атын аман бла сагъынмагъанды. Бусагъатда уа Шарауну терлиги барды, жокъду деп ийнаналмай, бу жолдан сора кёрмезликлерин сезгенча, ызындан къарай, саламлашдыла. Кюн — исси, тегерек а — шош. Таула, черек, терекле да бушууу болгъан таулулай шошдула. Жалан да ат туякъ тауушла, арбаны тыхырдауу. Шарау, къалай эсе да бир тапсыз олтуруп, орамны эки жанында эллиге, анасы Геллягъа кезиу къарайды. Гелля, арбадан артха кълмазгъа кюреше, терк-терк атлайды. Баям, азыкъ берирге умут эте болур эди, кълунда акъ жаулукъ кысымы кёрюнеди. Бусагъатда Шарауну ызындан чабаргъа, биргесине барыргъа Наипхандан бек киши термилмейди. Алай жеринден нек тебалмагъанын кеси да ангылаялмайды. Сёзденми къркъады, уялгъанмы этди!

Ахырында орамны уллу жолгъа бурулгъан жеринде атлагъа къатылдыла да арба кёзден ташайды. Гелля бир кесек чапды, сора онгун тауусуп, кысымын алгъа узатханлай, орамда сын болду. Алайлайын Наипхан кишини да сан этмей, кишиден да уялмай, кесин ары, арба озгъан жанына атды. Геллягъамы жаны ауруду, огъесе Шарауну энтда бир кёрейимми деди, аны тюзюн айтхан кыйынды. Юйле, адамла, — хар не да шартсыз къаралдыла. Алгъа Наипхан Гелляны кълунда кысымны сермеп, сора уллу жолгъа тюшдю: арба узайгъан эди. Алай кыыз арсарлы болуп тохташмады. Бу шош кюн жел да къайдан чыкъды — башында гюлмендисин сыдыргъанды, чачын тозуратып жыртады, аузуна тыгъылып солургъа къоймайды.

Наипхан кёп чапды. — Арба узайгъан болмаса, жууукълашмады. Кыыз, аны жеталмазлыгъын ангылап, олсагъат Шарауну ызындан кысха тебремегенине, адамладан бугъуп, аякъларына тирмен таш такъгъанлай тирелип тургъанына ачыу этди да, жилимукълары буууп башладыла. Сора дагъыда жолдан тышына чыкъды да тюзюнлей къапхакъ башы таба чапды. Къапхакъ элни аягъындан иги да эншгедеди. Уллу жол а аны тюбю бла ётеди. Арба тогъай айланып алайгъа жетгинчи, Наипхан аны башына чыгъарыкъды. Чырпыла, лёкъу, тюртю, кёкен терекле — кыыз аллында бир зат да кёрмейди. Буларын, кълларын, бетин да шинжилеге тырнатханын сез-

мей, къарап-къарагъынчы, къапхакъ этегине жетди. Къапхакъ кенгден кёрюннгенича туююлду — тикди, зыгъырлы эм ташлыды. Наипхан кёлу бла ташланы, къаураланы сермей, бир бирледе уа шинжи бутакълагъа узала, зыгъырны тарта ёрлейди. Ташланы тайгъанлары, юзюлгенлери да ары, къапхакъны башына, жангыз тиширы угъай, сау биченчи жыйын ёрлеп баргъанлай кёрюнеди. Наипханга жаш къарамагъанча кёрюнеди, ол не замандан тырнакълап кюрешеди. Уллу жолда аны тунчукъдургъан желни былайда таныгъы жокъча кызыуду. Кюн желкесинден кызыдырады. Зыгъырдан, ташладан бетине исси хауа урады. Неге чаба болурма. Не берликме. Муну башында кёрюннгениликге, кюе тургъан жүрек селейирми, солуу табармы. Огъесе терслигимденми кёрккъдум? Шарау кечсин, алай кесингден кесинге кечгинлик жокъ. Сен уру къазылгъанын кёрюп, билип тургъанса. Заманында мадарын этмединг. Шарау эмилик атлай эди. Сен аны да биле эдинг. Ол юркюп чынгылдан эншге секиргинчи жетмединг. Энди уа бош чабаса, бош... Чабар жеринг башхады. Бир жыгъылгъан урунга экинчи жыгъылгъан — айып... Тюзлюк кийиз журун туююлду — Сафарны аякъ тюбюне атылып къалмаз. Уллу кюнню, жарыкъ айны бетин къара булут хуртдак жабып кюояды, алагъа да тюшеди ауана. Аны ючюн кюн кюнлюгюн этеди, ай айлай къалады...

Наипханни, ол билмегенлей, кеси аллына бели тюзелип, бетине сериуюн урду, къарагъанында къапхакъны башында тура эди. Кызы аны аргъы эрине чапды: ат арба ол умут этген жерден узайгъанды. Наипханни жангыдан жилимукъла буудула.

— Шарау! — деп кычырды ол. Алай жияй тургъан адамны ауазы эркин чыкъмай, тунчугъуп къалды.

— Шарау! — деп кычырды кызы жангыдан, кючюн, эсин да жыйып.

Жаш ауаз эштилген жанына бурулду. «Кимди бу? Наипханмы? Алайды, олду. Шарау такъыйкъагъа кёзлерин жумду. Къайтсам, аллына барып тобукъланырма, кечгинлик тилерме... Анам, сен да бир аллахдан сора ма бу таулагъа аманат болугъуз. Андан сора кюлундан не келсин. Санга анамы сютюнлей таза жүрек, кесингча таза жүрек тутарма. Кир кюндургъан эсем, сен Шараугъа, тели Шараугъа кечгинлик бер. Жашау алайды, хар ким излеген насыбын табалмайды. Шарау да тапмады...

Алай туугъан элингде таза жюреги бла сени суйген адам бар эсе — насыпсыз туюлсе. Сау бол, Наипхан, кеп зат ючюн сау бол. Къан тегерге кьоймагъанынг ючюн да сау бол... Къан текген, къан излеген, тауладан айырыла келгенди. Алай намыссызланы да керюп болмайды. Таула, сизни желигиз — кючлю, ташланы тешеди, юсюгюзге букъу къондурмайды, чыран сууларыгъыз нени да жуууп чиммакъ, сыйдам этеди. Адамны юсюнде бедишни жууалгъан зат а жокъ. Бедиш къара къузгъунлай кеп жашайды. Адам топуракъ болуп къалса да, ол обача къаралгъанлай турады... Башын сылагъанны суймеген жаныуар жокъ. Жалынып, харам жаныуарны башын сыласанг, къолунг харам болмазмы? Угъай, угъай, билеме, таула, сиз кока сёзлюню, эки бетлини суймейсиз. Намысымы Сафарны аякъ тюбуне атып, сизде ёхтем айланалмаз эдим. Аман жандан ёлюм иги. Андан эсе, сизге жаным он кере къурман болсун. Мени терследиле. Элликерими, сизни да аллыгъызда тазама. Тазама, тепелеригизде къарларыгъызлай, чыран сууларыгъызлай, Шарау беркюн тюшюрюп элликени аллында къалай жүрюр эди. Аллай адам туугъан жерин алдаргъа да артха турмаз. Андан эсе, ёшюнюн душманны окълары элек этип, жараларын жылы жауун жууа жатсын. Бусагъатда Шараугъа терслик жетди эсе да—не этериксе, жашауда алай да болады. Адам зурнук туюлдю — жаз къайтып, кюз къачаргъа. Ол туугъан жерини жазын сюе эсе, къышына да тезерге керек.

Арба къапхакъдан узакъ кетгенди. Аны башында Наипханны къарелдиси аздан аз эслене, ахырында тас болду. Олсагъат жаш аны бет сыфатын, кёзлерин эсине тюшюрдю. Анасы Гелляны да бет сыфатын кёз аллына келтирди. Сора, нек эсе да минип айланган аты, анда бутчугъун сындыргъан къозучукъ да эсине тюшдюле. Къозучукъ барысындан да кеч, шулпу кюн къошдан узакъда туугъан эди. Шарау аны, башлыгъына чулгъап, сау кюнню кьойнуна къысып айландыргъанды. Къозучукъ къарыусуз эди да, жаш анга эки ананы эмизгенди. Артдан артха ол терк айнып, кесинден ай таматаланы жетген эди. Бир кюн а ташла арасына тюшдю да аякъчыгъын сындырып кьойду. Шарау анга сапха къангачыкъла салгъанды. Энди, ол кетгенлей, къараргъа эринип, кесип кьоймагъа эдиле...

Жаш башын кетюрюп эки жанында таулагъа кезиу къа-

рады. Чумла, тукъузгюле отча кыызарадыла. Къайын терекле саргъылдымгъа тартхандыла. Анда, узакъда уа кенг таланы эллилери чаладыла. Ала тизилишип шош барадыла, кёкде булутла баргъанлай. Ма тохтап шырхы этедиле. Таула шырхы тауушну керелеп Шараугъа эшитдирдиле. Ол элекде ашлыкъ къакъгъаннга бир бек ушайды.

Бери жанында да къаспот къаяла. Булутлагъа, чыгыр-баш къушлагъа къонакъбайла. Анда-мында нарат, къайын терекле жангызлай сюеледиле. Шарау аланы нек эсе да нёгерлеринден ажашхан, энди уа жыйылып жол излей тургъан адамлагъа ушатды. Жаш ташланы сууларын сыгып, дёрденлерин тешип ёсген къайынлагъа сукъланыргъа бла къалыргъа билмеди. Ташны дёрденин тешгендиле, алай шууулдаулары шууулдау деп тюйюл, жырлары—жыр тюйюл, жангыздыла. Жюрек ачыуларын, къууанчларын да киши билмез. Таш юзюлюп белигизни ууатса, элия уруп кёмюрча къаралтса, аргъы жагъадан нёгерлеригиз чабып келмезле, хоншу элден таулу къатынла келгенлей, къаспот къаяладан а гитче, экеулен тюбешсе ёталмазча, тар жолчукъла энип, уллу жолгъа къошуладыла. Былай къарагъанда, тауланы бетлери асыры тикден адамны, малны да аягъы илинир жер жокъча кёрюнеди. Адамла не да малла жюрюмей эселе, шайтанламы салгъандыла... Шарау тюзюнлей эншге, не да сёдегей тартылгъан акъсылдым бел баулагъа къарай эди... Ала тау къоюнлагъа барып тиреле болурла. Ала тауну тёппесин, жайлыкълагъа, къалын биченликлеге, рахатланып жатхан жугъутурлагъа элте болурла. Барысы да тарла, къоркъуулула, чыгъаргъан, элтген жерлери уа кенг ёзен. Шарау къаспот къаяланы башларында кёп кере бичен чалгъанды. — Анда чынгыл, бугъой да жокъ... Алай быллай жолчукъла бла ёрлеб а кёрмегенди... Къайтханлай чыгып бир сынамай къоймаз...

XVIII

Наипхан, арыгъанын, кесин шинжилеге тырнатханын да энди сезе, къайтып келеди. Сакълапмы турду, огъесе алай тюшюпмю къалды, анга Сафар жолукъду.

— Сени адам сунуп, Сабет бласт төрге ётдюрюп тургъанды. Сен а аны душманыны ызындан азыкъ чапдырып... вредителге жанынгы аурутуп... — деди председатель кёк ажирин Наипханны аллында кёнделен тохтатып.

Къыз жууап къайтармады.

— Мени жаным сау болуп, ол конторда энди сен бир кюн ишлесенг...

— Бойнунгу тартабыз деселе да, сен олтургъан отоуда мен кесим да ишлемем, — деди Наипхан.

— Санга колхозда жер болмагъанын да эсинге алып къой.

Къыз, председателни сёзюне къулакъ салмай, озуп кетди.

Ингирикде уа Край келип, тамбла эншге барлыгъын билдирди. Ол Шарау бла бирге къайтырыгъына толу ийнанып эди. Наипхан мени да элт деп тиледи, алай парторг унамады. — Тамбла сырт башында арпаны оруп башларыкъдыла. Элни саулай чыгъарыргъа керекди, сора кетип къалсакъ, жараймыды, — деди. Сафар айтханланы да артыкъ бек къулакъгъа алма. Колхоздан ким къысталлыгъы белгисизди.

Алай, тюз да Край кетгенлей, Наипханны жүрек жарасы, жарсыуу кесин жангыдан билдирди. Ол не бек таукел болургъа кюрешсе да, Шарау ачымай къалыр деп ийналмайды, не ары-бери десенг да, Сафарны айтханлары эсинден кетмейдиле. Алайлайын къыз, энди хар зат Сафар суйгенлей, ол айтханлай болуп барса, не этерме, деди да къоркъду. Наипхан хар затны болушунлай жазып жиберген эди. Ким къулакъ салды?

Камил письмосун артха алып келмегенми эди. Таулу тиширыуну айтханы къайда, къачан чапракъдан ётгенди. Аны биле эди, жарлылыгъын, тиширыу болгъанын а нек унутду? Эр кишилени ишлерине къатышып, терсликлерине тёзмеген тиширыу озгъургъа, кесин тыялмагъанга саналгъанын да нек унутду? Наипхан кесине къоркъмайды. Алай колхоздан, ишден къысталса, къыз не Шарауну, не да бир башха артыкълыкъ жетген адамны ызындан къараялмазын, сёз къошаргъа эркинлиги болмазын биледи. Ол андан къоркъады. Ол элини ишлерине къатышмай, «кенгден шагъат» болуп туругъа суймейди. Сафарны: «Адамла — эмиликле, мен а аланы юретиучюлери. Осал юретиучю болсам, кёрюрсе», — дегенин Наипхан унуталмаз. Председатель кимни, къаллай адамланы къагъып айтханын къыз уста биледи. Ёхтемлиги, ётю болгъан анга тёзмез. Сафар бир къауумланы, арт кезиуледе уа Наипханны да басынчакълай башлагъанды. Алай таулу жүрек, тиширыу, эр киши да болсун, кесин бир

заманда басынчакълатмагъанды. Басынчакълатхандан эсе, ёлюмню, мухажирликни сайлагъанды. Душман, не да халкъны суюмегенле басынчакъласала, аны иши башхады. Аллаила бла ачыкъ сермешде ёлюрге... Сафаргъа да не этгин? Бахчангда осал хансла чыкъсала, кырып кетересе, анга уа — къама бла чапсанг — жарамаз. Терлигин, жахиллигин да кёре, биле тургъанлай, Наипхан андан къарыусуз нек болду, бир амал нек эталмады... Энди колхоздан бир кыысталса — суудан тышына атылгъан чабакълай болур. Олсагъат кызыны кёлюне мен къарыусузма, амалсызма, деп келди да, жилирыгъы тамагъына ташлай тыгъылды.

Наипхан отоунда кеси жангыз олтурады. Андан арлакъда картоф чыракъ эрийди. Кызы анга къарап турду да, сора «Сен да кюесе, кюесе,— деди.— Исси жилимукъларынг эншге-эншге тёнгерей, эрийсе. Тиширыула да сенича кюе тауусуладыла. Сен адамланы кечелерин жарытаса — бош жияйса. Ма ол гебенекча кесин отха атып, керексиз кёмюр болуп кетген жарлыды,— аямай жиясын. Адамла да — башхамыдыла — чыракъла кибикиле. Жюрюген жоллары жарыта, жашаулары алай тауусадыла. Жулдуз болгъан, алача жылтырагъан кыйын, чырагъ а бол. Кесеу башны къадары адам баласындан кери болсун. Кёкде булутла, туманла алайсыз да аз туююлду. Чыракъчыкъ, сени къадарынг кыйынды, кёреме. Киши эслемейди, сен а адамла ючюн деп кюесе. Жашаудан башха тилегим жокъ: мени къадарым да сени къадарынглай болсун, эллилерими жангыз кюн къууандыралсам, эрип думп болуп окъуна кетейим. Чыракъча къарыусуз а этме — аны гитче желчик окъуна ёчюлтюп къояды...». — Наипхан, ёрге туруп, терезе аллында сюелди. Эшик — къарангы, кече — жулдузлу. Кызы, кесини жилимукъларындан, таукелсизлигинден да уяла, «Мен къарыусуз, мадарсыз нек бола эдим? — деди ичинден.— Эллилеримми бырناق этдиле, намысыммы сынды? Огъесе Сафармы элгендирди?» — деди да, кызы аз ышарды. Башын сылатханлай, душман турсун, кишиден тырман эштмей жашагъан — тынч, энди жашап кёр.

Сора нек эсе да эсине эллилери тюшдюле да ала ны юсюнден сагъышланды.

Кызы эллилерин, хоншулары ёхтемликлери, жюрек халаллыкълары ючюн сюеди. Ала бир бирлерин жарлылыкъда, палах келген сагъатда атып кыймазла. Дай-

ым кѳууанч кюнлеринде, келин келтиргенде, жыйылып, гоппанланы аудура, алгъыш этгенлерин сјоеди. Бушуу келген сагъатда, тойда кетјурген гоппанларыча, къраралгъанларын да сјоеди. Иште арый-тала билмеген эллилери... Узакъдан келген факъыраны ыразылыгъын алмай жибермегендиле, тоба, калак итни таш бла уруп сынсытханларын кърмегенди. Жукъудан эсе сабан сјорјоуню, ташыуулну сайлагъандыла. Эрлиги, намысы барны сайладыла, кишилиги азны уа жокъгъа санадыла. Бир малыны бойнун къранатып, аны хоншулары бла тенг этмеген хоншуну Наипхан кърмегенди. Сабийни кѳууандыргъан, кърартны кълюн алгъан, тоба, ол да игиди. Сабийни юйден кърлаи кърайтаргъан тѳре жокъ, къранлы да болсун, — ачлыкъ-суусаплыкъ хорлап келгенни, элли, алгъа тойдуруп, алай кърыстагъанды. Кеси ушхууурсуз къралса да, арбазына киргенден аш-сууун кърызгъанмады... Барысы ючюн да Наипхан эллилерин кемсиз сјоеди, таулача бийик ѳхтемлиги ючюн сјоеди. Алай эки бетли эллилери да аз тјојюлдю. Наипхан кесинден онглугъа кожаланып, салам берип, ызындан «кърорагъын сен аман» деучюлени да биледи. Палах менден кетсин, иесине жетсин дей жашагъанланы да биледи. Бусагъатда Сафаргъа азламы кѳзбау этедиле, алай кѳзбау эте билген жашырын уру кърза да биледи. Зарлыкъ буууп къраралтхан азла жокъду. Аллаила бир бирлерин кенден танийдыла, къраргъала бир бирни таныгъанлай, тил, сѳз семиртиу бла жюреклерин жапсаргъандан башха онлары — жокъ. Наипхан аланы барысын да кърюп болмайды. Элге, хоншусуна хайыры тиймей, кеслерин сѳзге кърошханланы кърюп болмайды. Бир насыбы — ала бла ишлемез-тишлемез. Элни ахшысы бла жашарыкъды, сора неге жарсыйды... Эли барны кюню, насыбы да бар...

XIX

Бригадир Къраншау элни тѳбен орамында жашагъан бла сѳлешип, экинчисине ѳтерге, колхозчуланы асламы сыртноы этегине жетип, ѳрге айландыла. Кишиле, жашла — чалгъыларын, юйде сабийлерин кърояргъа онлары болмагъан тиширыула уа сабийлерин кетјорюп алай барадыла. Бюгюн юйде къралыргъа, баям, киши да сјојмегенди: эрге барлыкъ кърызла бла кърарт къратынла, кърыз

сайлар заманлары жетген жашла бла хуржунларын ашыкылагъа ашатдырып айланганла да ёрлейдиле. Эртденлик таза хауада адам ауазла, аякъ тауушла узакъгъа эштилип, табигъатны танг аласы жукъусундан уятхандыла. Бюйрекча, тегерек, семиз беденеле тар жол жанларындан учуп-учуп арлакъда, къалын кырдыкда тас боладыла. Тау кегюрчюнле тукъузгю тереклени алышындыра, мурулдайдыла. Кегюрчюнле мында адамланы кёре тургъандыла. Бу жолча кёб а бир заманда да угъай. Анда, арлакъда уа ташны юсюнде ким эсе да толу тулукъ сюеп кетгенлей, къуш чегюп турады. Къуш, баям, кепню кегрен, билген къушду: иги кесекге дери жеринден тепмеди. Ол бу тийрелеге тууар сюрюу келекеле туруучусун биле эди. Тууарла уа анга хата этмеучюдөле. Къуш келгенлени асыры сан этмей, кезлери бла сюрюучюню изледи. Хата чыкъса, андан чыгъаргъа боллукъду. Алай, не сейир эсе да, бу сюрюучюдю, была уа малла деп айыралмады. Барысы да сюрюучюлеге ушайдыла. Халны артыкъ бек онгсунмай, алгъа азчыкъ силкинди, сора, мычымай, сокъуранып, къанатларын кермеди. Олсагъат келгенле сайыракъ жерге тюшдюле: биразгъа дери киши керюнмеди, ауазла селейдиле. Къуш таш юсюнде кегюрчюн мыллыкга, тегерегине къарады. Бу ташдан аны ким къыстарыкъды? Юйренген ташындан. Алай жангыдан ауазла эшитилдиле, жугъ а керюнмеди. Къуш тынгысыз болду: ол душманын кез туурасындан кетерирге суймеучюдю. Сора, къаршыда сабий жилигъан таууш эшитип, аны къозу макъыргъан сунду да кёл этди. Алай ол суймеучю ауазла кепден кеп бола, тюз ташны тюбюнде гюрюлдедиле да арсарсыз къанатларын керди. Къуш, бийикге чыгып, тегерек айланды. Ол сыртны бетинде къонарча тап таш излейди — адам болмагъан жер табылмады.

Бир кесекден кюнню кезю тау артындан къарады, хар зат бет къусду: тукъузгюле къызардыла, кырдыкга инжиле тегюлдюле.

Кишилени, жашланы имбашларында чалгъылары кез къаматдыла, къатынланы, къызланы къолларында оракълары жылтырадыла, башларында уа акъ жаулукълары нек эсе да къызгъылдым болдула. Андан, элден къаранлагъа адамланы бир къауумлары кюн тыякъланы юслери бла атлай, къайры эсе да, ёрге чыгып баргъанча керюндю. Башхалары уа кюнню эншге седегей тө-

гюлген чачындан тутуп, аны кеслерине тарта, алай ёрлей-диле.

Тауну башына чыкъгъанлай, эллиле, бирге тийишип, сабан кыйырында тохтадыла.

— Тауда мирзеу ёсерик тыйюлдю, деп ийнанмай эдигиз да!

— Машалла! — дегиз.

Жел жокъду. Алай сабан а, алтын бетли сабан, «Шш-шш» деп терен, шош суу баргъан таууш этеди. Бир бирледе уа кимле эсе да чексиз, уллу сары лауданны кыйырыларындан тутуп къакъгъанлай, аны юсюнде къуууша, толкъунла ары, узакъгъа, кёкню этеги бла сабан къошулгъан жерге, жортадыла. Ала кёз туурадан, тас болур-болмаз — ол тойда баргъан таулу кызлай сююледи. Сора дагъыда шошайгъанына сокъуранып, кесин эки жанына ата, къыстау къанатларын къагъады, чачын тозуратады да тохтайды. Ол кезиуде сабан бетин тюрлендирип, къарагъанлагъа сары, акъсылдым, кызгъылдым, жашил бояуланы терк-терк алышындырып кёргюзтеди.

Сюелгенледен бири, тёзалмай алгъа атлап, сабанны кыйырына кирди: арпа аны белине жетеди.

— Муса, узакъ барма, ажашырса, — деди кыйсы эсе да кюлюп.

Муса узакъгъа къарап, иги кесек мычыды. Артха бурулургъа сюймейди. Кёзлери мылдыдыла. Нек болгъанын а, бойнунгу тартабыз деселе да, айталлыкъ тыйюлдю. Ол ёмюрюн былайда бичен чала оздургъанды. Кимге? Кимге чалса да, ийнеги бла эшегин кечиндирирча биченчик кесине да къармай тургъанды. Артда былайны сюрюрге тюшгенде, мирзеу да битмей, биченсиз къаллыкъсыз дегенлеге ийнанып, сабан агъачны ызындан тыкъсый, инжиле алай баргъанды. Энди уа аллахха жаны къурман болсун. Муса къолун арпа башланы юсю бла шош учхалатды. Ала жылы эм дубурлуладыла.

— Жамауат, нек турабыз, кюн кыздыргъынчы, ишни къоркъутайыкъ...

Наипхан юлеринден кечирек чыкъгъан оракъчыла бла келгенде, адамла иш юсюнде эдиле. Сабанны берги этегин тишируулагъа оургъа къоюп, чалгъычы жыйын шырхыны аны ортарагъындан башлагъанды. Наипхан кишилени жалан да беллеринден ёргелерин кёреди.

Барысыны да чиммакъ акъ кёлеклери, акъ къалпакълары. Къыз аланы алтын бетли тенгизде къанкъазлагъа ушатырыгъы келди: алай шош барадыла. Ызларындан гысты къысхан тишируула, анда-санда бир белин тюзетгени болмаса, кёрюнмейдиле.

Наипхан, къызла къалайда тохтасала тапды деп, къарамы бла жер изледи.

— Асыры зртде келгенбиз депми къарайса? — деди оракъ ора тургъан тиширууладан бири.

Ала кёпдюле. Сабанны этегин тутуш алып, чалгъыла таба жыйып барадыла. Арлакъда уа гысты тёбелени жанында Ийналукъ сюеледи. Ол чалгъычы туююлдю. Аны мал сояргъа болушургъа, шапалыкъ этерге айыргъандыла. Алыкъын мал келтирмегендиле, бир эки жаш от орун жарашдыра, отун хазырлай турадыла. Ол а... Наипхан Ийналукъну бюгюнча тизгинсиз болуп бир заманда кёрмегенди. Кёз кёре, алай гуппур болуп къалгъанына да сейир этди. Кёлегини ал этеги эншге салынып, тобукъларына жетеди. Имбашларыны жютюлюк-лери кенгден окъуна билинедиле.

Ийналукъ чалгъычылагъа къарай кетип, ызы бла Наипханлары таба бурулду. Къызгъа аны азгъан бети алгъындан къаралдым кёрюндю. Эллилени къыстау иш-легенлери ачыу тийип сюеледи. «Заманында мынга от тыкъса, бюгюн жюреги былай сынмаз эди. Хомухлукъ этдиле. Бюгюн, бюгече дей, оздурдула. Энди уа умут да жокъ, жашау да жокъ».

Ийналукъ, мыккыл болгъан санларын кючден сюйрей, оракъчылагъа жууукълашды. Мачала басынганлай, нечик бардырадыла. Кеси къарынлары ючюн была да ишлей билликдиле. Къартны бютюн ачыуландыргъан Наипханды. Сафар айтхан керти эсе, муну колхоз бла не иши барды. Танг аласы бла келмезликлени да келтир-ип. Былагъа уа гыржынны уллусун берликдиле десенг... Ата юйлеринде чепкен сокъгъанлай... Ийналукъ сизни барыгъызны да чачыгъызны ууучуна сыйындыралгъанын тутуп алай-алай кессе эди.

Къарт эндиге дери сан этмей тургъан сабийлеге эс бурду. Ала гумулжукла кибик жёбелей, аналары, эгеч-лери къысхан гыстыланы аяусуз бир жерге ташыйдыла. Ол таныгъан Мусаны гитче къызчыгъы, чындайчык-лары да инчиклерине дери тюшюп, гысты кётюрюп Ийналукъну жаны бла озгъанда, къартны аны уруп жерге

къапларыгъы келди. Былайда анга азмы бичен чалын-
нганды, алай сабийлери бла келиб а кишини билмейди.
Ийналукъну гыржыны уа гыржын туююлмю эди, айра-
ны быланы мойталарынданмы осал эди.

— Эслеп узалыгъыз, къолларыгъызны кесесиз, —
деди ол, нек айтханын а кеси да билмеди.

Эшитдилеми-эшитмедилеми — киши жууап къайтар-
мады. Ийналукъ дагъыда бир зат айтды: Наипхан аны
эринлери къымылдагъанларын эследи. Алай анда, ар-
лакъда, аскерчиле кибик, тизилишип, бирча къалакъ
этип башладыла да ангыламады. Оракъ оргъан, къалакъ
этген тауушдан къартны къулакълары сасып, сабандан
тышына чыкъды. Биченни кезиуонде былайда чалгъы
тишеген, къалакъ этген таууш къалай къууандырыучусу
эсине тюшюп, кёлю толду. Энди уа, дуняны битеу
къыртчыгълары аны имбашларына къонуп къычыр-
гъанча, амалсызды.

Ийналукъ барып гелуеде кимни эсе да быстырлары-
ны юсюне олтурду. «Эл саулай бери тёгюлюп къалгъан
кёреме», — деди ол ичинден. Ёмюрде арбазларындан
чыкъмагъан къатынлагъа уа не керек эди. Бети къара
эди бу Ийналукъну сабаны болса, Кёгюрчюн бери ёрле-
месе эди. Харам байтал. Огъесе кнутданмы къоркъуп
тёгюлгендиле? Кюч этдирмеген не барды? Мен а сую-
юпмю келгенме, суююпмю шапалыкъ этерикме. Охо,
ашыкъмагъыз, Ийналукъ сизге аны унутмаз. Аллах алай
арт буруп къоймаз, таланган. Жашау тюрленир. Ол
заманда Ийналукъ да кесин бир танытып къалмаса...
Оругъуз, чалыгъыз, аллах бу арпаны схатыгъызгъа бе-
риллик кире этсин...

«Эй төшегибиз ташдан болду.

Бий къулуна шапа болду.

Эй, дунябыз къабыр кибик тар болду»...

Къарт, сабан къулагъында атлыны Сафаргъа ушатып,
биягъы оракъчыланы къатларына келип тохтады.

— Къатылыгъыз, маржа, къатылыгъыз, — деди къарт.

Председатель иги кесек заманны чалгъычылагъа,
оракъчылагъа къарап турду. «Олсагъатха кёп иш тын-
дыртханма, — деп къууанды Сары улу. — Арпа да ала-
мат битгенди. Энди мени суймегенлени аман кёзлерине
жолугъайым. Колхоз аякъланганды. Не керекди. Анга
ким уллу сёлеширикди. Ай, медет а, эслемеди ансы,

тубюне сёлешсе, боллукъ эди. Бусагъатда суратчы керек эди».

— Иш къолай болсун, эгечлерим, — деп Сафар жарыкъ саламлашды. Бир-эки тиширыу башларын кётюрюп жууап къайтардыла. Къалгъанла ишлеринден бёлюнмедиле, кёрмегенча этдиле.

Элни таматасына ол ачыу тийди. Иш иш болгъанлыкъгъа, Сафар да Сафарды, алларына келген эсе, намыс этерге башларымы: кёбеди. Сары улу округда атын айтдыргъанды. Элликерини уа жерлерин танытдырмагъанды, кесинден буюгъурча эталмагъанды. Гяуур осал... Сафар, къызланы бетлерине кезиу-кезиу къарай келип, Наипханда тохташды. Аны мангылайында, бурун сыртында да тер бурчакъла жылтырайдыла. Председатель Наипханны лаудан жыйрыгъы бютюн бек белгили этген тыкъ санларындан кёзлерин алмай, иги кесек турду. Къыз, аны эслемей, кюн тыякъларыча жылы, сары арпаны «гъырт, гъырт» этдирип жеседи.

Алай къыз таныгъы жокъ болуп къалса да, Сары улу энди анга сёзюн къоратмаз. Ким кимни отун кёмсе да — кёрсюнле.

— Эй, Ачейланы къыз, бери къарачы, — деди ол.

Наипхан белин тюзетди. Сафарны, хар замандача, гитче тегерек бёркю къысха, къалын къаракъаш башына тартылыпды. Ол бираз семиргенди да уллу санлы адам алгъындан да бёкем кёрюнеди.

— Мен санга не айтханем, сени бери ким чакъыргъанды? Ийи? — Председатель къамичиси бла иер къашны терк-терк къакъды. Тиширыула, берлакъ тепчип, сёзге къулакъ тикдиле.

— Сен чакъырып келмедим, сен къыстап кетмем, — деди Наипхан.

— Айтырыкъса. Кетген а этемисе, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей барырча этерме. Келген жолунг бла артха тебре. Хайда!

— Атанг Сарыны сабанына барсам, къыстарса.

— Бир сабий къызгъа асыры да кючюнг къарыйды. Ол болсун кишилигинг, — деди Кёгюрчюн Наипханны къатына жууукъ келе.— Эр кишини тиширыугъа уллу сёлешип да ким кёргенди!

— Душманнга кючюм къарымазлыкъ болсам председателге салмаз эдиле.

— Санга барыргъа унамагъан кызланы душман этип барлыкъ эсенг аллах бергенди.

— Барыбызны да кыста сора, — деп кычырдыла андан-мындан.

— Эслеп сѐлешигиз.— Сафар кѐзлери бла «ауузларын тыялмагъанланы» изледи.— Арта менден кечгинлик излемегиз.

— Къой, къой, Сафар, ишибизге чырмау болдунг,— деп жугъурбет, алаша кыыз, оракъ оруп башлады. Адамла бир-бир седирей башладыла. Андан кѐргенлерин этдиле.

— Сюелме, Наипхан! — Биягъы жугъурбет кыыз жетип нѐгерини билегинден тартды. Энди сен ор, мен гысты кысарыкъма.

— Эштемисе, Ачейланы кызлары, мен санга не айтама, сен а...

Алайлайын оракъчыланы къайсысы эсе да эркин ауаз бла:

«Кызны белкъауун эр алмаз.

Алгъан этсе да, кѐл салмаз»,—

деп жырлап башлады да, къалгъанла аны сакълап тургъанлай, анга къошулуп жырны къанатландырдыла:

«Урунмагъан ындыр салмаз.

Гоппан боза ичип тоймаз».

Энди оракъ орулгъан, къалакъ этилген таууш да жокъ. Сафар не айтады — эшитилмейди. Бети чиммакъды, къолунда къамичиси ойнайды, эринлери кымылдайдыла. Жыр а, герге чыпчыкълай, булутсуз кѐкню бийиклигине чыгъып кетеди, бирде уа сабанны башы бла учуп барып эншге шорха суулагъа тигелейди. Сары улу жырны хорлар умут этип кычырды — болалмады, селейрин сакълады — селеймеди. Оракъчыла бир бирлерине кѐз кыса аны бютюн бек кыздыра баргъанларынмы сизди, нек эсе да кѐк ажирине хыны къатылып, чалгъычыла таба къууулду. Жырдан къачханлай, не да ызындан жетип артха къайтарлыкълай, терк барады. Жыр а, энди кюлкю къатыш жыр, жетала эсенг, тут да буу дегенча, бир аллына ётюп учады, бир а ызындан сюрюп жетеди.

— Эй, гей, Сары улу Сафар, чапхан жолунг ёзен туююлдю — жыгъылырса, — деп кычырды чалгъычыладан бири.

Наипхан ундругъун терезе тубюне салдырып, алай жатады. Шошайып, сѣлеширге, ынчхаргъа, кыймылдаргъа да къарыуу кълмай, алай жатады. Ол энди адамладан терезеге, терезеден адамлагъа, эшик ачылгъан, этилген тауушха къарамын окъуна кыйналып кѣчюреди. Бусагъатда уа терезеге къарап турады. Бахчада кѣгет терекле, Наипхан кеси къолу бла салып ѳсдюрген терекле. Аланы да бир-бир чапракъларына ёлюм алгъаракъ жетгенди. Сюеледиле, жерге алтын жилимукъла себелей сюеледиле. Сагъышлы «жилямукъла», жерге тюшерге ашыкъмай, шош тѣгерек айлана, артха бурула да ызларындан барлыкъла бла саламлаша алай саркъадыла. Анда, элден узакъда уа — таула. Жаз, жай, кюз, кыйш да юсюнде болгъан бийик таула, кѣм-кѣк этекли, саргъылдым бетли, акъ тѣппели таула. Бюгюнден сора Наипханнга кѣгермезлик, агъармазлыкъ таула, сау кълалыгъыз. Наипхан дырын жыйыуучу сыртла, жыяу жолчукъла, ол кълпланып, суусабын къландырыуучу, бетин-къолун жуууучу суучукъла, ма, сен, сангырау парий юсюне минип юрюучю таш хуна да... Сиз да...

Отоуда адамла кѣпдюле. Тохтамай, келип-кетип турадыла. Наипхан кыйынды, жанына къркѣуу барды деген хапарны эштип, анга ахыр саламларын берип, ыразылыгъын алыргъа ашыкъмагъан элде хазна киши жокъду.

Наипхан сѣлешалмайды, алай алыкъын эсин тас этмегенди, келгенни танийды.

Саусуз Шахагъа къарады. Асыры къртдан бла азгъандан бѣрк агъачдан хазна уллу туйюлдю. Ма Таукес, Аубекир, Къурман... Къртладыла, алай къларыулары бла турадыла. Барысы да пенсиягъа эртде чыкъгъандыла. Кыйын кезиуледе Наипхан биргелерине ишлегенледен кѣбюсю элде жокъду: кими ёлгенди, кими урушда жоюлгъанды. Край партизанлыкъда жоюлгъанды. Шарау, урушну кезиюнде тутмакъдан кѣтулуп, Украин фронтда ёлгенди. Аны Азамат айтханды. Шаханы кълтында Сафар олтурады... Отоуда эллиле кѣпдюле — Наипхан барысын бирча кѣралмайды. Бойнун буругъа, башын кѣтюрюрге кючю жокъ. Адамла бош жыйылмагъанларын, бюгюн-тамбла ёллюгюн да ол биледи. Алай ёлеме, дуняда аз жашадым деп жарсымайды. Эллилерин-

ден, ма бу жарты къазылгъан бахчаладан, Шарауну эскериучю кюнлеринден айырылама деп жарсыйды. Ёлюр, арбазына келиучю, хоншулада ёсген сабийлени къадарлары къалай боллугъун билмез — ма ол кыйын кёрюнеди.

Наипхан къарамын биягъы терезеге бурду: баям, желчик жетгенди: терекле, суу жагъада чач эшмелерин тозурата, эше тургъан кызлача, бутакъларын силкинди-ре сюеледиле. Тереклени бирини бутагъында сабан чыпчыкъ кюнуп бурнун тазалайды. Ол ариуду, бек ариуду... Хоншу юню башында кёгюрчюнле, къолан, токъ кёгюрчюнле... Саусуз жатады, кёзю жетген затланы къарамы бла ийнакълай. Тёгерекде хар зат къууатлыды, ол а темир ундурукъда, ажалы келе тургъанын биле, жатады...

Хали кыйындан кыйын бола барады. Алай Наипхан, не ауур солуп, не ынчап, олтургъанланы жарсытыргъа, инжилгенин билдирирге суймейди. Ол адамланы мудахлыкъларына мудахлыкъ къошама деп къоркъады. Ёлгюнчю эсим кетеди деп анга да къоркъады. Келгенлеге жарыкъ болургъа кюрешип, ышармиш этерге кюрешеди. Алай бетинден инжилиуюню белгисин кыйстаялмай эди. Олтургъанлагъа «мени ючюн жарсымагъыз, къоркъмагъыз» дерге тартынады. Тауушун чыгъаралмайды, жалан да эринлерин кыймылдатады. Аны айтырыгъы кёп эди, кёп зат айтыргъа термиледи. Болалмайды. Энди уа, ма, жыйылгъанла аны ёлюрюн сакъланларын билип жатады. Алларында ёсген Наипхан, ол бешикге салынган кюнледе къатын алгъанла, эрге къачханла аны ёлюрюн сакълайдыла. Неди да, энтда жюз жыл ёмюрлери болсун. Ма, сени да, Шаха, сени да Аубекир, Сафар, сени да... Азамат Жаннетни къатында башын энишге тутуп олтурады. Анда-санда анасына, ызы бла кызына къарайды... Барыгъыз да насыплы болугъуз, жер юсюнде ашар гыржыныгъыз, ичер сууугъуз таркъай-масын...

Алайлайын хар зат да чарс аугъа чулгъана башлады: Наипхан жукъ кёрмейди, жукъ эшитмейди... Адамла да жокъ, терезе, арбаз, терекле да жокъ: кёк, акъ таула, сабан чыпчыкъ, къолан кёгюрчюнле да жокъ. Бир зат да... Къара ау...

Наипхан, ёле тургъанын билген Наипхан, жангыдан ёлюмден къоркъду. Билмей тургъанлай, дуня жарыгъы

тас болуп кълалгъандан къркъду. Жангыдан кенг кър-
ланы, кюн алтын бетли этген ташланы, будай сабанла-
ны эсине тюрдю, жалан аякъ кързчыкълай дугъмла,
наныкъла къланатыучу сайланы эсине тюрдю. Ёле
тургъанын билген кърт кълтын, Шарау бла къл туту-
шуп, жыгыралы ёзенде чапды, анда гюллени, акъ, кър-
зыл, сары гюллени ийсгей, жыртыды, суу кърлычны
имбашына атып, суу жагъла барды, Шарауну жыябо-
юн атын сылады. Сора экиси да, Шарау да ол да, атха,
чиммакъ акъ атха минип, акъ булутланы башы бла ау-
дула. Булутланы башы бла адула да, алтын сабанга,
кенг алтын сабанга жетдиле. Анда оракълыла, чал-
гълыла эрирейни жырлайдыла. Барысындан да ариу
кързлары, Жаннет бла Фаризат, жырлайдыла. Шарау бла
Наипхан, ариу макъламгъла тынглай, булутла тюрюнде,
алтын сабанланы башында бир аз тегерек айландыла,
артда, къланатлары сынган зурнукай, акъ ат да, Шарау
да, Наипхан да сабан ортасына тюрдюле...

Наипханны сал бачхычын эл саулай ашыра эди. Эр
кършине, бир бирлерин терк-терк алышындыра, тиши-
рыуну ёлюгюн кълбырлагъла алай элтедиле. Сал бачхыч-
ха жабышыргъла жалан да Сафарны кълмайдыла. Къл-
майдыла. Кълю толуп, Сары улу эллиледен артха къл-
ды. Не этсин энди, Наипхан да ёлду, урушса, ёкелесе,
кечгинлик берсе, бермесе да Сафарны андан жууукъ
адамы жокъ эди... Ол да дуниядан кетди... Аны орну-
на дунягъла тюр да аллай, тюр ниетли, таза жюрекли
кърз туусун, дунягъла уллу кълуанч келсин... Арлакълда
элни ахшысы, игиси Наипханны асырайды. Сафар а къл-
бырла ичинде хунадан тегереген таш юсюнде баш тег-
бен олтурады. Ол шош, сытылып жияйды, жангызлы-
гълы, Наипхан ючюн да жияйды...

Зейтун Хамитович Толгуров

ЭРИРЕЙ

На балкарском языке

Редактор **И. Х. Бабаев**

Художник **В. И. Бекетов**

Худож. редактор **З. Х. Бгажноков**

Техн. редактор **Л. Д. Дадашева**

Корректор **Н. А. Будаева**

Сдано в набор 19/XI 1971 г. Подписано к печати
2/VI 1972 г. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская
№ 1. Физ. печ. л. 6,5. Усл. печ. л. 10,92. Уч.-изд.
л. 10,91. Тираж 600 экз. Заказ № 665. 400761.

Цена в переплёте 48 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати при Совете Министров КБАССР
Нальчик, пр. им. Ленина, 33